

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Шихелілі Джавід Сафайл огли

УДК 327.82:004.738.5 (477+4-672ЄЄ) (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

КАСПІЙСЬКИЙ РЕГІОН В ПОЛІТИЦІ РОСІЇ ТА США

291 – Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії

29 – Міжнародні відносини

Подається на здобуття наукового ступеня *доктора філософії*

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ *Шихелілі Джавід Сафайл огли*

Науковий керівник: *Константинов Віктор Юрійович, кандидат політичних наук, доцент*

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Шихелілі Д.С. Каспійський регіон в політиці Росії та США. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» (29 – Міжнародні відносини). – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2021.

Дисертаційну роботу присвячено дослідженню характеру, еволюції та цілей політики Росії і США в Каспійському регіоні після розпаду СРСР. Було також досліджено вплив цих держав на політичні процеси в Каспійському регіоні, їх співпрацю з прикаспійськими державами в ключових сферах регіональної політики: політичній, економічній, соціально-правовій, енергетичній, транспортно-комунікаційних сферах, а також в питаннях безпеки Каспію. Після розпаду СРСР нові прикаспійські держави з метою збереження суверенітету, а також зменшення політичної і економічної залежності від Росії, були зацікавлені в залученні до співпраці провідних акторів світової політики, насамперед США.

В дисертаційному дослідженні аналізуються стратегії США і Росії відносно нових прикаспійських держав. Стратегія США в Каспійському регіоні спрямована на зменшення політичного й економічного тиску Росії та також Ірану на прикаспійські держави. США активно здійснювали політичну, фінансову допомогу у розвитку економіки Азербайджану, Казахстану та Туркменістану, сприянні становленню ринкової економіки та посиленню державних інститутів.

Стратегія Росії історично полягала в експансії у Каспійському регіоні, через що після розпаду СРСР вона сприяла активізації територіальних

суперечок між країнами СНД та сепаратизму у них задля дестабілізації внутрішньополітичної ситуації та втягування їх у сферу впливу Росії.

В дисертаційній роботі досліджені проблеми визначення правового статусу Каспійського моря, який з утворенням нових суб'єктів міжнародних відносин активізувався. Варто відзначити, що Конвенція Каспійського моря, прийнята 12 серпня 2018 року, не вирішила основні політичні, а також територіальні суперечки між прибережними державами, зокрема між Іраном і Азербайджаном, Туркменістаном, особливо з огляду на те, що Іран досі не ратифікував Конвенцію.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що у дисертації вперше в українській міжнародно-політичній науці комплексно й у взаємодії між ними досліджено політику США та Росії в Каспійському регіоні.

В процесі дослідження одержано результати, що містять наукову новизну і характеризують особистий внесок автора в розробку окреслених проблем:

Вперше:

- доведено стратегічний характер цілей політики Росії та США у Каспійському регіоні, а також визначальну роль їх політики для трансформації регіональної структури міжнародних відносин в Каспійському регіоні;
- запропоновано ієрархічну структуру взаємозв'язків ключових політичних проблем розвитку Каспійського регіону та визначено залежність цієї ієрархії від еволюції та взаємодії регіональних стратегій Росії та США;
- досліджено регіональну систему міжнародних відносин у Каспійському регіоні як відкриту систему силової рівноваги, за участю Росії та США;
- запропоновано авторське визначення поняття «Каспійський регіон», яке поєднує стратегічні, політичні та економічні виміри регіональної політики.

Набуло подальшого розвитку:

- аргументування того, що політика Росії після розпаду СРСР спрямована на ослаблення позиції нових прикаспійських держав, заморожування конфліктів в Каспійському регіоні, домінування в регіоні і в результаті залучення нових прикаспійських держав в інтеграційні об'єднання в рамках ЄАЕС;
- розуміння того, що Російська Федерація як суб'єкт Каспійського регіону зацікавлена у відсутності позарегіональних гравців, які сприяють розвитку економіки прикаспійських держав в Каспійському регіоні;
- розуміння політики США, яка виступає з метою ослаблення економічної залежності нових прикаспійських держав від Росії, створення механізмів, а також залучення американських компаній для співпраці з новими прикаспійськими державами в Каспійському регіоні;
- аргументація того, що зовнішньополітична стратегія США в Каспійському регіоні є фактором забезпечення балансу сил, який реалізується з метою зміцнення незалежності нових прикаспійських держав від Росії в політичній, економічній, військовій сферах.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що в науковій роботі проведений аналіз численних матеріалів на англійській, українській, російській, турецькій, азербайджанській мовах, які можуть бути використані на експертному рівні при аналізі ситуації в регіоні. Висновки, зроблені автором, уявляють певну користь в процесі розробки конкретних рішень при формуванні зовнішньополітичної концепції Азербайджану, Туркменістану, Казахстану, Ірану відносно Росії і США.

Положення наукової роботи можуть бути використані на користь здійснення раціональної і скоординованої політики вищезгаданих країн у вирішенні політичних, стратегічних і економічних питань в Каспійському регіоні. Маючи досвід в ключових аспектах, вирішення проблем Каспійського регіону дозволить уникнути політичних помилок при розгляді життєво важливих питань в майбутньому.

Висновки, сформовані на основі авторського дослідження, можуть бути використані у зовнішньополітичній діяльності таких інституцій, як Міністерство закордонних справ України, Офіс Президента України, дипломатичних місій України. Крім того, державними структурами і зовнішньополітичними відомствами прикаспійських держав, не виключаючи відповідні відділи МЗС. Результати авторського дослідження можуть бути застосовані у процесі розробки концепцій щодо формування зовнішньої і внутрішньої політики країни.

Наукове дослідження може представляти інтерес для позарегіональних суб'єктів, чий інтерес полягає в політичних, стратегічних, економічних аспектах. Матеріали наукової роботи можуть застосовуватись в науковій роботі при подальшому дослідженні даної проблеми, а також при створенні навчальних посібників з міжнародних відносин.

Ключові слова: Каспійський регіон, політика, Росія, США, Азербайджанська Республіка, Казахстан, Туркменістан, Іран.

ANNOTATION

Shikhalili Javid. Caspian region in the policy of Russia and the United States. – Qualification scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in speciality 291 «International Relations, Public Communications and Regional Studies» (29 – International Relations). – The Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – The Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to research on features of the policy of Russia and the United States, which was carried out after the collapse of the USSR in 1991 in the Caspian region. In determining the foreign policy of Russia and the United States, the influence of these countries on the political processes in the

Caspian region, their cooperation with the Caspian states in vital spheres was investigated.

With the collapse of the USSR and after the formation of new sovereign subjects of international relations (Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan), problems arose in the political, economic, socio-legal, energy, transport and communication spheres, as well as in the security of the Caspian region. The secession of Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan from the USSR changed the political balance in the region.

The new Caspian states, to preserve their sovereignty, as well as to reduce their political and economic dependence on Russia, were interested in attracting leading actors in international politics, in particular, the US and the EU, in the energy sector.

The dissertational work analyzes the methods of applying the strategy of the United States and Russia in relation to the new Caspian states. US strategies in the Caspian region are aimed at reducing the political and economic pressure of Russia and Iran on the new Caspian states. In the implementation of this strategy, the United States actively offered political and financial assistance to develop the economic component of Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan by diversifying energy resources that developed a market economy, which in turn contributed to the development and strengthening of state institutions that can oppose the sustainable existence statehood of the new Caspian states.

Also researched the strategies of Russia after the collapse of the USSR. The strategies of Russia have historically developed in territorial expansion, in particular, covering the Caspian region. After the collapse of the USSR, Russia contributed to the activation of artificial territorial disputes both between the CIS states, as well as the formation of separatist movements in the states bordering Russia to separate certain territories, which were supposed to destabilize the internal political situation in the state, which, as a result, should have been the degradation of a specific sovereign state and its falling into the sphere of influence of Russia.

In the dissertation work, the historically formed problems of defining the legal status of the Caspian Sea, which became more active with the formation of new subjects of international relations, are investigated. It is worth noting that the Caspian Sea Convention was determined on August 12, 2018, but the adopted convention did not resolve the main political as well as territorial disputes between the coastal states, in particular between Iran and Azerbaijan, Turkmenistan. It should also be noted that Iran is the only state that has not ratified this Convention, which is influenced by internal political factors.

The scientific novelty of the obtained results is determined by the fact that in the dissertation for the first time in the Ukrainian international political science the policy of the USA and Russia in the Caspian region is comprehensively investigated.

In the course of the research the results containing scientific novelty and characterizing the personal contribution of the author to the development of the outlined problems are received:

For the first time:

- proved the strategic nature of Russia's and US policies in the Caspian region, the decisive role of their policies to transform the regional structure of international relations in the Caspian region, as well as the importance of Russian and US regional policies to transform the international order as a whole;
- the hierarchical structure of interconnected political problems of development of the Caspian region is offered and the dependence of this hierarchy on evolution and interaction of regional strategies of Russia and the USA is defined;
- proposed an approach to the study of the regional system of international relations in the Caspian region as a system of power balance with the participation of Russia and the United States;
- the author's definition of the term «Caspian region» is proposed, which combines strategic, political and economic dimensions of regional policy.
- Further developed:

- arguing that Russia's policy after the collapse of the Soviet Union is aimed at weakening the position of the new Caspian states, freezing conflicts in the Caspian region, dominance in the region and as a result of attracting new Caspian states to integration associations within the EAEU;
- understanding that the Russian Federation, as a subject of the Caspian region, is interested in the absence of non-regional players that contribute to the development of the economy of the Caspian states in the Caspian region;
- understanding of US policy aimed at reducing the economic dependence of the new Caspian states on Russia, creating mechanisms, as well as attracting American companies to cooperate with the new Caspian states in the Caspian region;
- argumentation that the US foreign policy strategy in the Caspian region is a factor in ensuring the balance of power, which is implemented to strengthen the independence of the new Caspian states from Russia in the political, economic and military spheres.

The practical significance of the obtained results lies in the fact that the scientific work analyzed numerous materials in English, Ukrainian, Russian, Turkish, Azerbaijani languages, which can be used at the expert level when analyzing the situation in the region. The conclusions made by the author reveal a certain benefit in the process of developing specific decisions in the formation of the foreign policy concept of Azerbaijan, Turkmenistan, Kazakhstan, Iran regarding Russia and the United States.

The provisions of scientific work can be used in favour of the implementation of rational and coordinated policies of the above countries in addressing political, strategic and economic issues in the Caspian region. With experience in key aspects, solving the problems of the Caspian region will avoid political mistakes when considering vital issues in the future.

The conclusions formed based on the author's research can be used in the foreign policy activities of such institutions like the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, the Office of the President of Ukraine, diplomatic missions of Ukraine.

Also, state structures and foreign ministries of the Caspian states, not excluding the relevant departments of the Ministry of Foreign Affairs. The results of the author's research can be applied in the process of developing concepts for the formation of foreign and domestic policy.

Research may be of interest to non-regional actors whose interests lie in political, strategic, and economic aspects. The materials of scientific work can be used in scientific work in the further study of this problem, as well as in the creation of textbooks on international relations.

Keywords: Caspian region, politics, Russia, USA, Azerbaijan Republic, Kazakhstan, Turkmenistan, Iran.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Шихелілі Д. Стратегії Росії та США у Каспійському регіоні. *Серія «Міжнародні відносини і політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»*. № 2. (2018). URL: http://politicus.od.ua/2_2018/24.pdf.
2. Шихелілі Д. До проблеми правового статусу Каспійського регіону. *Серія «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»*, № 4 (2018). URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/6253>.
3. Шихелілі Д. До питання співвідношення регіональної енергетичної політики Росії та США у Каспійському регіоні. *Серія «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»*, № 1 (2019), URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/6437>.

Статті в зарубіжних виданнях:

4. Szychelili Dzawid Interesy Rosyjskey Federacji w krajach Nadkaspjskich po rozpadzie ZSSR // Fundacja Osrodek rozwoju kompetencji akademickich. – 2019. – Vol.1. – iss.1. – P.93-102; ISSN 2544-1035.

Праці, що додатково відображають результати дослідження:

5. Шихелілі Д.С. Роль Російської Федерації у формуванні Каспійського регіону на сучасному етапі. Матеріали науково-практичної конференції «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії». К: 2018, С. 99–105.
6. Шихелілі Д.С. Проблема правового статусу Каспійського моря в міжнародних відносинах після розпаду СРСР. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті». К: 2019. С. 106-109.
7. Шихелілі Д.С. Каспійський регіон в міжнародно-політичній науці. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, «Пріоритети напрями вирішення актуальних пр'облем суспільних наук». К: 2019. С. 117-121.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	13
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	22
1.1. Ступінь наукової розробки проблеми.....	22
1.2. Регіональні стратегії у зовнішній політиці Росії та США	39
1.3. Методологія дослідження	56
Висновки до розділу	69
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КАСПІЙСЬКОГО МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНОГО РЕГІОНУ	74
2.1. Проблема правового статусу та політичного співробітництва у Каспійському регіоні	74
2.2. Роль Росії та США у формуванні Каспійського регіону	85
Висновки до розділу	97
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЯ РОСІЇ ТА США В КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ	103
3.1. Регіональна стратегія Росії.....	103
3.2. Стратегії США щодо Каспійського регіону.....	121
3.3. Співвідношення російської і американської регіональних стратегій.	133
Висновки до розділу	138
РОЗДІЛ 4. СПІВВІДНОШЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ТА США У ЕНЕРГЕТИЧНОМУ ВИМІРІ	143
4.1. Цілі та завдання енергетичної дипломатії Росії та США в Каспійському регіоні	143
4.2. Проблема транзиту у російській та американській енергетичній дипломатії в регіоні.....	154

4.3. Міждержавні відносини Росії та США із країнами регіону в сфері енергетики.....	163
Висновки до розділу	172
ВИСНОВКИ.....	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	189
ДОДАТКИ.....	222

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

BP – British Petroleum

CNPC – Китайська національна нафто-газова корпорація

TANAP – Трансанатолійський газопровід

TAP – Трансадриатичний газопровід

АМОК – Азербайджанська міжнародна операційна компанія

БТД – Баку-Тбілісі-Джейхан

БТС – Баку-Тбілісі-Супса

ГУАМ – Грузія, Україна, Азербайджанська Республіка та Республіка Молдова

ЄАЕС – Євразійський економічний союз

ЄС – Європейський Союз

ІСКРАН – Інститут США і Канади Російської академії наук

КНР – Китайська Народна Республіка

КТК – Каспійський трубопровідний консорціум

МДІМВ – Московський державний інститут міжнародних відносин

МЗС – Міністерство закордонних справ

МО – Міністерство оборони

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

НПЗ – Нафтопереробний завод

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ОДКБ – Організація Договору про колективну безпеку

ОКЕС – Організації каспійського економічного співробітництва

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ОПЕК – Організація країн експортерів нафти

РНБ – Рада національної безпеки

САЦ – Середня Азія-Центр

СВПД – Спільний всеосяжний план дій

СНД- Співдружності Незалежних Держав

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

ТАШ – Трансафганський газопровід

ТНК – Транснаціональна корпорація

УРПК – Угоди про розподіл продукції Північного Каспію

ЦРУ – Центральне розвідувальне управління

ВСТУП

Актуальність проблеми. На початку XXI ст. проблематика Каспійського регіону стала об'єктом активної зовнішньополітичної діяльності багатьох держав. Крім каспійських держав, ці проблеми гостро хвилюють і розвинуті країни Заходу. Дійсно, перспективність Каспію як нафтового регіону і його унікальне географічне положення роблять його центром регіональних політичних суперечностей, значення яких простягається далеко за межі власне каспійських держав.

Місце Каспійського регіону в сучасних міжнародних відносинах визначено кількома важливими факторами: проблемами безпеки, зокрема, поширенням ісламського радикалізму, боротьбою великих держав за, розгортанням інфраструктурних мегапроектів у Євразії. Однак, першим та до сьогодні найважливішим фактором, що зумовив формування та багато в чому визначив динаміку Каспійського регіону, є енергетичний. Актуальність дослідження політичних, безпекових, економічних аспектів розвитку Каспійського регіону визначено трансформацією енергетичного виміру регіонального розвитку та змінюваністю співвідношення між ним та іншими факторами регіональних міжнародних відносин.

Актуальність теми також визначена тим, що в Каспійському регіоні присутні значні політичні, економічні та військово-стратегічні інтереси Росії і США, внаслідок чого ці дві держави відіграють вирішальну роль у еволюції регіональної системи міжнародних відносин та визначенні динаміки відносин у Каспійському регіоні.

Стратегічне значення басейну Каспійського моря через поклади нафти та газу, а також через його транзитний потенціал визначили дві взаємопов'язані тенденції регіональних міжнародних відносин: постійний конфлікт інтересів регіональних держав та усвідомлення регіональними державами необхідності консенсусу з приводу правового статусу

Каспійського моря. Взаємодія цих двох тенденцій не лише стала основою еволюції регіональних відносин, але також тим політичним простором, в якому зосереджувалась участь Росії та США у регіональних відносинах та втілювалася їх конкуренція за співпрацю з новими прикаспійськими державами в Каспійському регіоні. Росія, як прикаспійська держава, після розпаду СРСР прагнула зберегти контроль над регіоном в політичній, економічній, енергетичній, а також військово-стратегічній сферах. США намагалися зменшити вплив Росії на нові прикаспійські держави у Каспійському регіоні та забезпечити безпеки економічного та політичного розвитку прикаспійських держав. Конкуренція Росії та США стала провідною рушійною силою трансформації Каспійського регіону. У дослідженні ми вирішуємо наукову проблему, що полягає у вивченні стратегій Росії та США у Каспійському регіоні, а також у визначенні характеру та інтенсивності впливу реалізації цих стратегій на міжнародні відносини у Каспійському регіоні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка в рамках комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації» (затвердженої протоколом Вченої ради Університету № 13 від 20 червня 2011 р.) в межах наукової теми Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка "Каспійський регіон в політиці Росії та США" (державний реєстраційний номер 0119U100336).

Мета і завдання дослідження:

Метою наукової роботи є визначення особливостей політики США та РФ щодо Каспійського регіону. Відповідно до поставленої мети у дослідженні вирішуються такі завдання:

- визначити ступінь наукової розробки проблеми;
- дослідити та розкрити регіональні стратегії у зовнішній політиці Росії та США;
- охарактеризувати методологію дослідження;
- дослідити проблему правового статусу та політичного співробітництва у Каспійському регіоні;
- оцінити роль Росії та США у формуванні Каспійського регіону;
- виявити цілі регіональної стратегії Росії;
- дослідити стратегію США щодо Каспійського регіону;
- визначити співвідношення російської та американської регіональних стратегій;
- з'ясувати цілі та завдання енергетичної дипломатії Росії та США в Каспійському регіоні;
- проаналізувати проблему транзиту у російській та американській енергетичній дипломатії в регіоні;
- встановити особливості міждержавних відносин Росії та США із країнами регіону в сфері енергетики.

Об'єктом дослідження є зовнішня політика Росії та США в Каспійському регіоні.

Предметом дослідження виступають регіональні стратегії Росії та США у Каспійському регіоні.

Методологією дослідження виступають: метод політичного моделювання, метод політико-правового аналізу, метод порівняльного аналізу. Автор також використовує системний методологічний підхід для вивчення становлення та еволюції регіональної підсистеми міжнародних відносин у регіоні Каспійського моря. За допомогою методу політичного моделювання визначені провідні суб'єкти міжнародно-правових відносин в Каспійському регіоні, а саме, США і Російська Федерація. Метод правового аналізу дозволив автору дослідити значний масив міжнародних нормативно-правових актів та виявити ключові аспекти політики визначення правового

статусу Каспійського моря. Порівняльний аналіз було застосовано для співставлення регіональних стратегій Росії та США, виявлення їх співвідношення та відносного впливу на окремі аспекти регіональної політики та політики прикаспійських держав.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що у дисертації вперше в українській міжнародно-політичній науці комплексно досліджено політику США та Росії в Каспійському регіоні.

В процесі дослідження одержано результати, що містять наукову новизну і характеризують особистий внесок автора в розробку окреслених проблем:

Вперше:

- доведено стратегічний характер політики Росії та США у Каспійському регіоні, визначальну роль їх політики для трансформації регіональної структури міжнародних відносин в Каспійському регіоні, а також значення регіональної політики РФ та США для трансформації міжнародного порядку в цілому;

- запропоновано ієрархічну структуру взаємопов'язаних політичних проблем розвитку Каспійського регіону та визначено залежність цієї ієрархії від еволюції та взаємодії регіональних стратегій Росії та США;

- запропоновано підхід до дослідження регіональної системи міжнародних відносин у Каспійському регіоні як до системи силової рівноваги за участю Росії та США;

- запропоновано авторське визначення поняття «Каспійський регіон», яке поєднує стратегічні, політичні та економічні виміри регіональної політики.

Удосконалено:

- підхід до проведення політичного аналізу процесу визначення міжнародно-правового статусу Каспію;

- підхід до аналізу ролі США у становленні нових незалежних держав Каспійського регіону після розпаду СРСР та еволюції підходів американської

політики до зменшення впливу Росії на нові прикаспійські держави з метою безпечного і суверенного розвитку цих держав (Азербайджан, Туркменістан, Казахстан).

- підхід до комплексного аналізу основних механізмів реалізації політики Росії і США у Каспійському регіоні.

Набуло подальшого розвитку:

- аргументування того, що політика Росії після розпаду СРСР спрямована на ослаблення позиції нових прикаспійських держав, заморожування конфліктів в Каспійському регіоні, домінування в регіоні і в результаті залучення нових прикаспійських держав в інтеграційні об'єднання в рамках ЄАЕС;

- розуміння того, що Російська Федерація як суб'єкт Каспійського регіону зацікавлена у відсутності позарегіональних гравців, які сприяють розвитку економіки прикаспійських держав в Каспійському регіоні;

- розуміння політики США, яка виступає з метою ослаблення економічної залежності нових прикаспійських держав від Росії, створення механізмів, а також залучення американських компаній для співпраці з новими прикаспійськими державами в Каспійському регіоні;

- аргументація того, що зовнішньополітична стратегія США в Каспійському регіоні є фактором забезпечення балансу сил, який реалізується з метою зміцнення незалежності нових прикаспійських держав від Росії в політичній, економічній, військовій сферах.

Практична значущість отриманих результатів

В науковій роботі проведений аналіз численних матеріалів на англійській, українській, російській, турецькій, азербайджанській мовах, які можуть бути використані на експертному рівні при аналізі ситуації в регіоні. Висновки, зроблені автором, становлять певну користь в процесі розробки конкретних рішень при формуванні зовнішньополітичної концепції Азербайджану, Туркменістану, Казахстану, Ірану відносно Росії і США.

Положення наукової роботи можуть бути використані на користь здійснення раціональної і скоординованої політики вищезгаданих країн у вирішенні політичних, стратегічних і економічних питань в Каспійському регіоні. Маючи досвід в ключових аспектах, вирішення проблем Каспійського регіону дозволить уникнути політичних помилок при розгляді життєво важливих питань в майбутньому.

Висновки, які зробив автор в ході дослідження політики прикаспійських держав щодо проблем Каспійського регіону, значної кількості документальних джерел, механізму ведення дипломатичних переговорів, політико-історичного аналізу ситуації в Каспійському регіоні, можливі у використанні державними структурами і зовнішньополітичними відомствами прикаспійських держав, не виключаючи відповідні відділи МЗС, в оперативній роботі, а також при проведенні подальших переговорів із спірних питань щодо Каспійського моря, на міжнародних конференціях.

Наукове дослідження може представляти інтерес для позарегіональних суб'єктів, чий інтерес полягають в політичних, стратегічних, економічних аспектах.

Матеріали наукової роботи можуть застосовуватись в науковій роботі при подальшому дослідженні даної проблеми, а також при створенні навчальних посібників з міжнародних відносин.

Апробація результатів

Основні положення наукової роботи висвітлені на міжнародній і регіональних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасний теорії» (2018 Дніпро); Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук» (Одеса, 2019); Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети розвитку суспільних наук в XXI сторіччі». (Одеса, 2019).

Публікації. Основні положення і висновки дослідження були викладені у 7 наукових публікаціях, зокрема у 3 статтях, які вийшли у наукових фахових

виданнях України; 1 стаття – в іноземному виданні; 3 праці апробаційного характеру.

Структура дисертації. Структурно дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел (352 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 224 сторінок, з яких 174 сторінок складає основна частина роботи і 33 сторінки – список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Ступінь наукової розробки проблеми

Сполучені Штати Америки і Російська Федерація відносяться до числа найбільших і найвпливовіших держав сучасного світу. Якщо США є глобальною державою, то остання є регіональною державою. За часів «холодної війни» США і СРСР були протилежними полюсами біполярної системи міжнародних відносин, головними супротивниками в глобальному політичному протистоянні, що продовжувалось декілька десятиріч. Після закінчення «холодної війни» США залишилися єдиною наддержавою в «однополярному світі», що так і не склався остаточно. Сьогодні США і Росія можуть розглядатися як елементи поліцентричної системи міжнародних відносин, що формується. Проте зовнішньополітичний потенціал обох центрів не ідентичний. США і Російська Федерація займають різне положення в асиметричній структурі нової міжнародної системи.

З погляду різних напрямів теорії міжнародних відносин, на ухвалення зовнішньополітичного рішення можуть впливати як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. До числа останніх ми відносимо і так званий «регіональний підхід». В теоретичному плані, категорія «регіональний підхід» використовується для позначення актуальної для сучасної політичної науки тенденції, яка призводить до того, що у зростаючій кількості політологічних робіт як предмет дослідження вибираються ті або інші політичні проблеми, характерні для окремого регіону світу: Заходу або Сходу, Європи або Азії, Близького Сходу або Африки, Північної або Латинської Америки, пострадянського простору або Євразії, окремих субрегіонів, – але не для політичного світу в цілому. Ця тенденція характерна для цілого ряду політологічних дисциплін. Наприклад, в порівняльній

політології П. Мер ще в 1990-х рр. відзначав, що «за рідкісним виключенням, сучасні дослідження в порівняльній політології зазвичай обмежуються розглядом окремого регіону або навіть невеликої кількості країн» [140].

Аналогічно і в міжнародних відносинах дослідники все частіше звертають увагу на специфіку міжнародних відносин в окремих регіонах світу. В 1960-х рр. на дану проблематику першим звернув увагу О. Янг, який відзначив, що властивості регіональних підсистем міжнародних відносин не обов'язково повторюють властивості системи міжнародних відносин в цілому, і закликав дослідників звернути увагу на регіональні підсистеми міжнародних відносин [224]. В 2014 р. президент Асоціації міжнародних досліджень А. Ачар'я знов повторив цей заклик, він аргументував необхідність звернути увагу на регіональні проблеми по-іншому. На його думку, підвищена увага до регіональних проблем змусить американських і західноєвропейських вчених прислухатися до думок вчених з інших регіонів світу, без яких дослідження політичних проблем міжнародних відносин не можуть ефективно розвиватися на даному етапі [227].

Таким чином, потреба в дослідженні регіональних підсистем міжнародних відносин існує, починаючи з 1960-х рр., присутня і тенденція до регіоналізації в дослідженні міжнародних відносин, розробляється теоретико-методологічна база дослідження регіонів як територіальних систем.

Проте якщо судити за процитованою вище заявою А. Ачар'я, існують і проблеми в розвитку даного напрямку міжнародних досліджень. Основна проблема пов'язана з тим, що недоліком регіонального підходу є відсутність достатньо чітких критеріїв для виділення того або іншого регіону як об'єкту вивчення. Це робить вплив і на зовнішньополітичну практику окремих держав: різні політичні лідери мають різні уявлення про регіональну структуру світу, тобто про те, з яких регіонів складається світ, і які країни входять в кожний регіон.

Основна складність у визначенні впливу «регіонального підходу» на зовнішньополітичну практику обумовлюється тим, що прихильники різних теоретичних напрямів в науці міжнародних відносин дають різні визначення регіонів. Так, серед визначень регіонів, вироблених прихильниками реалізму в теорії міжнародних відносин, автор даної дисертації виділяє визначення, що даються в роботах З. Бжезінського, Д. Майєрса і Р. Моргентау.

Якщо реалісти визначають регіон через поняття регіонального військово-політичного союзу або через поняття виняткової сфери інтересів окремої держави, то прихильники лібералізму в теорії міжнародних відносин визначають регіон через поняття співпраці, функціональних зв'язків, інтеграції. В даному контексті не можна не згадати роботи Д. Мітрані, С. Радаеллі, Е. Солінджен, К. Фізерстоуна і Е. Хааса.

Серед прихильників критичних теорій міжнародних відносин визначення регіону зустрічаються в роботах А. Вендта, У. Вевера і Р. Лебоу.

Нарешті, тут не можна не згадати про спроби створення не-західних теорій міжнародних відносин, які, разом з тим, також не могли пройти повз поняття регіону; в першу чергу, йдеться про роботи А. Ачар'я, Б. Бузана і П. Ханна.

Поняття регіону є невід'ємною частиною більшості теорій, що ґрунтуються на понятті системи міжнародних відносин; більшість моделей таких систем, представлених в науковій літературі, виділяє глобальний і регіональний рівень системи міжнародних відносин. Різні моделі, що описують систему міжнародних відносин в тому вигляді, в якому вона існує в уявленнях авторів відповідних робіт, розроблені І. Валлерстайном, М. Капланом, Р. Розекранцем і К. Уолтцем.

Вперше поняття «Каспійський регіон» вводиться західними дослідниками. Це поняття розглядається як самостійна спільність в дослідженнях колективів Лондонського королівського інституту міжнародних відносин, Стокгольмського інституту досліджень міжнародного права, програми каспійських дослідників Гарвардського університету під

керівництвом Б. Шаффера [323], входить як складова частина в більш об'ємні політичні конструкції в теоретичних побудовах З. Бжезінського, Р. Гаркаві і Г. Фуллера і ін. При цьому поняття «Каспійський регіон» до цих пір не є повністю усталеним, що обумовлює необхідність уточнення його змісту.

Політичне значення Каспійського регіону в світовій політиці вивчали М. К. Мішра [295], П. Кубічек [280], К. Ноуржанов [306], Р. Меннінг [287], Х. Зімницька [352], Дж. фон Хелдерн [352].

Х. Зімницька та Дж. фон Хелдерн зосереджуються на питанні «політичних ігор» навколо Каспійського регіону [352]. Найбільш важливим для розв'язання проблеми регіону автори вбачають питання визначення правового статусу Каспійського моря.

Доцільно виділити серію російських дисертаційних досліджень з каспійської політики. Це роботи Н.Н. Міллера [132], С.С. Жильцова [65-67], Ю.А. Зюзіна [83], О.М. Літвішко [118], А.Т. Абакарова [1], І.І. Портнягіної [158], А.А. Бурова [19], К.Г. Ланди [116], С.А. Прітчина [161]. В них вивчаються різноманітні аспекти посткомуністичних трансформацій на Каспії.

Аналізу політичної ситуації в Каспійському регіоні, особливостям відносин між прикаспійськими країнами, взаєностосункам Росії з окремими державами каспійської п'ятірки, а також взаєностосункам держав в Каспійському регіоні присвячені дослідження таких російських політологів, як І.С. Зонн [81], А.А. Казанцев [88], П.Л. Карабуценко [92], Г.В. Косов [109-111], Р.Х. Усманов [205], А.М. Ушков [67].

Зарубіжні дослідники Р. Бахгат [232], М. Гаммер [256] розглядають Каспійський регіон в контексті його ресурсного і транзитного потенціалу і політичної обстановки, що складається в регіоні внаслідок цього.

Важливу дослідницьку групу робіт складають матеріали, що розкривають методологічні аспекти системного і інституційного підходів в дослідженні політики Каспійського регіону – І. Василенко [24], М. Сафонов [176], Ч. Ліпсон [279], Б. Корременос [279].

В науковому середовищі сформувалися різні трактування поняття «Каспійський регіон». Каспійський регіон як регіон, що включає п'ять прибережних держав, що межують з Каспійським морем – РФ, Іран, Азербайджан, Казахстан, Туркменістан. Як синоніми терміну «Каспійський регіон» автор використовує терміни «зона Каспійського моря», «зона Каспію».

Для позначення вузького розуміння Каспійського регіону, що включає п'ять прикаспійських держав часто використовується термін «Малий Каспій», для позначення ж розширеного розуміння Каспійського регіону – Великий Каспій, що має на увазі включення в Каспійський регіон Південного Кавказу і Центральної Азії, через які проходять існуючі і перспективні маршрути транспортування каспійських енергоресурсів на світовий ринок. Розуміння Каспійського регіону як Великого Каспію відображає збільшення політичної значущості регіону після розпаду СРСР для позарегіональних гравців, зокрема, в аспекті використання енергетичного потенціалу Каспійського регіону. Як відзначає Ланда К. [116] словосполучення «Каспійський регіон» було запозичено у зарубіжних дослідників, отримавши з часом широке розповсюдження також і серед російських дослідників. Не дивлячись на це сам дослідник вважає, що поняття «Каспійський регіон» дотепер є доволі розпливчастим, не дозволяючи дати вичерпну характеристику даної території. В цьому значенні, продовжує К. Ланда, стосовно характеристики Каспійського регіону доречно використовувати поняття «Каспійський простір».

Схожої точки зору дотримується і С. Жильцов [66], відзначаючи, що спроби, які робляться різними ученими дати вичерпну характеристику Каспійському регіону характеризувалися неповнотою і фрагментарністю.

На думку казахського дослідника А. Абішева, у Каспійський регіон входить західна частина Центральної Азії (Казахстан і Туркменістан), Закавказзя, прилеглі до Каспійського моря райони Росії і північного Ірану, яка формує «центральну зону євразійського материка і займає особливе місце

на політичній карті сучасного світу» [3]. Продовжуючи свою думку, він відзначає, що на початку 90-х років минулого сторіччя сформувалися фактори, що посилюють світове значення регіону, якими є: «по-перше, трансформація регіону і суміжних територій в силовий політико-правовий вакуум, і, по-друге, несподівано різке зростання його перспективної ролі в системі світового господарства як один з ключових нафтовидобувних регіонів світу» [3].

В цьому зв'язку певний інтерес представляє думка К.Г. Ланди [116] про існування «економічних кордонів» Каспійського регіону. Економіка, набуваючи важливого значення в умовах глобальної взаємозалежності, вимагає перегляду існуючих торговельно-економічних кордонів. Нові економічні кордони можуть не співпадати з державними кордонами, при цьому вони визначають економіко-функціональні межі впливу країн, світових транснаціоналізованих структур, оскільки відтворювальні процеси виходять за національні рамки. Схожої думки дотримуються Е. Винокуров і А. Лібман, відзначаючи, що «економічні зв'язки рідко співпадають з «офіційним визначенням» регіонів, рівно як і політична співпраця» [343].

В монографії А. Казанцева ««Велика гра» з невідомими правилами: світова політика і Центральна Азія» [88] аналізується структура міжнародних відносин, що склалися в Центральній Азії в 1991–2008 рр., і її вплив на регіональну політику найбільших держав світу. Досліджувані проблеми цікаві для нас у зв'язку з тим, що велика частина країн Центральної Азії входить в Каспійський регіон. Автор розглядає вплив фактору невизначеності на міжнародні відносини в різних регіонах світу, аналізує особливості політики всіх ведучих в регіоні гравців (РФ, США, країн СНД, Китаю, Туреччини, Ірану, Індії, Пакистану і інших держав) в 1991–2008 рр. Виявляється складна динаміка зіткнення інтересів, а також співпраці цих гравців в регіоні. Особлива увага приділяється енергетичній політиці.

Також Великий інтерес представляє робота «Консолідація потенціалу: Прикаспійська п'ятірка» [131]. По суті, це доклад незалежних експертів з

Азербайджану, Ірану, Казахстану, Росії і Туркменістану з актуальних питань Каспійського регіону. Експертами вироблена злагоджена позиція. На їх думку, від стану справ в регіоні залежить благополуччя кожної з цих п'яти країн. Для зовнішніх гравців Каспійське море – це засіб для вирішення своїх задач, часто ніяк не пов'язаних з інтересами народів, що населяють цей регіон. Автори вважають, що у форматі п'ятисторонньої прикаспійської співпраці є можливість знайти рішення, в рівному ступені вигідне всім країнам регіону і таке, що забезпечує умови раціонального і ефективного освоєння каспійських багатств. Особливе значення надається створенню Організації каспійського економічного співробітництва (ОКЕС) – міжурядової структури, здатної об'єднати Азербайджан, Іран, Казахстан, Росію і Туркменістан, що матиме вельми позитивне економічне і політичне значення для всього регіону.

Автором численних робіт з проблем Каспію є доктор географічних наук І.С. Зонн. Він же – головний редактор інформаційного бюлетеня «Вісник Каспію». В книзі «Нариси з історії Каспійського моря» І.С. Зонн висвітлює історію вивчення Каспійського моря з античного періоду до наших днів. В хронологічному порядку представлені еволюція вивчення цього регіону, а також етапи формування інформаційного поля Каспію.

Книга «Геополітика Каспійського регіону» (автори – С.С. Жильцов, І.С. Зонн, А.Н. Ушков) також присвячена актуальним проблемам політики в Каспійському регіоні [67]. Основна увагу в книзі надається розвитку політики США в регіоні.

Серед праць, які трактують розвиток зовнішньої політики США, слід виділити науковий спадок Семюела Хантінгтона. Характеризуючи сучасну структуру міжнародної системи, С. Хантінгтон зазначав про існування єдиної глобальної держави – США. Разом з тим, це не означає, на його погляд, що світ став однополярним. Однополярний світ може бути тоді, коли є глобальна держава і інші суб'єкти міжнародних відносин не можуть впливати на процеси міжнародної політики і безпеки. Жодна комбінація слабких держав

не здатна була б завадити їй у цьому. Багатополярна система складається з кількох великих, приблизно рівних за силою держав, що співпрацюють і конкурують одна з одною, утворюючи різні альянси. В кожній з систем наймогутніші її учасники зацікавлені у збереженні системи [211].

В роботах Бреслаєра Дж. [241], Ебеля Р. [253], Бланка С. [235-237], Бремерра Й. [240] аналізується зосередження зовнішньої політики США на Кавказсько-Каспійському напрямі, зокрема, дається оцінка запобігання зростанню впливу Росії в регіоні.

С. Бланк визначає задачі США в Центральній Азії і Каспійському регіоні. До їх числа він відносить: недопущення відновлення «Євразійської імперії» на чолі з Москвою; підриєв позицій Росії і Китаю на пострадянському просторі; створення мережі трубопроводів, здатних доставляти каспійські вуглеводні на захід і південь в обхід території Росії і Ірану; демократизацію країн Центральної Азії. Для досягнення даної мети автор закликає Вашингтон надавати державам регіону масовану політичну і економічну допомогу, що перевершує за своїми масштабами ті дивіденди, які вони одержують від співпраці з Москвою і Пекіном. При цьому експерт критикує Росію і Китай за те, що вони перешкоджають реалізації США своїх задач. [237].

У США працюють кілька великих наукових і дослідницьких центрів, аналітичних структур, які займаються вивченням як історії зовнішньої політики, так і розробкою аналітичних матеріалів на замовлення американських міністерств і відомств.

Велику кількість документів для дослідження склали матеріали Департаменту енергетики США. Тут обробляється інформація про наявність ресурсів Каспію, існуючих і потенційних маршрутах доставки споживачам нафти і газу, а також зростання обсягів затребуваності енергії для США. Це дає змогу, перш за все, мати більш цілісну картину економічного розвитку Каспійського регіону, виявивши при цьому ступінь зацікавленості США, Росії і самих прибережних держав. Дані матеріали також дозволяють

отримати докладні дані про можливе і наявне споживання енергоресурсів Каспію, на підставі чого складаються прогнози, використовувані в енергетичній політиці США. Отриманий фактичний матеріал сприяє більш глибокому вивченню енергетичного спрямування каспійської стратегії США.

В особливу групу джерел слід виділити матеріали дослідних центрів, таких як Фонд Карнегі, Фонд спадщини, Центр Каспійських досліджень при Гарвардському університеті, Інститут політичних досліджень імені Джеймса Бейкера при Університеті Раїса, Stratfor, та інші. Найавторитетнішим з них є Інститут Гувера, що діє в рамках елітного Стенфордського університету в штаті Каліфорнія [34].

Різноманітні аспекти політичної взаємодії у Каспійському регіоні розкриваються в матеріалах аналітиків Інституту Центральної Азії і Кавказу і Програми вивчення Шовкового шляху – Об'єднаного центру, пов'язаного з Радою із зовнішньої політики США у Вашингтоні і Інститутом безпеки і розвитку в Стокгольмі (www.silkroadstudies.org). А також в дослідженнях американського мозкового центру «Каспійський політичний центр» (Caspian Policy Center).

Напрацювання українських політологів та істориків, що стосуються дослідження зовнішньої політики США представлені працями Б.М. Гончара [196], Ю.Б. Гончар [37], І.М. Ковалю [98], М.А. Тарана [196], С.В. Юрченко [223] та інших.

Дослідження концептуальних засад американської зовнішньої політики проводив М.М. Рижков [164-165]. У його докторській дисертації в галузі політичних наук розкрито еволюцію концептуальних засад американської зовнішньої політики в 1947-2007 рр.

Формуванню та реалізації національних інтересів США на пострадянському просторі присвячений розділ в монографії доктора історичних наук І.Д. Дудко «Національні інтереси США у постбіполярному світі» [59]. Відзначаючи роль СНД як важливого політичного регіону для реалізації національних інтересів США, вчений зосереджується на трьох

проблемах: по-перше, це політика США щодо кризових ситуацій у країнах СНД; по-друге, це проблеми національної безпеки США з урахуванням країн СНД; і нарешті – проблема підтримки нових демократій на теренах СНД як складова національного інтересу Сполучених Штатів.

У колективній монографії «Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір» (2016) [163] дослідниця І. Погорська розкриває проблеми глобальної світової системної еволюції в контексті практичної діяльності США щодо контролю за розвитком глобальних міжнародно-політичних процесів і трансформацією механіки глобального управління. Політолог досліджує вплив американського глобалізму в системному взаємозв'язку теоретико-концептуальної та функціональної складових формування та реалізації міжнародно-політичних стратегій США [163].

Важливою для дослідження є колективна праця «США і світ XXI століття» (2013) [194], присвячена пам'яті Є. Камінського. У монографії проводиться аналіз сучасного розвитку світової та вітчизняної американістики, аналізу факторів трансформації системи міжнародних відносин та перспектив американського глобального лідерства, концептуальних і прикладних аспектів сучасної зовнішньої політики США.

Вагомий вклад у вивчення зовнішньополітичної стратегії США також роблять дисертаційні дослідження регіональних стратегій США, «Континентальна інтеграційна стратегія США в умовах глобалізації» (2014) А. Светлова [177], «Зовнішньополітична стратегія США у Чорноморському регіоні» (2013) О. Тупоти [201], а також безпекових стратегій, «Політико-інформаційна парадигма безпекової стратегії США» (2012) І. Кириченко [96], «Безпековий вимір глобальних стратегій США» (2012) О. Гнатюка [36].

За часи незалежності українська історіографія поповнилася значною кількістю робіт із зовнішньої політики США. Про це свідчать видані монографії та колективні праці, наукові статті в українських та зарубіжних виданнях, а також захищені кандидатські і докторські дисертації з даної

проблематики. Важливим «платформою» для публікацій досліджень з сучасної зовнішньої політики Сполучених Штатів стали такі українські видання, як «Вісник Київського університету», «Актуальні проблеми міжнародних відносин», «Науковий вісник Дипломатичної академії України», «Політика і час», «Національна безпека і оборона», «Політична думка», «Стратегічна панорама», «Стратегічні пріоритети», «Україна дипломатична», «Україна – НАТО» і т.д.

В Росії американістика представлена двома основними центрами. Старими, що сформувалися ще в радянські часи (Інститут США і Канади Російської академії наук, МДІМВ, Університет МЗС Росії), та новими осередками, серед яких є міжнародні (Московський центр Карнегі) та власне російські (Російська рада з міжнародних справ, Рада з зовнішньої політики і оборони, Інститут стратегічних оцінок і аналізу). До відомих російських американістів належать: директор Інституту США і Канади Російської академії наук (ІСКРАН) С. Рогов [166], доцент МДІМО М. Троїцький [200], старший науковий співробітник ІСКРАН М. Братерський, керівник Центру воєнно-політичних досліджень ІСКРАН В. Батюк [8], заступник директора Інституту проблем міжнародної безпеки РАН О. Богатуров [13]. В їх численних роботах присвячена увага проблемам постбіполярного світового устрою, американо-російського партнерства, місцю РФ в зовнішній політиці США, концептуальним засадам американської політики різних адміністрацій. Для їхніх праць характерна критика домінування США в міжнародній системі, їхньої зовнішньої політики, поширення у світі американської системи цінностей. Для більшості дослідників з РФ, характерним є сприйняття американської позиції щодо пострадянського простору як антиросійської.

У даному контексті потрібно звертати увагу на розвиток зовнішньополітичної стратегії США на пострадянському просторі, відзначаючи, що поступово Вашингтон у своїй політиці в даному регіоні перестав діяти за схемою узгодження своїх маневрів із Росією, і,

активізувавши її, пішов на більш тісне зближення з новими незалежними державами, та стимулював активний розвиток нових прикаспійських держав в економічній сфері. Підтримка США в економічній сфері, а також в політичній сфері була необхідна для нових прикаспійських держав. Автор виділяє особливе місце політичної підтримки США для нових прикаспійських держав. Якщо без відсутності економічної підтримки новим державам доводилося розвиватися в економічній залежності від Росії, у разі відсутності політичної підтримки нові прикаспійські держави могли отримати ризик політичної залежності від Росії, що подекуди дорівнює втраті суверенітету.

Зовнішньополітична стратегія США на пострадянському просторі стала невід'ємною частиною загальної глобальної стратегії. Після розпаду СРСР мета Вашингтону в регіоні – впливати на позиції Росії у Каспійському регіоні, щоб вона не змогла кинути виклик інтересам нових прикаспійських держав.

У наукових роботах підкреслюється політичний і економічний характер зовнішньополітичної стратегії США. Особливу увагу науковці звертають на конфлікт інтересів і подальші перспективи співпраці Росії і США на пострадянському просторі. Таким чином, сучасна російська історіографія зовнішньої політики США представлена великою кількістю робіт, причому абсолютно різного характеру, в яких зроблена спроба осмислити дії Сполучених Штатів у постбіполярному світі на глобальному і регіональному рівнях.

Значний внесок в дослідження американської політичної думки та американо-російських відносин, зокрема, зробила Т. Шаклеїна. Вона є автором монографії, присвяченої аналізу зовнішньої політики США в період президентства Дж. Буша, де висвітлена не лише позиція американської влади, а й діяльність аналітичних центрів, які серйозно впливають на процес формування зовнішньополітичних ідей США.

По-перше, хотілося б виділити групу дослідників, які роблять основний акцент на вивченні американської політики в регіоні. Так, в книзі «Політика, США і проблеми безпеки Південного Кавказу», стверджується, що Вашингтон не був зацікавлений в зміцненні позицій Туреччини в Азербайджані і Грузії. США прагнули уникнути виникнення настроїв в політиці Анкари, які могли привести до створення незалежних від Вашингтону альянсів між Туреччиною і прикаспійськими державами. Зокрема, коли в кінці 1990-х рр. з'явилася можливість утворення конфедерації Туреччина-Азербайджан, Вашингтон виразив відкриту незадоволеність. В цілому, на думку дослідника США визнавали Туреччину в якості важливого партнера в Центральній Азії, але перешкоджали їй в проведенні самостійної політики в регіоні.

Автор не згоден з вищезгаданим і вважає, що саме США в основному через Туреччину здійснювали життєво важливі проекти в Каспійському регіоні. Як приклад, можна привести енергетичний проект Баку-Тбілісі-Джейхан, який отримав потужну підтримку з боку США, енергетичний проект Баку-Тбілісі-Супса, а також проект Південний газовий коридор, який запустився у 2018 році. Президент США Дональд Трамп не одноразово виказував свою підтримку з приводу будівництва Південного газового коридору, який проходить через територію Туреччини. США і Туреччина є стратегічними партнерами в Чорноморсько-Каспійському регіоні, Балканах, Близькому Сході.

Деякі російські автори поспішають робити висновки про те, що Росія і Туреччина є союзниками в Сирії з 2015 року і в зв'язку цим відносини між Туреччиною і США погіршилися. Автор вважає, що Росія і Туреччина у Сирійському кейсі є ситуативними союзниками з 2015 року і в нинішній час ці ситуативні відносини перестають бути актуальними, після певних розбіжностей в Сирії, Лівії, а також в Нагірному Карабаху.

Роль колишніх американських політиків (З. Бжезінського, Б. Скоукрофта і Г. Кіссінджера), що стали консультантами американських

компаній; які займалися розробкою нафти в Азербайджані і формуванням експортних маршрутів транспортування енергоресурсів.

Серед фундаментальних праць із зовнішньої політики Росії у вказаний період потрібно відзначити роботи І.С. Іванова [84], С.В. КОРТУНОВА [108], М.М. Лебедєвої [117], А.П. Циганкова [214].

Концептуальні основи реалізації зовнішньої політики Росії знайшли своє віддзеркалення в роботах Г.А. Дробот [58], С.О. Єпішева [62], Б.А. Ісаєва [87], І.Д. Песковець [151], Є.М. Прімакова [160] та ін. Регіональні пріоритети зовнішньої політики РФ розглядаються в роботах С. Н. Бурцева [20], К.С. Гаджієва [29], Н.Н. Міллера [132] та ін.

Особлива увага російських вчених надається Південному Кавказу та Середній Азії як зоні стратегічно важливих національних інтересів Російської Федерації. Ця обставина знайшла своє підтвердження в дослідженнях В.З. Газієва [30], С.І. Лунєва [121], С.І. Морозова [134], Д.Ч. Сео [179] і т.д.

Директор російських і євразійських програм Міжнародного інституту стратегічних досліджень С. Чарап займається дослідженням питань відносин між США і Росією на пострадянському просторі та способів їх вирішення.[200]

Доволі ґрунтовний огляд літератури з проблем регіональної інтеграції в СНД та Центральній Азії здійснив А. Лібман [343]. Автор відзначає, що більшість праць, опублікованих в Росії на тему регіональної інтеграції в СНД, є чисто описовими: вони всього лише перераховують регіональні інтеграційні угоди і розкривають їх цілі, або наводять висловлювання політиків щодо інтеграції на пострадянському просторі, або розглядають основні інтеграційні проекти, які здійснюються в регіоні. При цьому більшість з цих праць переслідують лише одну мету – показати необхідність пострадянської інтеграції, що у свою чергу неможливо в нинішніх реаліях міжнародних відносин. А Лібман у своїй роботі також проаналізував роботи західних дослідників. Він відзначає, що інтерес до пострадянського

регіоналізму у них є незначним, адже ці вчені налаштовані на позитивний аналіз, і для них пострадянська інтеграція є «неіснуючою».

Відомим дослідником пострадянського простору є заступник директора Вашингтонського Центру стратегічних і міжнародних досліджень Д. Манкофф. На особливу увагу заслуговує його монографія «Російська зовнішня політика. Повернення великодержавної політики», яка вміщує розділи, присвячені американо-російським відносинам та політиці РФ на пострадянському просторі [285].

Автор доводить, що пострадянський простір для Росії став ареною суперництва з США і ЄС, з одного боку, та Китаєм, з іншого. Для утримання залежності держав СНД від Росії, за висновком Д. Манкоффа, Москва використовувала такі інструменти як ОДКБ, а також максимально заморожувати конфлікти, які існують в деяких країнах СНД.

Одним з найбільш авторитетних дослідників американо-російської взаємодії на пострадянському просторі є директор Московського центру Карнегі Д. Тренін. Він має визнання не лише в Росії, а й в США, запрошувався як експерт на слухання до Конгресу. Однією з найбільш цінних його робіт в контексті нашого дослідження є монографія «Postimperium. Євразійська історія» [199], у якій аналізується російська політика в Каспійському регіоні. За висновками дослідника, політика Кремля в Каспійському регіоні ґрунтується на двох головних імперативах: не допускати побудови нових енергетичних маршрутів в обхід Росії або по дну Каспійського моря, а також не допускати військової присутності на Каспії будь-яких держав, окрім прибережних.

Плідно працюють над політичними проблемами, пов'язаними з Каспійським регіоном азербайджанські вчені.

Фундаментальною роботою є книга доктора політологічних наук І.Г. Алієва «Каспійська нафта Азербайджану» [3]. В ній досліджується політичний і економічний розвиток Каспійського регіону. Книга заснована на великій кількості протокольних і інформаційних матеріалів. І.Г. Алієв

розглядає питання походження і розвитку факторів, що зробили значний вплив на ситуацію в регіоні. Автор на солідній документальній базі аналізує одну з найактуальніших проблем регіону – статус Каспійського моря.

Важливим науковцем у сфері досліджень Каспійського регіону є Азад Гарібов. Головний редактор журналу «Caucasus International» і провідний науковий співробітник Центру стратегічних досліджень Азербайджану є автором багаточисленних публікацій на тему міжнародної політики і безпеки на Кавказі, у Центральній Азії і Каспійському регіоні. Найважливішою на даний час є монографія «Шахівниця Каспійського моря: політичний, стратегічний і економічний аналіз», написана в співавторстві з італійським дослідником Карло Фраппі, а також рядом інших авторів. В роботі розглядається питання Каспійського моря в сучасних міжнародних і регіональних системах, аналізуються як м'які так і жорсткі проблеми безпеки, а також політика прибережних і позарегіональних суб'єктів [257].

Відчутний внесок в каспійську тематику внесли Решад Карімов і Камал Макілі-Алієв [273]. Головний і провідний наукові співробітники Центру стратегічних досліджень при президенті Азербайджану.

Над політичними проблемами Каспійського регіону плідно працював П. Дарабаді. Важливою є монографія П. Дарабаді «Кавказ і Каспій в світовій історії і політиці XXI століття» [41]. Дана монографія є дослідженням основних проблем історії і сучасної політики Кавказу і Каспію. В ній розглядаються етапи міжнародного співробітництва в регіоні з найдавніших часів і до наших днів. В книзі визначено місце і роль Кавказу і Каспію в системі сучасних міжнародних політичних відносин, розкрита динаміка найскладніших політичних і економічних процесів, що протікають в цьому регіоні в першому десятиріччі XXI сторіччя. Автор аналізує позиції основних сучасних «політичних гравців» – Росії, США, Європейського Союзу, Китаю, Туреччини, Ірану та ін. – в регіоні Кавказу і Каспію. Зроблена спроба визначити політичні і економічні перспективи Каспійського регіону і їх вплив на стратегічну ситуацію на всьому Великому Середньому Сході.

Плідно працює на каспійську тематику Лідія Пархомчик, експерт інституту світової економіки і політики при Фонді Першого Президента Республіки Казахстан. Авторка розглядає різні аспекти політики, міжнародних відносин і безпеки в Каспійському регіоні [65].

Каспійський регіон як важливий енергетичний центр для Вашингтону розглянули у своїх статтях турецькі науковці А.Т. Тюркер та І. Іслам. Праця А.Т. Тюркера «Політика каспійських нафти та газу» [336], висвітлює проблему конкуренції США з Китаєм та Росією в галузі використання енергетичних ресурсів Туркменістану та Казахстану. Автор відзначає важливість реалізації проекту трубопроводу «Баку–Тбілісі–Джейхан» як принципової складової процесу транспортування сировини з центральноазійських держав в обхід Росії та Ірану, які є конкурентами США в даному питанні та як «тонку грань між економікою і політикою безпеки» [336].

Проблеми міжнародно-правового-статусу регіону розглядає у своїх статтях турецька дослідниця С. Рустемова-Деміржі [172].

Важливою в контексті дослідження є дисертація туркменської дослідниці Д.А. Гільмутдінової [34]. Праця Д.А. Гільмутдінової присвячена економічній важливості Туркменістану та Казахстану для Вашингтону.

Окрему цінність для дослідження представляють наступні спеціалізовані видання, в яких розглядаються різні аспекти політичної ситуації в Каспійському регіоні: *Europe-Asia Studies*, *Middle East Journal*, *Iran and Caucasus*, *Geopolitics*. В даних виданнях аналізуються позиції регіональних держав: РФ, Туркменістану, Ірану і ін., а також зовнішніх акторів – США, Китаю у сфері енергетичної політики в Каспійському регіоні.

Іспанський дослідник, Н. Сайнц Гселль, вважає, що основний вплив на положення справ в Каспійському регіоні роблять Росія і США. Інтереси Москви в регіоні вона характеризує як довгострокові і гранично широкі, а завдання Вашингтону – як тимчасові і вузькі (що обмежуються боротьбою з

тероризмом і встановленням контролю над каспійськими енергоресурсами) [321].

Незважаючи на значну кількість існуючих досліджень у політичній науці відсутні праці, які присвячені ґрунтовному розкриттю теми дисертаційного дослідження.

1.2. Регіональні стратегії у зовнішній політиці Росії та США

Зовнішня політика Російської Федерації в країнах Каспійського регіону є продовженням внутрішньої політики держави. Концепція зовнішньої політики РФ виходить з того, що відмінності між зовнішніми і внутрішніми факторами політичної традиції стираються. Отже, роль Каспійського регіону в зовнішній політиці Росії буде відображати потенційні можливості взаємодії між Росією, Азербайджаном, Казахстаном, Туркменістаном та Іраном.

Зростаюче геостратегічне значення Каспійського регіону все більше визначає регіональні стратегії великих держав в ХХІ столітті. Як великий гравець, Росія стала розглядати Каспійський регіон в якості зони своїх виключних інтересів, зокрема, Росія намагається максимально спрямувати на посилення свого регіонального і міжнародного впливу шляхом контролю Каспійського регіону і забезпечення регіональної безпеки.

Зовнішня політика Росії залишається однією з найскладніших сфер діяльності, спрямована на розвиток взаємовідносин з іншими країнами в своїх власних інтересах. Від наслідків зовнішньої політики залежать економічний, політичний розвиток країни і вирішення питань національної безпеки, а її ефективність багато в чому залежить від цілеспрямованості, послідовності і реалістичності, і має тісний зв'язок із внутрішньою політикою країни.

Характеристики зовнішньої політики Росії (пріоритетні напрямки, система поглядів на базові принципи, цілі та завдання зовнішньополітичної діяльності) знаходять своє відображення в стратегіях, проектах і концепціях держави, проаналізованих далі.

Розпад Радянського Союзу остаточно завершився з підписанням 8 грудня 1991 року Угоди про створення СНД – Співдружності Незалежних Держав, утворення 12 нових держав і трьох прибалтійських, що відокремилися раніше, Протоколу до Угоди та Алма-Атинської декларації від 21 грудня 1991 року.

Політику Росії в Каспійському регіоні, як правило, прийнято аналізувати в контексті «Нової великої гри», що передбачає відведення Москві домінуючої ролі. Однак, на думку ряду експертів, аналіз реальної російської зовнішньої політики показує, що це припущення далеке від дійсності [88]. Справедливим буде зазначити, що зовнішня регіональна політика Москви часто носила непослідовний характер, а розуміння цілей і інтересів було суперечливим і, часом, містило протилежні один одному елементи. Окремі спроби Москви відновити владу і вплив в регіоні, як правило, не носили системного характеру. Більше того, можливості розробки спільних механізмів розвитку, стратегічне планування своїх інтересів і взаємин з новими державами, не були використані.

До кінця існування СРСР спостерігалася «криза модернізації» колишніх республік, що в кінцевому рахунку, стало однією з ключових проблем наростаючого відставання економік нових республік і занурення їх в період стагнації. За час становлення і розвитку незалежних держав колишнього СРСР, зовнішня політика Росії зазнала суттєвих змін: від фактичного ігнорування нових «сусідів», яке припало на 90-і рр., до розвитку з ними співпраці, а також боротьби за вплив і домінування з найсильнішими державами світу в регіоні.

У той час, як в Росії політична криза вийшла за межі, а спроби розв'язання громадянської війни могли обернутися катастрофічними наслідками, розробка стратегії нових зовнішньополітичних завдань, безумовно, відійшла на другий план. Як відзначають Володимир Парамонов і Олексій Строков, нова еліта на чолі з Б. Єльциним, що прийшла до влади «стала рішуче позбавлятися від політичної і економічної спадщини СРСР,

руйнуючи фундаментальні основи колишньої радянської державної системи» [150].

Дійсно, утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД) не мало для керівництва Росії визначального значення у зовнішньополітичній системі координат, а ідеологічна орієнтація і сприйняття інтересів західних країн в якості ціннісного ідеалу, визначило бажання інтеграції країни в євроатлантичне співтовариство. Все це свідчило про відсутність чіткого розуміння ролі і місця Каспійського регіону в системі національних інтересів Росії. Росія після розпаду СРСР до середини 2000 років не мала конкретної стратегії по Каспійському регіону, що і дозволило новим прикаспійським країнам укріплювати свої позиції в політичній і економічній сферах.

У 1992 р. Росія оголосила себе правонаступницею Радянського Союзу і підписала Договір «Про колективну безпеку» в Ташкенті, де, в тому числі, сказано, що «держави-учасники будуть консультиватися одна з одною з усіх аспектах міждержавних відносин, які можуть зачіпати національні інтереси, і погоджувати з цих питань позиції» [52]. Відповідно до взятих на себе зобов'язань, Москва повинна була виконувати певні домовленості і положення міжнародних угод і правових документів.

Автор дотримується позиції, що у той же час, саме Росія контролювала радянські нафтову і газову системи. З розпадом Радянського Союзу ті енергетичні ресурси, які могли свого часу бути спрямовані безпосередньо на потреби держав Каспійського регіону, тепер енергетичних ресурсів вистачало як для внутрішнього споживання, а також для експорту на Захід, переважно в країни Європи. Експорт енергоресурсів істотно зменшив економічну залежність нових прикаспійських держав від Росії. Цей період був важливим для нових прикаспійських держав, тому що національні економіки почали активно розвиватися в умовах політичної кризи. Наприклад Азербайджан зміг упроваджувати принципи ринкової економіки, а також залучити інвестиції великих ТНК в економіку країни.

З огляду на необхідність забезпечення безпеки і відсутність Москви на зовнішньополітичному просторі держав досліджуваного регіону, а також ослаблення економічної і військової сфери, урядам довелося шукати нового гаранта безпеки. Цим гарантом незабаром стали країни-члени НАТО.

У 1994 році гостро постала необхідність забезпечення безпечного зберігання ядерної зброї, що знаходилася, в Казахстані. Таким чином, 5 грудня 1994 року в Будапешті було підписано Меморандум про гарантії безпеки Казахстану, відповідно до якого ці країни гарантували безпеку Республіки у зв'язку з її приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [130]. Ці договори були підписані з Казахстаном, Україною та Білоруссю.

Подібно до того, як ситуація розгорталася на початку 90-х рр., коли не тільки зовнішня політика носила досить хаотичний характер, а й внутрішня була далека від стабільної, кінець 90-х рр. ознаменував собою продовження розгортання кризи. Є.М. Примаков називав весь період 90-х рр. деградацією Росії. Крім того, на його думку, кульмінацією став дефолт, оголошений 17 серпня 1998 року, коли в повну силу розгорнулися процеси, що штовхали країну в економічну прірву. [160].

В 1996 році Є.М. Примаковим був озвучений курс «на багатополарність», який значно підвищив значення Каспійського регіону і став початком нової зовнішньополітичної стратегії Росії щодо пострадянського простору і основних значних гравців на міжнародній арені.

На підтвердження цього варто звернути увагу на послання Президента Російської Федерації Федеральним Зборам 1997 року. Саме в ньому, як видається, відображений новий зовнішньополітичний курс Москви. Так, серед основних цілей зовнішньої політики особливо відзначаються такі: відстоювання національних інтересів РФ шляхом зміцнення основи стабільності і співпраці в сфері міжнародних відносин; визначення бачення нового світового устрою та порядку як нормативно-правового, а не військового; побудова багатополюсної системи міжнародних відносин [153].

На думку автора у питанні поглиблення взаємодії та відновлення довіри між колишніми республіками і Росією, головним стало посилення регіонального впливу Москви шляхом інтенсифікації співробітництва у військовій сфері і питаннях забезпечення безпеки в регіоні. Нові прикаспійські держави з метою політичного маневрування були вимушені будувати відносини з Росією не дивлячись на те, що остання підтримувала в їх країнах сепаратизм і збройні конфлікти. Прикладом цього може слугувати підтримка Росією сепаратистів в придністровському конфлікті в Молдавії, абхазському конфлікті в Грузії, а також Нагірно-карабахському конфлікті між Вірменією і Азербайджаном, Росія підтримувала Вірменію в розріз принципів міжнародного право.

Співпраця в рамках СНД залишалася єдиним форматом, в який вписувалася регіональна політика Москви, однак, зважаючи на неспроможність і неефективність даної організації в середині і наприкінці 90-х рр., його можна назвати формальним.

Однак, процес налагодження відносин країн Каспійського регіону з іншими позарегіональними гравцями і Європою йшов планомірно. Так, в 1996 р. Казахстан, Таджикистан, Узбекистан, Киргизстан стали членами ОБСЄ. Більше того, колишні республіки розуміли, що Москва, заявляючи про свої пріоритети по відношенню до країн Каспійського регіону, насправді не робить конкретних кроків, спрямованих на їх реалізацію. Це посилювало проблему недовіри з боку лідерів нових держав, зумовивши їх подальшу реакцію. У плані розвитку економічних відносин з колишніми республіками РФ залишилася на тому ж етапі неефективної взаємодії. Так, обсяги торгівлі знизилися і стали менше щодо початку 90-х рр.

Початок 2000-х рр. і прихід до влади В. В. Путіна зумовив нову віху в зовнішній політиці Росії в Каспійському регіоні. Першорядне значення стало приділятися новій доктрині національної та інформаційної безпеки держави, а також планомірному і поступальному розвитку відносин з найближчими і стратегічно важливими сусідами Москви. Експерти відзначають, що будь-яка

спроба зрозуміти еволюцію ролі Росії в Каспійському регіоні була б марною, якщо не брати до уваги основну загрозу безпеці, з якою стикалася Москва [289]. Дане твердження говорить не тільки про те, що керівництво Росії звернуло безпосередню увагу на події, що відбувалися у внутрішній політиці країн регіону та усвідомила взаємозв'язок забезпечення власної безпеки із загально регіональною. Основні загрози для внутрішньої ситуації стали розглядатися в ключі не військового характеру, а соціально-політичного і економічного. Це знайшло відображення і в особливостях проведення зовнішньополітичного курсу.

Початок формування нового зовнішньополітичного курсу було закладено в «Концепції зовнішньої політики Російської Федерації», в якій відзначалося, що «міжнародна обстановка, що склалася на початок ХХІ сторіччя, вимушує Росію змінити пріоритети російської політики» [105]. Аналізуючи текст документа, можна прийти до наступних висновків: по-перше, позначилося прагнення на зміцнення втрачених позицій РФ в якості одного з потужних центрів сучасного світу з безпосереднім впливом на загальносвітові процеси. Але Росія і так не змогла повернути втрачені позиції після розпаду СРСР і вона продовжувала залишатись регіональною державою.

По-друге, окрема увага приділяється зовнішньому фактору як запоруці поступального внутрішнього розвитку держави.

По-третє, визначення співпадаючих інтересів із закордонними державами і міждержавними утвореннями, будівництво на цій основі союзницьких і партнерських відносин.

Пріоритети зовнішньополітичного розвитку Росії відображали однозначний намір змінювати політику попередніх урядів. Більше того, можна говорити про чітко вивірену схему побудови зовнішнього курсу, основною метою якого стала інтеграція Москви у внутрішньорегіональну складову. Окремий акцент наголошувався на збалансованості, яка в документі відображена як «відмінна риса російської зовнішньої політики»

[105]. Це обумовлено «геополітичним становищем Росії як найбільшої євразійської держави» [104]. Москва також заявила про намір і зацікавленість в підтриманні системи міжнародних відносин, формуванні нового світоустрою, зниженні ролі фактора сили. В якості найважливішого зовнішньополітичного завдання також виступила боротьба з міжнародним тероризмом.

Окремим параграфом виділені регіональні пріоритети держави, перший пункт свідчить про те що, Росія повинна забезпечувати двухсторонній розвиток відносин з країнами СНД на основі принципу різносторонності [105]. На думку автора, Росія зацікавлена в глибокій інтеграції з країнами СНД враховуючи свої національні інтереси. Колишні учасники СНД, такі як Грузія і Україна не були зацікавлені в інтеграції з Росією. В результаті, Грузія і Україна зустріли агресію з боку Росії. Казахстан, Білорусь, Вірменія, Киргизстан є сателітами Москви, що відповідає завданням національної стратегії країни. Азербайджан після розпаду СРСР вибрав шлях багатовекторності зовнішньої політики, а також приєднався до руху неприєднання, що допомагало маневрувати у відносинах з Росією.

Виходячи з «Концепції зовнішньої політики Російської Федерації», затвердженої в 2000 році, можна зробити висновок про зрушення в побудові системного підходу щодо всього напрямку зовнішньополітичної діяльності та її каспійського вектору.

У зв'язку з тим, що розвиток системи міжнародних відносин вимагає переосмислення позицій держави в залежності від виникнення нових світових тенденцій, а найчастіше криз і загроз, поява нових документів, що відображають стратегію держави в зовнішній політиці, є не тільки необхідністю, а скоріше закономірністю. Так, Концепція зовнішньої політики Росії в черговий раз була викладена в новому документі від 15 липня 2008 року. Основна суть полягає в тому, що Концепція 2008 р. доповнює і розвиває положення Концепції зовнішньої політики РФ затвердженої 28 червня 2000 р. [105].

На окрему увагу заслуговує пріоритети зовнішньої політики Москви, а також зростаюча можливість і зацікавленість Кремля в участі і реалізації міжнародного порядку денного. Поряд із зовнішньополітичною стратегією відзначаються також: поступальний крок зміцнення безпеки держави; створення зовнішніх умов, завдяки яким Росія могла б йти шляхом модернізації не тільки в економічній, але і соціальних сферах; формування відносин з державами колишнього Союзу. Автор вважає, що варто також звертати увагу на те, що Росія надмірно зацікавлена в збереженні статус-кво в існуючих конфліктах, що суперечить національним інтересам іншої сторони. Наприклад Азербайджан не погоджується щодо статусу-кво Нагірного Карабаху. В національних інтересах Азербайджану – вирішення конфлікту в Нагірному Карабаху на основі принципів міжнародного права, що дозволяє відновити територіальну цілісність. А також як приклад можна привести Абхазький або Південноосетинський конфлікт, у якого до сьогоднішнього збережений статус-кво, що на користь Росії.

Вперше в концепції представлена ідея нерозривності внутрішніх і зовнішніх засобів здійснення і забезпечення національних інтересів і національної безпеки. У документі зазначається: «зовнішня політика стає одним з найважливіших інструментів поступального розвитку країни, забезпечення її конкурентоспроможності у глобалізованому світі» [105].

Москва також висловила намір розвивати регіональну та міжрегіональну інтеграцію на пострадянському просторі з державами Центральної Азії і країнами СНД. Більше того, окремо відзначається багатовекторність і збалансованість зовнішньої політики по відношенню до гравців на міжнародній арені.

Автори концепції називають пріоритетним вектором зовнішньої політики РФ центральноазійський напрям і співробітництво з країнами СНД.

Обумовлюються і конкретні дії для реалізації концепції: зміцнення і подальший розвиток потенціалу СНД в якості регіональної організації, активне залучення країн ЄврАзЕС до створення єдиного митного союзу і

подальше зміцнення організації як «ядра економічної інтеграції, механізму сприяння реалізації великих водноенергетичних, інфраструктурних, промислових та інших спільних проєктів» [105]; поступальний розвиток ОДКБ, оскільки організація є основним «інструментом забезпечення безпеки на просторі СНД тих країн, які є членами ОДКБ».

У числі регіональних пріоритетів, подібно концепції зовнішньої політики 2000-х рр., визначається розвиток партнерських відносин, а також подальше зміцнення співробітництва країн-учасниць СНД. Москва називає пріоритетним створення Євразійського економічного союзу як визначальною моделлю об'єднання країн Співдружності, відкритою для інших держав». [104]. Автор вважає, що історія останнього десятиріччя доводить, що вихід з організації Грузії і України, а також неприєднання до організації нових учасників виключає можливість розвитку і розширення СНД та з об'єктивних причин організація втрачає значення і залишається формальною.

Зовнішньополітична стратегія 2013 року в значній мірі повторює попередні документи щодо зовнішньополітичної діяльності Москви. Аналіз документа дає можливість зробити висновок про систему пріоритетів зовнішньої політики РФ.

В результаті можна зробити висновок, що всі держави на пострадянському просторі проходили через етапи становлення нової політичної кон'юнктури, а соціально-економічні проблеми погіршували непросту внутрішню обстановку [157].

Крім того, мають місце проблеми внутрішнього характеру. В колишніх республіках СРСР, що входять до складу Каспійського регіону, виник так званий «бар'єр відчуження» відносно РФ, а політика, що здійснювалась адміністрацією Б. М. Єльцина «спровокувала спалах антиросійських настроїв в країнах регіону, підштовхуючи їх до більш рішучих дій. [150]. Автор вважає, що це характеризується агресивною політикою Росії направленої на деякі країни регіону, а також її підтримка сепаратизму в країнах Каспійського регіону, зокрема в Азербайджані. Новий уряд Росії показали

ряд стратегічних помилок, які згодом довелося виправляти новому керівництву держави.

Незважаючи на невдачі, які переслідували Москву, саме період кінця 90-х рр. заклав усвідомлення стратегічної важливості регіону як такого. З одного боку, геополітичний вакуум не тільки не пішов з порядку денного, але ще більше посилювався. З іншого боку, слабкість внутрішньополітичних інститутів, важка економічна ситуація, різке загострення внутрішніх соціальних проблем, об'єктивно не могли дозволити Росії ефективно проводити зовнішньополітичний курс на розвиток відносин з державами Каспійського регіону.

Порівняльний аналіз всіх трьох концепцій показує спадкоємність основних положень документів. Однак, Концепція 2013 року, безумовно, характеризується спробою комплексного вирішення зовнішньополітичних завдань держави з опорою на громадянське суспільство, гуманітарні та комунікаційно-інформаційні методи дипломатії – іншими словами, на «м'яку силу» [104]. На думку автора, у той же час відмінною рисою всіх трьох документів є відображення динаміки політичних проблем міжнародних відносин, регіонального розвитку.

У 1991-2018 рр. процес вироблення зовнішньої політики Росії в Каспійському регіоні залишався досить стабільним і відображав особливості взаємодії кількох структур, вплив яких представляється різним. Даний регіон, починаючи з XVII ст. незмінно представляв для Росії особливий інтерес в політичному, стратегічному, та економічному планах.

У той же час динаміка становлення поліцентричного світу, вихід на міжнародну арену Китаю та інших країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, зміна позиції Туреччини, новий статус Ірану, формування інтеграційних об'єднань на євразійському просторі, поставили питання про те, які ресурси зовнішньої політики, поряд з силою, є визначальними, які пріоритети здатні забезпечити ефективність зовнішньої політики Росії.

В даний час Росія вважає ключовим завданням поглиблення і розширення інтеграції в рамках Євразійського економічного союзу і стверджує, що ЄАЕС здатний зіграти важливу роль в інтеграційних процесів на Європейському та Євразійському регіонах. Автор вважає, що розширення ЄАЕС в Каспійському регіоні поки не може відбутися з ряду об'єктивних причин. По-перше Азербайджан більше орієнтується на Туреччину, а також Вірменія, яка окупувала міжнародно-визнані території Азербайджану є учасницею ЄАЕС, що для Азербайджану є важливою перешкодою. Поки Азербайджан не відновить територіальну цілісність, питання про участі Азербайджану в ЄАЕС не може бути розглянуте. По-друге Туркменістан більше орієнтований на китайський ринок, а також не на користь Ірану, щоб дозволити розширення ЄАЕС поблизу своїх кордонів. По-третє, для Ірану розширення ЄАЕС не вигідно як в економічній сфері, і так і в політичній.

Ряд класичних геополітичних концепцій, що відродили інтерес до ресурсної бази регіону, що спричинило боротьбу за територіальний контроль. Роль буферної зони забезпечила Каспійському регіону, з геополітичного погляду, становище одного з найважливіших у світі регіонів, за який іде боротьба між наймогутнішими світовими гравцями. Перебуваючи у самому центрі Євразії, він є воротами до стратегічно важливих континентальних частин [150]. Тож будь-які події у Каспійському регіоні мають вплив на геополітичний, гео економічний баланс до прилеглих регіонів Євразії.

Значний вплив на геополітичне мислення американців здійснив британський географ Г. Макіндер, який перший у ХХ ст. розробив концепцію «Світовий острів» – це контроль над суходолом континентів Азії, Європи та Африки. Серце «острова» «Хартленд» – своєрідний ключ до управління ним. Контроль над Хартлендом означає контроль над Світовим островом[308].

Значно пізніші геологічні дослідження дозволили підтвердити цю ідею: у прикаспійських надрах, станом на 2013 р., містилося 48 млрд. барелів нафти та 8269 трлн. метрів куб. природного газу [308]. Це означає те, що

доступ до природних ресурсів такого масштабу надає глобальні переваги володареві Хартленду.

Г. Макіндер стверджує про важливість контролю над Центральною Азією, що детермінує собою перспективу домінування в євразійському просторі, континентальні ресурси Росія використовує для розбудови могутнього флоту, що створює умови для повного контролю над Центральною Азією. [284]. Отже, визнання непримиренності володаря Хартленду та морської потужності знаходиться в основі концепції Г. Макіндера.

Американський стратег З. Бжезінський синтезував ідеї Г. Макіндера. Він сформулював концепцію домінування США під час становлення постбіполярної системи міжнародних відносин завдяки перетворенню Америки на «одноосібного координатора» Євразії. Слідом за геополітиками першої половини ХХ ст., поняттям «Євразія» він характеризує простір «від Лісабону до Владивостоку», який розмістив на собі «шахові фігури», які пересуваються найвпливовішими політичними гравцями епохи, гравцями, які формували новий геополітичний порядок [10]. З. Бжезінський доводив, що євразійський материк здавна є центром світової могутності, адже ще з давніх часів народи, що населяли його, мали змогу успішно досягати інших частин світу та встановлювати своє панування над ними.

Конкурентами США в Каспійському регіоні, на думку дослідників, є Росія, Іран, і Китай, який інтенсивно нарощує свій вплив. Ці гравці зацікавлені у поширенні в регіоні політичного впливу, забезпеченні своїх національних інтересів, безпеці та доступу до значних природних ресурсів. Енергетичні інтереси є визначальними для США. Також метою є обмеження домінуючої ролі Росії в цьому регіоні, тому що привілеї щодо обмеження домінуючої ролі Росії в цьому регіоні, тому що привілеї щодо розробки природних ресурсів належали з ХVIII сторіччя тільки Москві.

Двозначне становище США, на думку З. Бжезінського, відноситься до цієї частини Євразії. Оскільки США – неєвразійська держава, вони фізично

не зможуть повністю контролювати зміни у розмірах ресурсів. Керівництво країни розуміє, що без створення тут багатополярності вони не зможуть включитися в регіональні процеси. США стосовно регіону – «ні суверен, ні аутсайдер», але будучи впливовою світовою державою, будуть домагатися включення Америки у розвиток регіону.

У активному геополітичному протистоянні на цій території головними суперниками США виступають Росія та Іран, інтереси яких існують в результаті географічного місцеположення, а також подій, що історично склалися. В перспективі майбутнє Каспійського регіону З. Бжезінський розглядав як результат впливу багатьох факторів, зокрема, інтереси США та Туреччини з одного боку, а Росії, Китаю та Ірану з іншого. Серед важливих завдань геополітичної місії США у Каспійському регіоні стратег вбачав у досягненні не стійкої регіональної рівноваги.

В 1990-2000-і рр. каспійський регіон знаходився в авангарді зовнішньої політики США і Північноатлантичного альянсу. Унікальне геополітичне положення в серці євразійського континенту і можливості з видобутку і експорту великих обсягів вуглеводневих ресурсів перетворили регіон на арену конкуренції за лідерство між основними гравцями світової політики. Перевершуючи основних політичних суперників в особі Росії, Ірану, Вашингтон активно включився в локальні політичні процеси. Контроль над даною територією (який в американському академічному середовищі прийнято називати Великий Каспій) надав би США значні переваги в азіатській політиці та посилив би їх вплив на світові енергетичні ринки.

Розквіт американської політики в каспійському регіоні припав на 2000-і рр., коли з одного боку високі ціни на вуглеводні дозволяли реалізовувати найсміливіші економічні проекти, такі як, наприклад, нафтопровід Баку – Тбілісі – Джейхан (БТД) або Трансафганський газопровід (ТАП), а з іншого існувала висока потреба в транзитному потенціалі регіону для логістичного забезпечення операцій НАТО в Афганістані і Іраку. Оскільки Росія і Іран самі претендували на посилення власного впливу в регіоні, а Туркменістан вважав

за краще дотримуватися нейтрального статусу в міжнародних справах, основним партнером США в регіоні є Азербайджан.

Таким чином вибрана регіональна стратегія США з реалізації національних інтересів в Каспійському регіоні ґрунтувалася на 3 підходах:

- зниження (усунення) активності зовнішньополітичної ролі Ірану та Росії;
- зміцнення геоекономічних і геополітичних зв'язків між Туреччиною, як членом НАТО, і прикаспійськими державами (Азербайджан, Казахстан і Туркменістан);
- підтримка економічного розвитку прикаспійських держав і економічна незалежність від Росії. Зовнішньополітичні проекти США з транзиту енергоносіїв ґрунтуються на позиції зростання взаємостосунків між країнами, поліпшенню регіональної безпеки і розвитку форм регіональної співпраці.

Зрушення у взаємодії США із Каспійським регіоном почалося з середини 1990-х рр. ХХ ст., при чому не тільки в теоретичному, а й у практичному аспекті. Цьому сприяла також робота З. Бжезінського, в якій критикувалася ідея «ідеалістичного оптимізму» адміністрації Б. Клінтона. Завдяки роботі автора «Великої шахівниці» відбулося активне наближення до Центральної Азії, незважаючи на російську реакцію на практичну діяльність Вашингтону в регіоні. На базі університету Дж. Хопкінса, який започаткував Бжезінський і який став інституційною основою «реалізму», у 1996 році було покладено фундамент Інститут Центральної Азії та Кавказу, яким керував Ф. Старра. Не дивлячись на те, що Інститут був заснований нещодавно, завдяки взаємодії теоретиків та фахівців адміністрації Президента США стосовно нових прикаспійських держав питання вийшло на новий рівень та набуло важливого значення у зовнішній політиці Б. Клінтона. Участь в липні Держсекретаря С. Телботта в нещодавно утвореному Інституті знову показала зростання значного інтересу Білого дому до Центральної Азії [228].

Регіональна політика США на Каспії спрямована на зміцнення незалежності нових прикаспійських держав, що йдуть шляхом розвитку ринкової економіки, демократії, а також вирішення регіональних конфліктів шляхом розвитку економічних зв'язків між новими державами регіону.

Доктринально-концептуальне підґрунтя концептуалізації зовнішньополітичних стратегій вимагає осмислення теоретико-концептуального інструментарію – основних понять і категорій зовнішньополітичної стратегії, яка є набором напрямів зовнішньої політики.

Поведінка США з теоретико-аналітичних позицій характеризується двома основними моделями поведінки Сполучених Штатів в світовому просторі гегемонія та лідерство. Алгоритм дії будь-якої з них передбачає володіння ресурсами, механізмами і способами впливу, вищих за інших учасників арени світової політики.

До чинників глобального трансформаційного впливу США, за допомогою комплексного аналізу, можна віднести наступні:

- збільшення ролі інструментів політичного впливу;
- соціально-інформаційна культура;
- координаційний потенціал;
- знання та управління секретами геополітики;
- глобальне лідерство США залишається можливим сценарієм за

умов тактичної гнучкості в діях стратегічного коригування зусиль через належність до спільних норм ведення глобального політичного дискурсу [155].

Найскладніше стає виміряти дії американського глобалізму, який полягає у форматуванні міжнародно-інституційного виміру. Внутрішньополітичний дискурс, як засвідчує дуальне ставлення до перспектив глобального інституціонального розвитку на основі досліджень політичної соціології.

Зазначені підходи формують концептуальне бачення вчених, котрі визначають зовнішньополітичні стратегії США як комплекс національних інтересів, а саме:

особливості взаємозв'язку між національними інтересами та зовнішньою політикою Сполучених Штатів, обумовлені глобалізаційним характером національних інтересів та їх реалізації в зовнішній політиці країни;

- політична основа тенденції на лідерство Сполучених Штатів у світових процесах через включення до системи національних інтересів, поряд із невід'ємними (самозахисними) інтересами американського народу, самозахисних інтересів інших народів, а також загальносвітових інтересів;

- варіативність лідерського курсу, задекларованого американським урядом – від політичних, економічних до соціально-культурно-інформаційних вимірів, які відповідають державним інтересам США;

- прихильність американських політиків, які зростали до постбіполярних часів лідерським уявленням про міжнародно-політичні інтереси, які засновані на сучасних традиціях зовнішньої політики США.

- посилення антиамериканізму і антиглобалізму – підтвердження суперечливої позиції однополярного панування Сполучених Штатів як тенденції, яка була визнана за небезпечну для національних інтересів деякими провідними американськими вченими [69].

Американські особливості стратегічного планування мають значний вплив на категоріальний підхід стосовно міжнародно-політичних стратегій США і відображають значимість елементів діяльності держави на міжнародній арені, де основні політичні, економічні, енергетичні, екологічні, гуманітарні стратегії є складовими безпекових стратегій.

Автор вважає, що в сучасній історії міжнародних відносин США є стабілізуючим важливим гравцем в нестабільних регіонах світу. А також варто вказати, що саме США регулюють рівновагу сил як в Чорноморському-Каспійському регіоні, так і на Близькому Сході і в інших регіонах світу.

Визначальними принципами стратегії національної безпеки США є підходи щодо розв'язання проблем міжнародної безпеки. Слід відзначити, що зовнішньополітичні стратегії США формувалися протягом сторічч і можна виділити ці стратегії як глобальному рівні, так і на регіональному.

Окрім теорій глобального американського лідерства, що побудовані на ідеях силового тиску, важливою стратегією у зовнішній політиці є напрям «м'якої сили».

Варто відзначити, що враховуючи глобальне значення США, є можливість використовувати не тільки «жорстку силу», а також «м'яку силу», що свого часу запропонував Дж. Най як Дж. Бушу-старшому, так і послідовникам школи «політичного реалізму». На думку Дж. Ная, в період руйнування біполярної конфронтації, слід перейти до використання «м'якої сили», і відмовитися від застосування жорсткої сили в міжнародних відносинах.

Дж. Най доводить, що концепція «м'якої сили» полягає у принципі впливу на політичну, економічну, соціально-культурно-інформаційну сферу суб'єктів міжнародних відносин, а також об'єднання навколо демократичних цінностей акторів міжнародної політики, які погоджуватимуть свої дії на міжнародній арені. [143].

Отже, досягнення лідерства у світовій зовнішній політиці завдяки теоретико-концептуальним особливостям регіональних зовнішньополітичних стратегій США можливе за умови застосування зовнішньополітичного інструментарію, який вимагає застосування складного наукового міждисциплінарного комплексу.

Можна зробити висновки, що більш ніж столітня історія англо-американської геостратегічної думки, в основі якої від самих початків її формування лежала теорія Хартленду, свідчить про те, що Каспійський регіон розглядався і продовжує розглядатися нею як ключовий геополітичний центр на континенті. З утворенням нових суб'єктів міжнародної політики в Каспійському регіоні, а також з утворенням нового

міжнародного порядку та із зростанням проблеми контролю над енергетичними ресурсами, інтерес до Каспійського регіону з боку американських міжнародних стратегів посилюється.

1.3. Методологія дослідження

Головною метою методології наукового пізнання виступає забезпечення дослідження загальними теоретичними принципами, спрямованими на вирішення поставлених завдань та проблем. Тому методологія, на думку деяких вітчизняних учених в галузі політології [18; 33; 45; 93], представляє, насамперед, сукупність різноманітних прийомів, підходів, методів для досягнення поставленої у дослідженні мети. Характерна особливість методології полягає в тому, що вона не містить будь-яких обов'язкових механізмів, процедур або технічних правил.

У загальному вигляді методологію дослідження, пов'язаного із розкриттям проблем Каспійського регіону можна представити у якості сукупності цілей, завдань та методів, які у своїй сукупності формують стратегію наукового пошуку в обраному напрямку.

З стратегічної точки зору Каспійський регіон представляє велике значення не тільки для сусідніх країн, але й для провідних європейських держав та США. Така прискіплива увага до прикаспійського регіону обумовлена, перш за все, значними запасами нафти та газу в регіоні, вигідним географічним розташуванням на межі Європи та Азії, а також сформованими протягом багатьох століть специфічними політичними та економічними зв'язками між сусідніми країнами.

Значна увага до політики Каспійського регіону викликана й тим, що зазначений регіон за своїми економічними, демографічними, національно-етнічними, конфесійними, культурними і іншими якостями відноситься до числа найбільш конфліктогенних. Цей фактор відіграє вкрай небезпечну роль

у світовій політиці, оскільки будь-який незначний конфлікт може швидко набути більш серйозних наслідків, а тому посилення стабілізуючої ролі прикаспійського регіону виступає головним завданням міжнародної політики.

Теоретико-методологічне дослідження проблематики політичного формування Каспійського регіону має комплексний характер, що передбачає застосування різних наукових методів досліджуваної проблематики. Відповідно, за основу наукового пошуку було обрано доволі широке коло методів наукового пізнання, що використовуються в їх складному поєднанні, без прояву при їх підборі будь-якої однобокості.

У зв'язку з цим зростає роль використання широкого спектру аналітичних методів, головна роль серед яких належить методу політико-правового аналізу.

Метод політико-правового аналізу відноситься до найбільш якісних методів політичних досліджень. На думку вітчизняних фахівців у галузі політології, виникнення вказаного методу дослідження обумовлено активною еволюцією нормативно-інституційного методу, який посів лідируючі позиції в процесі виникнення та становлення політичної науки на рубежі XIX-XX ст. [11; 40; 80; 90; 209].

Поряд із безсумнівним провідним значенням нормативно-інституційного методу, який оперує ціннісними оцінками об'єктів і результатів дослідження, головна перевага методу політико-правового аналізу проявляється в тому, що реалізація нормативного підходу в процесі застосування методу політико-правового аналізу здійснюється на підставі оціночних критеріїв, представлених у вигляді правових норм.

Використання вказаного методу дозволяє розглядати різноманітні політичні явища не стільки з теоретичних позицій, скільки у практичній площині, задіювати аксіологічні критерії та оціночні категорії, які, на думку Дж. Б. Мангейма, виступають в якості «методу перевірки теорій і гіпотез шляхом застосування певних правил аналізу до даних, отриманих в

результаті спостережень і інтерпретації цих спостережень за чітко визначених умов» [126, с. 24].

Використання методу правового аналізу дозволило автору проаналізувати значний масив міжнародних нормативно-правових актів, які регулюють міждержавні політико-правові відносини країн Каспійського регіону, головними з яких, на нашу думку, виступають Конвенція про правовий статус Каспійського моря (скорочено – Конвенція) та Протокол з оцінки впливу на оточуюче середовище (скорочено – Протокол), мета підписання якого полягає у врегулюванні реалізації різноманітних спільних проектів у прикаспійському регіоні, шляхом запровадження їхньої екологічної експертизи.

Попри великий перелік не вирішених на теперішній час питань, потрібно констатувати, що безсумнівною перевагою зазначеної Конвенції стало те, що вона остаточно закріпила окремі положення правового статусу каспійського регіону.

По-перше, визначено територіальні води кожної з п'яти країн каспійського регіону у межах п'ятнадцяти морських миль та десятимильна риболовецька зона.

По-друге, за результатами підписання Конвенції усі прикаспійські країни отримали виключні права на проведення морських наукових досліджень, а також розвідку і розробку ресурсів дна і надр як в своїх територіальних водах, так і в своїй риболовецькій зоні.

По-третє, з точки зору стратегічної безпеки, підписання даної Конвенції забезпечує, з формальної сторони, неприсутність суден під третім прапором також розвиває довіру між прикаспійськими державами.

Таким чином, базисною конструкцією методу політико-правового аналізу, головним призначенням якої слугує формування його інструментальної та методологічної основи, виступає контент-аналіз нормативно-правових актів, які встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки, властиві для конкретно визначеного об'єкта дослідження.

Структурними елементами методу політико-правового аналізу виступають правова та політична компоненти.

Правова компонента, передовсім, передбачає здійснення аналізу нормативно-правових актів, з метою з'ясування їх відповідності нормам вищестоячих актів законодавства, міжнародним та конституційним нормам права.

Політична компонента впливає з правової та передбачає здійснення аналізу політичного аспекту в змістовній частині законодавчих актів та інших офіційних документів.

Отже, найважливіші властивості методу політико-правового аналізу полягають в тому, що проведене із застосуванням цього методу політичне дослідження повністю інформаційно відкрито для передавання, відтворення і може бути оцінено й верифіковано необмеженим колом дослідників, шляхом його повторного проведення, що відповідає загальнонауковим правилам отримання нових знань [15; 126].

Метод політичного моделювання. Велике значення та важливість застосування методу політичного моделювання під час дослідження проблем співробітництва у прикаспійському регіоні обґрунтовано його успішним використанням в процесі розкриття сутності багатьох суспільно-політичних процесів практичної спрямованості, в тому числі військово-технічних та економічних. Але не менш значущою причиною активного використання різними науковими напрямками методу політичного моделювання виступає широке розповсюдження аналітико-прогностичної орієнтації наукових проектів другої половини ХХ ст.

У науковій літературі вченими опосередковано висловлено розуміння значення політичного моделювання, яке полягає у необхідності формулювання чіткого уявлення про предмет дослідження та прогностичні показники його розвитку [167, с. 20-21].

Політичні процеси, які відбуваються у прикаспійському регіоні настільки складні та багатогранні, настільки яскраво відрізняються своєю

динамічністю та варіативністю, що винайти оптимальні шляхи їх усвідомлення та наукової оцінки виключно за допомогою інтуїції та емпірики стає дедалі важче, адже прогностична функція запропонованого дослідження у найбільш повній мірі розкривається за допомогою саме методу політичного моделювання.

Безсумнівна користь застосування методу політичного моделювання, на нашу думку, полягає, наприклад, у з'ясуванні значення утворення системи безпеки Каспійського регіону в ході підготовки і роботи II і III, принципу розмежування акваторії і схеми мореплавання в рамках IV саміту та ідеї про необхідність застосування різних підходів при делімітації дна і акваторії в рамках російсько-казахської угоди 1998 року.

Ще однією перевагою методу політичного моделювання виступає можливість наукового обґрунтування підвищеної уваги до прикаспійського регіону країн, які географічно розташовані поза межами вказаної території. До вказаних позарегіональних країн відносяться, з одного боку, Сполучені штати та Європейський Союз, а з іншого – країни Південної і Південно-Східної Азії (Індія, Китай і Пакистан).

Таким чином, політичне моделювання може бути корисним для пояснення конкретного явища, а також стійких тенденцій характерних для досліджуваного регіону.

У той же час, у наукових джерелах сформульована гіпотеза, що політичне модулювання розглядається у якості макро- і мікромоделей. Зокрема, на макрорівні досліджуються загальні, абстрактні уявлення щодо існуючого політичного явища. Наприклад, позиціонування провідної ролі Російської Федерації у Каспійському регіоні. Поряд з цим, на мікрорівні підлягають з'ясуванню конкретизовані процеси, в рамках більш глобальних (абстрактних) явищ. У наведеному прикладі інтереси Російської Федерації у Каспійському регіоні, які включають:

1. Недопущення переходу Афганістану у сферу інтересів США, шляхом збереження військової присутності РФ у Центральній та Південній Азії.

2. Монополізація енергетичних маршрутів з прикаспійських країн до Європи з метою закупівлі енергоресурсів за фіксованою ціною.

3. Розміщення військових баз в прикаспійських країнах, а також в Південному Кавказі.

4. Протидія загрозам національної безпеки РФ, в частині запобігання ісламському екстремізму, фундаменталізму та радикалізму, прояви яких мають місце на політичному просторі Росії.

5. Розширення ЄАЕС в Каспійському регіоні, а також відновлення довіри до РФ з боку країн-членів СНД, шляхом гарантування недоторканості кордонів держав-учасниць Співдружності.

Існують й інші варіанти класифікації, в залежності від типів політичної поведінки, їх динамічного статусу і т.д. У цій ситуації, і ті й інші формулювання, що дають визначення моделювання, відповідають параметрам досліджуваного автором регіону і успішно використані для визначення Каспійської моделі регіонального співробітництва.

У зв'язку з цим хотілося б, звернути увагу на те, що, досліджуючи особливості формування Каспійського міжнародно-політичного регіону, автором насамперед виділені найбільш важливі проблеми спостережуваного їм явища (ситуації або процеси).

До таких, передовсім, відноситься помилковість односторонньої оцінки політичної ситуації в Каспійському регіоні, в умовах боротьби держав за світові енергоресурси. Вкрай небезпечною виявляється судження окремих політичних діячів щодо переваг однополярного світового устрою, без врахування позицій інших членів політичного та економічного співтовариства.

Крім того, використання методу політичного моделювання дозволило зробити припущення про те, що Каспійські саміти зробили серйозний

позитивний вплив на динаміку переговорів з врегулювання міжнародно-правового статусу Каспійського моря. Однак, результатом нашаровування численних неузгоджених питань щодо ключових проблемних напрямків політичного співробітництва стала відсутність єдиного взаємоузгодженого договору про співробітництво між п'ятьма прикаспійськими країнами, тоді як наразі мають місце двох та трьохсторонні домовленості, в рамках окремих угод про співробітництво.

По-друге, використання зазначеного наукового методу дозволило визначити учасників (провідних і другорядних), які надають безпосередню участь у процесах, що відбуваються в Каспійському регіоні. Зокрема, здобувач наголошує на тому, що кількість суб'єктів міжнародного права, які приймають активну участь в процесі використання ресурсів каспійського регіону збільшилась до п'яти суб'єктів з моменту розпаду з політичної карти СРСР.

За допомогою методу політичного моделювання визначено лідируючих суб'єктів міжнародно-правових відносин у Каспійському регіоні, до яких відносяться США та Російська Федерація. У той же час, вплив Сполучених штатів у прикаспійському регіоні стає дедалі більшим та набуває першорядного значення. Головним чином, це пов'язано не тільки з забезпеченням доступу до прикаспійських енергоресурсів, а й з досягненням глобальної стратегічної мети – обмеження впливу Російської Федерації у вказаному регіоні.

Подальше з'ясування провідної ролі США та Російської Федерації на політичні та економічні процеси у Каспійському регіоні стало можливим завдяки методу порівняльного аналізу.

Як вітчизняні, так і зарубіжні вчені в галузі політичних наук сходяться на думці, що лідируюча роль порівняльного аналізу також полягає в його спроможності пояснювати дійсні політичні процеси, які відбуваються у різних країнах світу [93, с. 4; 167, с. 20-21; 181, с. 11-17]. Перевагою вказаного методу наукового пошуку також виступає можливість перевірки

достовірності різноманітних політичних концепцій, шляхом їх зіставлення із політичними та економічними процесами в різних країнах світу.

Теоретичні дослідження методу порівняльного аналізу в політичній науці також можна зустріти в роботах відомих американських вчених-компаративістів Б. Г. Петтерса, Р. Х. Чілкота, Дж. Б. Мангейма, Р. К. Річа і ін. [167; 217; 262].

Водночас, слід наголосити на поодинокому використанні вітчизняними науковцями методу порівняльного аналізу, не зважаючи на його ефективність у з'ясуванні проблем і процесів у галузі політичних наук.

Причина недостатньо активного використання зазначеного методу полягає у його вкрай низькій науково-теоретичній розробленості.

Вказуючи на цю проблему, представники політичної науки відзначають, що: «Серед важливих проблем розвитку політичної науки слід виділити проблеми методології. Метод необхідний для створення і розвитку самої теорії. На жаль, методології політології приділяється недостатньо уваги в нашій літературі. У ряді навчальних посібників їй відводиться досить скромне місце. Дається перелік, набір використовуваних методів, але не цілісне системне розуміння методології» [181, с. 21].

Водночас, основна мета методу порівняльного аналізу полягає у поясненні та більш глибокому аналізі політичних процесів. Розкриття його сутності спрямовано на вдосконалення теоретико-методологічної основи наукового пошуку та в кінцевому випадку – на формування загальних уявлень про механізми побудови демократичної правової держави, сформовані в різних країнах світу.

За допомогою методу порівняльного аналізу дисертанту вдалося розкрити ступінь залучення до економічного та політичного потенціалу Каспійського регіону різних ключових гравців та розмежувати їх по декількох поясах. Наприклад, перший пояс включає Росію, Казахстан, Іран, Азербайджан та Туркменію. Основним критерієм для включення країн до

другого поясу виступила їх приналежність до нафто- та газопровідних шляхів та інших комунікацій. До їх числа віднесено Грузію, Туреччину й Болгарію.

До третього поясу віднесено країни, які проводять цілеспрямовану політику до зближення з країнами Каспійського регіону, з метою використання його ресурсів або реалізації інших політичних інтересів. До таких країн віднесено Україну, Таджикистан, Саудівську Аравію, Грецію, Узбекистан та деякі інші країни.

Нарешті, четвертий пояс країн, на думку автора, утворюють держави, чії політичні інтереси виходять на глобальний рівень. До їх числа слід віднести США, Європейський Союз, Китай, Індію та Пакистан. Усі ці країни мають у Каспійському регіоні економічні й політичні стратегічні інтереси та зацікавлені у переорієнтації та диверсифікації поставок енергоносіїв із власними цілями.

Ми розглядаємо порівняльний аналіз в політології як універсальний аналітичний інструмент узагальнення досвіду практичної політики, перевірки і творчого розвитку політичної теорії, вирішення конкретних фундаментально-прикладних задач. Особливість даного методу дослідження полягає в тому, що він органічно поєднує теоретико-методологічні, емпіричні і нормативно-регулятивні властивості. Емпірія необхідна для теоретичного пояснення і опису суспільних явищ, концептуалізації мовленнєвого й розумового апарату дослідження, розробки технологій політичної діяльності, вимірювання достовірності результатів пізнання реальності. У свою чергу, осмислення, класифікація, інтерпретація, вимір репрезентативності емпіричних даних припускають дотримання теоретико-концептуальних норм і стандартів, визнаних науковим співтовариством.

Метод порівняльного аналізу також надав змогу розкрити цілі, які переслідують Росія та США у Каспійському регіоні.

Зокрема, головна стратегічна мета американської політики у прикаспійському регіоні спрямована на послаблення російського впливу на прикаспійські країни та винайдення альтернативних джерел видобутку

Каспійської нафти. Причому, вказана політика має офіційний характер та зафіксована у стратегічних документах американської адміністрації.

Слід наголосити на доволі активній політичній та міжнародно-правовій діяльності різноманітних наукових центрів США в окресленому напрямку, що ще раз підкреслює значущість Каспійського регіону для американської адміністрації. Наприклад, активну роль у політичних процесах прикаспійських країн відіграють Фонд «Спадщина», Ренд Корпорейшн, Центр національної безпеки Хадсонівського інституту (Вашингтон), Інститут національної стратегії Університету національної оборони, Рада національної безпеки (Білий дім), Рада національної оборони (Пентагон), Центр з міжнародної безпеки і контролю над роззброєнням (Стенфордський університет), Центр політичної безпеки (Вашингтон) і т.д.

Водночас, політика Росії у Каспійському регіоні до недавнього часу не була пов'язана із чітко визначеною стратегією. Слід констатувати, що російські механізми впливу на політичні та економічні процеси в прикаспійських країнах не обмежуються використанням силових інструментів впливу, а фокусуються, переважно, на вживанні превентивних заходів в регіоні з урахуванням соціально-економічних і політичних аспектів регіональної співпраці. Автор також хоче відзначити, що принципова відмінність російської політики від політики США в тому, що якщо політика США полягає в підтримці нових прикаспійських країн щодо розвитку національних економік, то російська політика полягає в ослабленні національних економік нових прикаспійських країн з метою їх економічної і політичної залежності від Росії.

Таким чином, порівняльна політологія ґрунтується на широкій теоретичній основі та наділена дієвим методичним та методологічним інструментарієм. У процесі її розвитку, пов'язаного із численними спадами та підйомами, сформовано головну мету порівняльного аналізу, яка полягає у формулюванні загальнозначущих умовиводів про загальні взаємозв'язки політичної дійсності.

Порівняльний аналіз виступає ефективним засобом розв'язання поставленої у дослідженні мети. Поряд з цим, слід наголосити на недостатній розробленості вказаного методологічного напрямку у вітчизняній науці, тоді як зарубіжна наука має ґрунтовні теоретико-методологічні напрацювання в окресленому напрямку.

Під час підготовки дисертаційного дослідження автором також використано сукупність спеціально-історичних методів наукового пошуку.

Обрання автором спеціально-історичних методів наукового пізнання не є випадковим, адже дисертант, перш за все, переслідує мету найбільш повно та достовірно відобразити історичну дійсність політичного процесу в каспійському регіоні. Обрана сукупність історичних методів, за нашою логікою, повинна, у якості головного свого завдання відображати загальну логіку та спрямування політичного процесу в його історичному вимірі, визначити етапи цього процесу, виявити рушійні фактори, що визначають його специфіку на кожному етапі.

Основними методами, які використовуються здобувачем у дисертації, виступають конкретно-історичний та історико-порівняльний методи, мета використання яких спрямована на дослідження тих політичних явищ, які пов'язані із міжнародним співробітництвом у Каспійському регіоні, в історичному розрізі.

За допомогою вказаних історичних методів процес становлення та розвитку міжнародної співпраці у Каспійському регіоні умовно розділено на три основні етапи.

Перший етап, який тривав з кінця 80-х рр. до початку 90-х рр. ХХ ст. характеризується фактичною відсутністю будь-яких офіційних договорів між прикаспійськими країнами. У той же час, протягом вказаного періоду спостерігається прагнення окремих держав зменшити російський вплив на вказану територію та винайти альтернативні напрямки співробітництва на міжнародному політичному просторі. Підтвердженням такої політики може

слугувати укладений Азербайджаном «контракт сторіччя» з 13 найбільшими західними нафтогазовими компаніями.

На другому етапі (середина 1990-х – середина 2000-х рр.) спостерігається посилення міжнародної співпраці між прикаспійськими країнами та окреслення конфронтаційної лінії Росія – Захід.

На цьому етапі Російська Федерація почала розглядатися США та ЄС у якості конкурента просуванню політичних, економічних та військових євроатлантичних інтересів. Також причиною посилення невдоволення США політикою Росії у прикаспійському регіоні виступає факт проходження основних нафто та газопроводів через російську територію, що, безперечно, ослабляє економіку і політичну волю нових прикаспійських країн.

Третій етап характеризується зростанням інтеграційної мотивації прикаспійських держав (2-а половина 2000-х рр.). Зазначений етап пов'язаний із збільшенням кількості міждержавних контактів, мета яких полягала у подальшому розвитку регіональної співпраці в Каспійському регіоні.

Численні зустрічі на найвищому політичному рівні яскраво свідчать про провідну роль прикаспійського регіону у міжнародній світовій політиці та наявність стійких інтеграційних процесів в економічному, політичному та міжнародно-правовому напрямку.

Таким чином, використання історичних методів дозволило автору проаналізувати політичні процеси, які відбувались у каспійському регіоні, у контексті того часу, тих соціальних, економічних та політичних умов, за яких вони відбувались.

Заслуговують на увагу й інші, не менш значущі, методи наукового пізнання, використані автором в процесі дослідження проблем Каспійського регіону в політиці Росії та США.

Метод опису використаний автором при вивченні фактологічного матеріалу, що лежить в основі розкриття напрямків взаємодії прикаспійських країн, а метод пояснення – при встановленні причинно-наслідкових зв'язків між різними подіями і процесами, які передують підписанню Конвенції про

правовий статус Каспійського моря. Індукційний метод дозволяє переходити від одиничних фактів в досліджуваній сфері до загальних тенденцій і проблем, а дедуктивний метод – поширювати основні положення й висновки на конкретні аспекти досліджуваних питань.

Крім того, методи аналізу та синтезу необхідні для формування загального уявлення про зовнішню політику Росії і США в прикаспійському регіоні. Метод порівняння дозволяє виявляти характерні подібні та відмінні риси між окремими напрямками зовнішньої політики прикаспійських країн. Наприклад, завдяки зазначеним методам автором проаналізовано співвідношення протяжності берегової лінії зазначених країн, за результатами якого встановлено, що найдовший відрізок берегової лінії належить Казахстану – 2320 км, тоді як у Туркменістану – 1200, Азербайджана – 955, Ірану – 724, а у Росії – 695 км.

Метод аналогії передбачає перенесення результатів, отриманих при розгляді одного з аспектів прикаспійського напрямку зовнішньої політики Росії, на інші її аспекти. Зокрема, посилення політичної та економічної ролі Росії в прикаспійському регіоні вплинуло на російсько-американські політико-правові відносини. Зокрема, основний вектор російської міжнародної політики спрямований на недопущення американської присутності у прикаспійських країнах, з метою монополізації енергетичних ринків.

Поряд з перерахованими методами, для виконання поставлених в дисертації завдань автором застосовується ряд методів з суміжних областей наукового знання, таких як аналіз документів та статистичний метод. Метод аналізу документів є одним з основних в цьому дослідженні, що обумовлюється необхідністю детального вивчення міжнародних угод прикаспійських країн, норм їх внутрішнього законодавства, документів органів державної влади та міжнародних організацій, матеріалів відкритої преси.

У той же час, статистичний метод представляє особливу важливість при визначенні особливостей соціально-економічного розвитку прикаспійського регіону, параметрів і масштабів торгово-економічного співробітництва та міграційної взаємодії.

Наприклад, результати досліджень, здійснені провідними статистичними і аналітичними агентствами світу підтверджують високий рівень запасів енергетичних ресурсів в Каспійському регіоні. За оцінками Міністерства енергетики США «потенційні (які добуваються) запаси, досягають 232 млрд. бар. нафти, експорт нафти з Каспійського регіону в 2015-му році склав 3,5 млн. бар./день» [149]. Згідно з показниками Служби енергетичної інформації США Каспійський регіон володіє розвіданими запасами нафти в 48 млрд. бар. і 8,6 трлн. куб. м. газу [149].

Таким чином, концептуально інтерпретовані та верифіковані методи і аналітичні процедури забезпечують: а) виявлення й обґрунтування тенденцій, закономірностей, а також загальнозначущого та національно-специфічного аспектів в дослідженні зазначеної теми; б) встановлення причинно-наслідкових зв'язків політичних знань з громадськими перетвореннями; в) визначення критеріїв відповідності досліджень політологів державним інтересам і викликам глобалізації; г) теоретичне обґрунтування та апробацію інноваційних підходів до вирішення питання про вдосконалення міжнародно-правових основ прикаспійської співпраці; д) аргументацію пропозицій і рекомендацій інструментально-прикладного характеру.

Висновки до розділу

Визначено, що поняття «регіону» є невід'ємною частиною більшості теорій, що ґрунтуються на понятті системи міжнародних відносин; такі теорії виділяють глобальний і регіональний рівень системи міжнародних відносин.

Досліджено появу поняття «Каспійський регіон». Даний термін вперше вводить західними дослідниками. В науковому середовищі сформувалися

різні трактування поняття «Каспійський регіон». Як синоніми терміну «Каспійський регіон» автор використовує терміни «зона Каспійського моря», «зона Каспію». Для позначення вузького розуміння Каспійського регіону як включаючого п'ять прикаспійських держав часто використовується термін «Малий Каспій», для позначення ж розширеного розуміння Каспійського регіону – Великий Каспій, що має на увазі включення в Каспійський регіон Південного Кавказу і Центральної Азії. Ми визначаємо Каспійський регіон як регіон, що включає п'ять прибережних держав, що межують з Каспійським морем – РФ, Іран, Азербайджан, Казахстан, Туркменістан.

У процесі виконання дисертаційної роботи автором було вивчено значний масив документальних джерел, без яких неможливо дослідити проблему, заявлену в темі. Ці джерела можна розділити головним чином на російські, американські, українські та інші.

Дослідження російських авторів щодо обраної тематики розділені на декілька напрямів.

1) дослідження, присвячені політичній ситуації в Каспійському регіоні, особливостям відносин між прикаспійськими країнами, взаємостосункам Росії з окремими державами каспійської п'ятірки, а також взаємостосункам великих держав в Каспійському регіоні присвячені дослідження багатьох російських політологів;

2) серія досліджень з каспійської тематики, в яких вивчаються найрізноманітніші аспекти посткомуністичних трансформацій на Каспії;

3) матеріали, що розкривають методологічні аспекти системного і інституційного підходів в дослідженні політики Каспійського регіону;

4) російські дослідження американської зовнішньої політики та регіональної політики США, зокрема, в Каспійському регіоні;

5) дослідження, що розкривають концептуальні основи реалізації зовнішньої політики Росії, регіональні пріоритети зовнішньої політики РФ. А також праці, що присвячені Південному Кавказу та Середній Азії як зоні стратегічно важливих національних інтересів Російської Федерації.

У США діє кілька великих наукових і дослідницьких центрів, Інститут Центральної Азії і Кавказу і Програма вивчення Шовкового шляху – Об'єднаного центру, пов'язаного з Радою із зовнішньої політики США у Вашингтоні і Інститутом безпеки і розвитку в Стокгольмі, мозковий центр «Каспійський політичний центр». Ці аналітичні структури займаються вивченням як історії зовнішньої політики, так і розробкою аналітичних матеріалів за замовленням американських міністерств і відомств. Політика США щодо Каспійського регіону досить детально досліджена в американській політичній науці. Вивченням історії зовнішньої політики та розробкою аналітичних матеріалів за замовленням американських міністерств і відомств у США займаються кілька великих наукових і дослідницьких центрів та аналітичних структур. У численних документах, які були підготовлені ЦРУ, РНБ, МО, розглядаються питання зовнішньої політики США щодо Каспійського регіону. Найважливіші з них оприлюднюються у вигляді програмних документів та щорічних доповідей, у яких визначаються підходи щодо глобальної безпеки в період сучасних викликів.

Доробок українських політологів та істориків, що стосуються дослідження зовнішньої політики США представлений працями Б. М. Гончара, Ю. Б. Гончар, М. А. Тарана, І. М. Ковалю, І. І. Погорської, О. В. М.М. Рижкова, Т.О. Рибченко, Шевчука, С. В. Юрченко та інших. Українські публікації відображають три протилежні підходи дослідників по відношенню до зовнішньополітичного курсу Вашингтона за темою зовнішньої політики США. Так, одні автори, висвітлюючи проблеми зовнішньої політики і міжнародних відносин, орієнтуються виключно на Захід, демонструючи тим самим американський зовнішньополітичний курс в позитивному ключі. Інші автори, навпаки, підходять до висвітлення політики Сполучених Штатів в постбіполярному світі суто з критичних позицій. Треті – намагаються досліджувати дану проблему більш нейтрально, відзначаючи як прогресивні, так і негативні риси в діях США на світовій арені.

Також відзначимо значну частину азербайджанських, іранських вчених що працюють над політичними проблемами, пов'язаними з Каспійським регіоном. Різні аспекти політики, міжнародних відносин і безпеки в Каспійському регіоні досліджують науковці Казахстану, Туркменістану, Туреччини, Іспанії, Італії та інших країн.

Початком зародження регіональних стратегій у зовнішній політиці Росії можна вважати прийнятий за прем'єрства Примакова «курс «на багатополарність», який значно підвищив значення Каспійського регіону». Задokumentовані напрямки регіональної співпраці в рамках СНД залишилися формальними. Зниження безпеки країн Каспійського регіону повернуло вектор їх політики у сторону НАТО. В 1996 р Казахстан, Таджикистан, Узбекистан, Киргизстан стали членами Організації з безпеки і співпраці в Європі (ОБСЄ).

Початок 2000-х рр. і прихід до влади В. В. Путіна зумовив нову віху в зовнішній політиці Росії в Каспійському регіоні. Першорядне значення стало приділятися новій доктрині національної та інформаційної безпеки держави, а також планомірному і поступальному розвитку відносин з найближчими і стратегічно важливими сусідами Москви. Експерти відзначають, що будь-яка спроба зрозуміти еволюцію ролі Росії в Каспійському регіоні була б марною, якщо не брати до уваги основну загрозу безпеці, з якою стикалася Москва

Крім того, мають місце проблеми внутрішнього характеру. В колишніх республіках СРСР, що входять до складу Каспійського регіону, виник так званий «бар'єр відчуження» відносно РФ, а політика, що здійснювалась адміністрацією Б. М. Єльцина «спровокувала спалах антиросійських настроїв в країнах регіону, підштовхуючи їх до більш рішучих дій. [150]. Автор вважає, що це характеризується агресивною політикою Росії, направленої на деякі країни регіону, а також її підтримка сепаратизму в країнах Каспійського регіону, зокрема в Азербайджані. Новий уряд Росії показали ряд стратегічних помилок, які згодом довелося виправляти новому керівництву держави.

Стратегічний напрям зовнішньої політики США стосовно Каспійського регіону заснований на працях географів та геополітиків, які розробили концепцію глобальних переваг, що полягала у контролі над привілейованим доступом до енергетичних ресурсів.

Окреслено коло методів дослідження, а саме – метод політико-правового аналізу, метод політичного моделювання, метод порівняльного аналізу, спеціально-історичні методи наукового пошуку, а також ряд методів з суміжних областей наукового знання, зокрема, метод аналізу документів та статистичний метод.

Надійність та валідність наукових методів, що застосовуються в роботі обумовлені тим, що вони базуються на досягненнях епістемології суспільствознавства і враховують особливості динаміки політичної науки в умовах політичної інтеграції.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КАСПІЙСЬКОГО МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНОГО РЕГІОНУ

2.1. Проблема правового статусу та політичного співробітництва у Каспійському регіоні

Чітке окреслення терміну «Каспійський регіон» на даний час базується як на інтуїтивному розумінні географічних меж, що базуються на географічних ознаках, так і на сучасних політичних особливостях процесів глобалізації. Конкретні характеристики цього терміну відсутні в наукових роботах про каспійську проблематику через ряд об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Факторами важливості Каспійського регіону для міжнародної політичної та економічної системи є:

- природно-економічні – значні запаси нафти та природного газу, екологічні складові безпеки Євразії;
- політичні – транзитний шлях, що пов'язує різні міжнародно-політичні регіони (Центральна Азія, Середній Схід, Східна Європа, Чорноморський регіон).

У фізико-географічному відношенні Каспійський регіон – велика територія і акваторія, представлена Кавказом і Каспійським морем. За географічним межами Кавказу регіон, в нашому розумінні, не замикається в межах колишнього СРСР, сюди входить частина території східної Туреччини та півночі Ірану.

У Каспійський регіон входять країни, що мають безпосередній вихід до Каспію: Росія, Азербайджан, Казахстан, Туркменістан і Іран.

Проблеми розподілу Каспію з'явилися після «Перського походу» Петра I (1722-1723 рр.), коли було підписано ряд трактатів, серед яких:

Петербурзький трактат (1723 р.), Рештський трактат (1729 р.), Гюлістанський трактат (1813 р.) і Туркманчайський трактат (1828 р.).

Туркманчайський трактат 1828 р. містив у собі незвичайні умови володіння Каспійським морем: на водоймищі дозволялося пересуватися купецьким суднам, як російським, так і перським, а пересування військових суден дозволялося лише Росії [66].

На початку ХХ ст. міжнародно-правовими документами, що визначають правовий статус Каспію, були Договір між СРСР і Персією від 26 лютого 1921 року і Договір про торгівлю і мореплавання між СРСР та Іраном від 25 березня 1940 р. [221].

Обмеження використання Персією морських вод за Туркманчайським трактатом було виключено після підписання договору про «Дружбу і співпрацю» від 28 лютого 1921 року: Сторони згодні, що, з моменту підписання даного Договору, вони будуть в рівному ступені користуватися правом вільного плавання Каспійським морем під своїм прапором» [51].

Через 10 років, у 1931 р. Радянський Союз і Персія підписують Конвенцію про поселення, торгівлю і мореплавання, яка обмежує перебування у водах Каспійського моря будь-яких суден окрім радянських і перських. Перехід Каспійського моря у загальне користування для всіх видів кораблів обох країн не зачепило питання про розподіл вод Каспію та його надр. [221].

Однак після розпаду СРСР 1991 р. республіки відмовилися визнавати юридичну силу цих договорів. Проте до підписання і вступу в силу нового документа продовжували діяти саме радянсько-іранські договори 1921 і 1940 рр.

Протягом останніх двох десятиліть відбувалося обговорення цього питання, і позиції різних країн щодо визначення правового статусу Каспію постійно змінювалися, що пояснюється змінами у внутрішньополітичній ситуації цих країн, а також впливом позарегіональних держав. З утворенням нових суб'єктів міжнародних відносин, правова основа делімітації і

використання ресурсів Каспію була поставлена інакше: виникла необхідність розподілу моря між п'ятьма державами. Основна проблема полягала у невизначеності його міжнародно-правового статусу, не врегульованого ні російсько-перським, ні радянсько-іранським договорами.

Виходячи з множинності підходів до визначення поняття «Каспійський регіон», кожний дослідник наповнює даний термін власним змістом. У своєму дослідженні я визначаю Каспійський регіон як власне Каспійське море (його вода і надра) та розташовані його берегами держави: Росія, Іран, Азербайджан, Казахстан і Туркменістан.

У ряді випадків Каспійський регіон є не що інше, як елемент системи або Центральноазіатського, або Кавказького регіонів. Невипадково в науковій літературі широке розповсюдження отримали терміни «Каспійсько-Цentrальноазіатський регіон» і «Чорноморсько-Каспійський регіон».

Питання видобутку і транспортування вуглеводневих ресурсів на зовнішні ринки відразу ж виявилися в центрі уваги прикаспійських країн і позарегіональних держав. Країни-сусіди і великі світові держави в різних формах і будь-якими способами прагнули підключитися до проектів розвідки, освоєння і експорту нафти і газу Центрально-Азіатського і Каспійського регіонів. В свою чергу, для зовнішньої політики Росії і Ірану Каспійський регіон має важливе, але не вирішальне значення.

Одна з основних проблем, яка виникає при реалізації потенціалу Каспійського регіону це відсутність статусу Каспійського моря. Визначення правового статусу Каспію необхідне для розмежування акваторії моря між прикаспійськими державами та подальшого його використання – окремо або спільно. Без встановлення стратегічного балансу сил Каспійський регіон може ще тривалий час залишатися нестабільним геостратегічним простором. В останнє десятиліття в регіоні загострилися негативні процеси: міжнародний тероризм, релігійний екстремізм, браконьєрство, нелегальне транспортування зброї і наркотиків.

Розглядаючи Каспійський регіон, відзначимо, що ключовою суперечністю даного регіону є той факт, що, з одного боку, національні інтереси і зовнішня політика держав, що входять в нього, мають перш за все, національне і регіональне, а не глобальне значення, оскільки їх реалізація дозволить сформувати принципово нову, відповідну реаліям глобалізації регіональну систему безпеки. Тому Каспійський регіон може вважатися одним з найважливіших в загальносвітовому масштабі, у тому числі, і з погляду зміцнення і розвитку транскордонних зв'язків і співпраці.

В процесі визначення міжнародно-правового статусу Каспійського моря можна виділити наступні основні етапи, перший з яких припав на 1992-2001 рр.

Перша зустріч представників всіх прикаспійських країн на рівні заступників міністрів закордонних справ пройшла в жовтні 1994 року в Москві [65]. В 1996 році з метою вироблення Конвенції про правовий статус Каспійського моря за рішенням міністрів закордонних справ п'яти прикаспійських держав була утворена Спеціальна робоча група (СРГ) на рівні заступників міністрів закордонних справ.

19 липня 1998 р. Іран і Росія зробили спільну заяву, в якій запропонували три можливі сценарії делімітації Каспію [81]. Згідно з першим сценарієм, море мало бути загальним на основі принципу кондомініуму. Другий сценарій зводився до того, щоб розділити акваторію, води, дно і надра на національні сектори. Третій сценарій, який є компромісом між першим і другим варіантом, передбачав розподіл між прибережними державами тільки дна, а водна гладь вважалася загальною та відкритою всім прибережним країнам.

Другий етап охоплював 2002-2006 рр. Головною подією стало проведення 23-24 квітня 2002 року в Ашгабаді I саміту глав прикаспійських держав [88]. Тоді сторони тільки позначили власні позиції у вирішенні «каспійського питання». При цьому рівень розбіжностей був настільки високий, що учасники саміту не змогли виробити і прийняти підсумковий

документ, що відображає їх загальні точки зору. Разом з тим, сам факт проведення вперше такого заходу за участі глав всіх прикаспійських країн мав велику політичну значущість для подальшого розвитку переговорного процесу і поклав початок традиції проведення самітів «каспійської п'ятірки».

Протоколом до цієї Угоди від 13 травня 2002 р.; Угоди між Республікою Казахстан і Азербайджанською Республікою про розмежування дна Каспійського моря між Республікою Казахстан і Азербайджанською Республікою від 29 листопада 2001 року і Протоколом до нього від 27 лютого 2003 р.; Угоди про точку стику ліній диференціація споріднених ділянок дна Каспійського моря від 14 травня 2003 року три держави (Росія, Азербайджан, Казахстан) закріпили за Каспієм режим кондомініуму його акваторії і розмежували дно моря на основі модифікованої серединної лінії [219].

Третій етап припав на 2007-2009 рр. Ключовою подією став II Каспійський саміт, який пройшов 16 жовтня 2007 року в Тегерані і завершився підписанням підсумкової декларації. Зберігши свої думки з приводу розподілу Каспію, сторони разом з тим прийшли до необхідності сумісного вироблення і ухвалення Конвенції про правовий статус Каспійського моря як базового документа. Вони також домовилися про свої суверенні права відносно моря і його ресурсів і забезпечення режимів судноплавства, рибальства і плавання суден тільки під їх прапорами. Важливими стали і положення про мирний характер використання Каспію.

Четвертий етап розпочався в 2010 році, коли 18 листопада 2010 року в Баку був проведено III Каспійський саміт. За його підсумками ухвалено рішення доручити відповідним відомствам п'яти країн в тримісячний термін обговорити і погодити ширину національної зони, виходячи з 25 миль із включенням водного простору, на який розповсюджуватиметься суверенітет прибережної держави.

Із вказаних вище причин, IV саміт прикаспійських держав, що пройшов 29 вересня 2014 р. в Астрахані став справжнім дипломатичним проривом. В

ньому можна тезисно виділити узгоджені сторонами принципи діяльності на Каспійському морі:

1) неприсутність на Каспійському морі збройних сил, які не належать Сторонам (п. 6);

2) встановлення національного суверенітету кожної Сторони над прибережним морським простором в межах 15 морських миль і виняткових прав кожної Сторони на видобуток водних живих ресурсів в межах прилеглих до неї 10 морських миль, за якими знаходиться загальний водний простір (п. 7);

3) здійснення плавання в Каспійському морі, проходу в/з нього виключно судами під прапором кожної із Сторін (п. 10);

4) розмежування дна і надр Каспійського моря на основі загально визнаних принципів і норм міжнародного права з метою реалізації суверенних прав Сторін на надрокористування та на іншу правомірну господарсько-економічну діяльність, пов'язану з освоєнням ресурсів дна і надр, за домовленістю Сторін (П. 12) [205].

За підсумками П'ятого каспійського саміту, що відбувся 12 серпня 2018 року в м. Актау, Казахстан, глави держав Азербайджану, Ірану, Казахстану, Росії та Туркменістану прийняли Конвенцію, яка буде регулювати правовий статус Каспійського моря.

Положення Конвенції визначають Каспійське море як «оточену сухопутними територіями Сторін водойму». Каспій не вважається ні морем, ні озером. Таким чином, до Каспійського моря не застосовуються принципи та норми міжнародного морського права 1982 року та принципи розподілу дна, використовувани щодо транскордонних озер. Це пояснюється набором специфічних географічних, гідрологічних та інших характеристик. Каспій є внутрішньоконтинентальним водоймищем, яке не має прямого зв'язку зі Світовим океаном, і тому не може розглядатися в якості моря.

Каспійське море розмежоване на сектори:

- внутрішні води;

- територіальні води (ширина 15 морських миль, в межах яких держави мають суверенітет);
- рибальські зони (ширина 10 миль, в межах яких держави мають виключне право на промисел);
- загальний водний простір.

Проведення п'ятьох Каспійських самітів зіграло детермінуючу роль у створенні стійких механізмів взаємодії прибережних країн, поступальному розвитку багатостороннього діалогу і формуванні нового міжнародно-правового статусу водоймища. Каспійські саміти зробили серйозний позитивний вплив на динаміку переговорів з врегулювання міжнародно-правового статусу Каспійського моря.

Що стосується політичного співробітництва, то особливе становище регіону між різними цивілізаціями (мусульманською, християнською, буддійською), угрупованнями країн (НАТО, ОДКБ, СНД, ЄС, ЄАЕС і ін.), Північчю і Півднем визначило розмаїтість культур, способів господарювання, державних і адміністративно-національних утворень [66].

Каспійський регіон став зоною підвищеної уваги одночасно Півночі і Півдня, Сходу і Заходу. За цими географічними напрямками стоять такі країни або групи країн, як: з півночі – Російська Федерація, з півдня – країни Близького і Середнього Сходу, Східна Туреччина, Іран, Саудівська Аравія, зі сходу – Японія і КНР, а також Південна Корея і країни Південно-Східної Азії, країни Євросоюзу та НАТО. Це унікальний регіон, де одночасно перехрестилися осі Північ-Південь, Схід-Захід. Тому тут стикаються локальні, регіональні і глобальні процеси.

Каспійський регіон як геополітична конструкція з'явився після розпаду СРСР, у його формуванні беруть участь понад 30 регіональних, позарегіональних і глобальних політичних, економічних, військових суб'єктів в особі держав, організацій і компаній, які оголосили цю територію і акваторію зоною власних стратегічних інтересів.

Сьогодні в умовах формування багатопольярного світу Каспійський регіон стає «полігоном» для міжнародного, міжрегіонального, міждержавного співробітництва і суперництва. Для регіону реальні перспективи перетворення як в зону миру і благополуччя, так і в зону міжнародної, міждержавної напруженості, що викликано наявністю величезного позитивного і негативного потенціалу.

Налагодження питань політичного співробітництва на Каспії відбулося на початку 1990-х рр. [109, с. 114], коли в процесі побудови власної державності нові незалежні країни регіону зіткнулися з проблемами, зокрема, пов'язаними з пошуком нових шляхів розвитку, визначенням національних інтересів і виробленням механізмів їх ефективного забезпечення. Всі вони, за винятком Росії, визнали радянсько-іранську договірну базу відносно Каспію недійсною, оскільки зафіксований в ній міжнародно-правовий статус водоймища йшов врозрід з їх національними інтересами, обмежуючи їх права на користування відповідними частинами його акваторії і надр, багатий ресурсний потенціал регіону неминуче призвів до того, що Каспій ось уже кілька десятиліть залишається осередком зіткнення регіональних інтересів і центром міжнародної напруженості. [172, с. 93].

Процес становлення і розвитку транскордонної співпраці в Каспійському регіоні доцільно поділити на три основні періоди.

1. Новоутворені країни відмовляються від регіональної співпраці (кінець 1980-х – 1-а половина 1990-х рр.). Після розпаду СРСР біля берегів Каспію, замість двох держав – СРСР і Ірану, виникло п'ять суверенних держав, утворилася нова геополітична ситуація.

Найбільш суперечливим залишається питання поділу морського дна і вуглеводневих ресурсів, які там знаходяться. В умовах загострення конкуренції між прикаспійськими державами в економічній сфері регіональні інтеграційні проекти сприймалися ними як передчасні, у той час вони в більшості своїй прагнули пошуку партнерів з числа позарегіональних акторів, що, сприяло б зміцненню їх незалежності від Росії. Свого роду

кульмінацією даних процесів виступило підписання в 1994 р. Азербайджаном і 13 найбільшими західними нафтогазовими компаніями «Контракту сторіччя». Дана угода була негативно сприйнята Росією, яка направила в Генеральну Асамблею ООН документ, в якому попередила про те, що «односторонні дії по відношенню до Каспію є незаконними і не будуть визнаватися Російською Федерацією, яка залишає за собою право вжити таких заходів, які будуть необхідні, і які вона вважає відповідними для відновлення порушеного правопорядку та ліквідації наслідків, що виникли в результаті односторонніх дій» [172, с. 93]. Автор вважає, що такі дії Росії в черговий раз доводили, що вона зацікавлена в монополізації енергетичних ресурсів Каспійського моря, а також в монопольному транспортуванні цих ресурсів виключно через свої енергетичні маршрути. Але політична підтримка Азербайджану з боку США і ЄС в даному питанні втихомирили Росію.

2. Поглиблення регіональної співпраці (середина 1990-х – середина 2000-х рр.). У 1995 році Росія пішла на зміни у енергетичній політиці в Каспійському регіоні, розпочавши дослідження в північній частині Каспію. У листопаді 1995 року в рамках Державної програми з вивчення Каспійського шельфу почалася геолого-геофізична робота на російському шельфі Каспію. Характерною рисою був той факт, що до здійснення геологічних і геофізичних робіт на каспійському шельфі приступила приватна компанія «Лукойл». Спеціально для цього проекту була закуплена і модернізована напівзаглибна бурова установка «Астра». Зміна позиції Росії була викликана різними факторами.

Нові підходи Росії, які підтримав Казахстан, відображали колосальні геополітичні зрушення, які відбулися в Каспійському регіоні. Стало очевидним, що жорстка прихильність до старих позицій, орієнтація тільки на радянсько-іранські договори без пошуку нових форм співпраці може призвести до політичної ізоляції Росії, обмежити її участь в регіональних процесах. Починаючи з 2002 року керівники п'яти прикаспійських країн –

Росії, Азербайджану, Казахстану, Туркменістану і Ірану активно взялися за вирішення проблем Каспію.

3. Зростання інтеграційної мотивації (2-а половина 2000-х рр.). Проблеми розвитку регіональної співпраці в Каспійському регіоні, підвищення ефективності транскордонної взаємодії стають предметом відкритих дискусій на міждержавних форумах, самітах, що свідчить про спробу знайти відповіді на стратегічно важливі питання майбутньої траєкторії розвитку останніх або в рамках регіональної інтеграційної структури, або ж у форматі інших регіональних об'єднань, виборі концептуальних підходів і ключових напрямів реструктуризації міждержавних об'єднань, виробленню механізмів міждержавної співпраці. Зустрічі на вищому рівні говорять про те, що ідея регіональної інтеграції всерйоз починає розглядатися як одна з головних альтернатив розвитку регіону в XXI ст.

Багато спостерігачів відзначали, що значення прийнятого на V саміті документа насправді не таке велике, як це підноситься лідерами прикаспійських держав, тому що, з одного боку, він фактично повторював всі раніше досягнуті домовленості, а з іншого, так і не розв'язував головну проблему – не запропонував єдину схему делімітації. Таким чином, документ лише закріпив відсутність прогресу і по суті своїй був «дипломатичним топтанням на місці».

Багатьма фахівцями дане положення сприймається як істотний недолік, оскільки воно не виключає потенційних конфліктів між прикаспійськими країнами в майбутньому. Проте ними не враховується той факт, що головний супротивник принципу делімітації дна по серединній лінії Іран, прийнявши Конвенцію, офіційно і остаточно відмовився від принципу рівних часток. Більш того, якщо врахувати ірано-азербайджанські угоди, укладені в березні і червні 2018 р., то і зовсім можна констатувати, що Тегеран пішов на істотні поступки Баку і врегулював конфлікт з Азербайджаном ще до прийняття Конвенції про правовий статус Каспійського моря 12 серпня 2018 року [220].

Не можна також не відзначити, що Конвенція про правовий статус Каспійського моря увібрала в себе велику частину домовленостей, раніше досягнутих на попередніх самітах як з питання неприсутності на Каспійському морі збройних сил, що не належать країнам «каспійської п'ятірки», так і з питання встановлення територіальних вод шириною 15 морських миль з примикаючими до них десятимильними риболовецькими зонами, встановлення режиму свободи мореплавання для судів під прапорами прибережних країн, а також свободи транзиту до інших морів і Світового океану.

Примітно, що Конвенція також закріпила право сторін прокладати дном моря магістральні трубопроводи і кабелю з умовою дотримання екологічних вимог. Даний пункт викликає не менше питань, ніж питання делімітації національних донних секторів, адже поки в регіоні не було прецедентів проведення екологічної експертизи, яка б проходила в рамках Тегеранської конвенції із захисту морського середовища Каспійського моря. Тим більше, що відповідний протокол (Протокол з оцінки впливу на оточуюче середовище в транскордонному контексті), був підписаний відносно недавно, а саме, 20 липня 2018 р.

Водночас, вирішення в цілому правової сторони питання не зняло політичного аспекту проблеми статусу Каспію. Текст Конвенції містить компромісні формулювання, що залишають місце для різних трактувань окремими державами, залежно від політичної ситуації.

Відтак, сучасний етап еволюції Каспійського регіону буде визначатися двох та багатосторонніми процесами, спрямованими на забезпечення імплементації досягнутої домовленості.

Таким чином, як показує проведений аналіз, політична ситуація в Каспійському регіоні характеризується комбінацією усвідомленої взаємодії та багаторівневого суперництва між каспійськими державами, що створює умови для залучення позарегіональних акторів на підтримку інтересів тої чи іншої держави. Оскільки процес боротьби за імплементацію буде

характеризуватися посиленням саме політичної складової взаємодії та суперництва, «розкриття» регіону також буде посилюватися.

2.2. Роль Росії та США у формуванні Каспійського регіону

Після розпаду СРСР Росія прагнула зберегти геополітичний контроль над прикаспійськими державами. РФ було взято курс на збереження домінуючої ролі у визначенні енергетичної ситуації в регіоні, зокрема у видобутку і транспортуванні вуглеводневих ресурсів з нових прикаспійських країн, тим більше, що каспійська нафта знову набула важливого значення, ставши основою економічного розвитку для країн регіону. Відсутність у нових прикаспійських держав власної мережі трубопроводів до 1999 року створювало умови для монополізації Росією енергетичних трубопроводів в Каспійському регіоні.

Виходячи з сучасної історії, зовнішня політика Росії в Каспійському регіоні набуває своєї періодизації і має кілька етапів:

I етап (1991-1995 рр.) – підтримка обмеженої присутності в регіоні;

II етап (1996-1998 рр.) – визначення напрямів зовнішньої політики і повернення в регіон;

III етап (1999-2000 рр.) – початок осмислення і вироблення основних підходів до побудови системи взаємин з державами Каспійського регіону і посилення векторів двосторонніх відносин, трансформація напрямів політики Росії в умовах зміни розстановки сил в регіоні;

IV етап (2000-2002) – визначення більш чіткої зовнішньої політики у відповідності до багатостороннього і двостороннього співробітництва з державами–учасницями Співдружності Незалежних Держав (СНД);

V етап (2002-2018 рр.) – реалізація безпосередньої конструктивної взаємодії з країнами Каспійського регіону з визначенням правового статусу та безпеки Каспію (наради, конференції, I–V саміти Прикаспійських держав).

Росія зацікавлена в освоєнні багатств Каспійського моря, що дозволить збільшення доходів у бюджет. Тому Росія зацікавлена тому, щоб зберегти монопольний доступ до енергоресурсів Каспію, а також автор відзначає, що після розпаду СРСР Росія вела активну зовнішню політику, щоб нові прикаспійські держави не залучали інвестиції в нафтогазовий сектор, щоб не допустити в майбутньому будівництва нових енергетичних маршрутів в обхід Росії.

Росія ще з 1994 року вела політику, яка полягала в тому, щоб Азербайджан і Казахстан використовували російські енергетичні маршрути. Але потрібно відзначити, що якщо Казахстану цього не вдалося уникнути, то Азербайджан виявив політичну волю і побудував в найкоротші терміни свій перший енергетичний маршрут Баку-Тбілісі-Супса, який був запущений в 1999 році.

Крім того, для більш повного використання переваг географічного положення Росії необхідним є розвиток російських міжнародних транспортних коридорів. Найважливішим можна назвати меридіональне спрямування – коридор «Північ–Південь»: Північна Європа – Росія (Каспійське море) – Центральна Азія – Іран (Перська затока) – Індія. Використання цього напрямку для міжнародних перевезень транзитних вантажів забезпечує істотне скорочення термінів їх доставки у сполученні між країнами Індійського океану і Перської затоки, з одного боку, і країнами Європи – з іншого, за рахунок значно меншої протяжності маршрутів у порівнянні з південним морським шляхом через Суецький канал. Від стратегічно вивіреного статусу Каспію, який відповідає виключно інтересам п'яти прибережних держав, буде залежати ефективність протидії РФ політиці Заходу, насамперед США, що оголосили Каспійський регіон зоною своїх життєво важливих інтересів. Як заявив в середині 2000 року колишній міністр оборони США Каспар Уайнбергер, «якби Росії вдалося утримати панування в Каспійському морі, це було б для неї більш важливою

перемогою, ніж перемога Заходу, що добився розширення НАТО на схід» [114].

Автор наукової роботи вважає, що Росія більш хворобливо відноситься до розширення НАТО на схід, ніж нові прикаспійські держави. Для нових прикаспійських держав життєво необхідна рівновага сил в Каспійському регіоні. Участь Туреччини в політичному житті Каспійського регіону як члена НАТО після розпаду СРСР певною мірою створює рівновагу сил в Каспійському регіоні.

Автор вважає за необхідне додати, що Туреччина в регіоні активно підтримує Азербайджан в економічній, політичній, військово-стратегічній сферах, що врівноважує з одного боку Росію, а з другого боку Іран.

Період, з початку ХХІ сторіччя, характеризується суттєвими змінами в політиці каспійських держав під впливом процесів глобалізації. Проведений в попередньому підрозділі аналіз поточних тенденцій дозволяє нам зробити висновок про початок нової фази процесів в регіоні Каспійського моря, викликаній, з одного боку, підвищенням значення каспійських сировинних ресурсів у світовому масштабі. З другого боку, посиленням інтеграційної мотивації в зовнішній політиці каспійських держав. Проведення регулярних самітів глав держав Каспійського регіону свідчить про те, що ідея регіональної інтеграції всерйоз розглядається як одна з головних альтернатив розвитку регіону в ХХІ ст.

Сучасний етап політики Росії в Каспійському регіоні характеризується прагненням укріпити свої позиції в регіоні за допомогою економічного розвитку російської частини каспійського узбережжя, відновити вплив Росії на пострадянському просторі. Також політика, що проводиться Росією, націлена на мілітаризацію Каспійського моря.

Ступінь залученості різних держав в економіку і політику Каспійського регіону можна розмежувати за декількома «поясами». Першим є п'ять прибережних держав: Росія, Азербайджан, Іран, Казахстан, Туркменістан. До другого «поясу» відносяться держави, через які проходять або можуть

пройти нафто – і газопроводи та інші комунікації. До таких держав можна віднести Грузію, Туреччину і Болгарію. Їх вплив полягає в політиці відносно транзиту енергоресурсів, що впливає на доцільність їх видобутку в регіоні.

Третій «пояс» включає ті держави, які так чи інакше тяжіють до регіону, використовують його ресурси або мають інтереси іншого роду. До них відносяться Україна, Таджикистан, Саудівська Аравія, Греція, Узбекистан та інші. Існує також четвертий «пояс», позарегіональний, держав, вплив яких виходить на глобальний рівень. До них відносяться США, які мають в регіоні як економічні, так і політичні і стратегічні інтереси, Європейський Союз і Китай, чії інтереси раніше обмежувалися лише економічною складовою, але надалі спектр їх інтересів розширився через необхідність зміцнення своїх позицій в стратегічно важливих регіонах світу. Останнім часом активізувалися Індія і Пакистан, зважаючи на їх зацікавленість в переорієнтації поставок енергоносіїв у власному напрямі та їх диверсифікації.

Жвава увага позарегіональних країн до Каспійського регіону викликана як економічними, так і політичними причинами. Серед позарегіональних держав, прагнучих реалізувати свої інтереси в регіоні, можна виділити дві групи. До першої групи можна віднести США і ЄС, до другої – відносяться країни Південної і Південно-Східної Азії (Індія, Китай і Пакистан).

Коли Сполучені Штати не отримали від держав Каспійського регіону бажаної підтримки. Визначивши особливе місце Каспійського моря в своїй концепції безпеки, вони переключилися на зміцнення відносин з країнами-партнерами НАТО, в першу чергу, з тими, хто межує з Каспійським регіоном або має тісні зв'язки в сфері транспортних, військово-політичних, соціально-економічних питань.

Цілком очевидно, що США перетворюються у ведучого геополітичного гравця в регіоні. Доступ США до енергетичних ресурсів Каспійського регіону відповідає національній енергетичній стратегії адміністрації Дж. Буша-молодшого, яка передбачала розширення комерційних

можливостей з метою видобутку нафти в основних районах світу, а також слід зазначити, що дана стратегія відображалася в стратегічних документах під назвою «управління над глобальною енергетичною рівновагою».

Каспійський регіон для США настільки мав важливе значення, що Каспій американська адміністрація виділила в окремий напрям зовнішньої політики. Були створені спеціальні структури, а також різні робочі групи при президенті США, засновано посаду спеціального радника президента і держсекретаря з питань енергетики Каспійського регіону.

Віддзеркаленням значущості для США Каспійського регіону стала достатньо активна розробка даної теми різними науковими центрами, які здійснюють вивчення і моніторинг ситуації в прибережних державах Каспію. Слід виділити Фонд «Спадщина», Ренд Корпорейшн, Центр національної безпеки Хадсонівського інституту (Вашингтон), Інститут національної стратегії Університету національної оборони, Рада національної безпеки (Білий дім), Рада національної оборони (Пентагон), Центр з міжнародної безпеки і контролю над роззброєнням (Стенфордський університет), Центр політичної безпеки (Вашингтон) та ін.

Мета і завдання США в Каспійському регіоні детально описані в державних документах, які розробляються адміністрацією США, а також в політологічних дослідженнях, які проводилися в прикаспійських державах. В числі завдань політики США щодо Каспійського регіону варто відзначити наступні. По-перше, не допустити Росію до здійснення політичного, економічного тиску на нові прикаспійські держави, по-друге – надання фінансової, політичної, допомоги новим прикаспійським державам. Дані задачі взаємопов'язані, тому що якщо Росія після розпаду СРСР здійснила би політичний, економічний тиск шляхом «м'якої» або «жорсткої» сили на прикаспійські держави, виключаючи Іран, тоді нові прикаспійські держави перетворювалися б на сателіти Росії, але слабка державність Росії після розпаду СРСР, політична підтримка з боку США нових прикаспійських

держав, а також завдяки зваженій зовнішній політиці нових прибережних держав були збережені суверенність цих держав.

За своїм змістом політику США в Каспійському регіоні і на Південному Кавказі можна розділити на чотири етапи.

Перший етап охоплює початок 1990-х років. На початку 1990-х років Каспійський регіон не входив у число зовнішньополітичних пріоритетів США. Знаходиться він дуже далеко від Америки, а розвал СРСР породив безліч ударних хвиль в інших, значно важливіших для США регіонах (передусім – Україні), так що Каспій залишався для них на другому плані. Коли ж політики все ж приділяли цьому регіону увагу, їх зусилля були спрямовані, по-перше, на просування політичних і економічних реформ, а по-друге, на виведення нафтових і газових ресурсів Каспійського басейну на світові ринки. Протягом більшої частини 1990-х Вашингтон найпильнішу увагу звертав на виробництво енергоносіїв і на транзитні держави по обидві сторони Каспійського моря.

Ключовим елементом цієї стратегії стало будівництво нових нафто- і газопроводів з Каспійського регіону в Європу, а також полягала в політичній підтримці і фінансовій, військовій допомозі на двосторонній основі і в рамках НАТО, а також використання програм допомоги для руйнування радянської інституційної спадщини. При цьому ставилася мета забезпечити новоствореним державам можливість виступати як самостійним, суверенним членам міжнародного співтовариства.

Цей етап характеризується проведенням масштабних досліджень регіону у політичному, військово-стратегічному і економічному відношенні.

Другий етап охоплює середину 1990-х років. На цьому етапі США, враховуючи політичну, військово-геостратегічну і гео економічну важливість Каспійського регіону, починають проводити в регіоні активну політику.

В середині 90-х років ХХ сторіччя адміністрація Б. Клінтона оголосила регіон Каспійсько-Чорноморського басейну і Південного Кавказу зоною

своїх життєво важливих інтересів і приступила до планування її майбутньої архітектури безпеки.

З 1993 року в рамках програми НАТО «Партнерство заради миру» країни Південного Кавказу і Каспійсько-Чорноморського басейну активно втягуються до участі в забезпеченні транснаціональної безпеки регіону і створення національних армій. Крім того, починаючи з 1994 року, відбувається зближення видобутку і транспортування енергетичних ресурсів Каспійського басейну і Центральної Азії з енергетичною безпекою Заходу, реалізуються різні програми, направлені на політичне і економічне ослаблення домінуючого впливу Росії в регіоні і інші аналогічні заходи. У політиці США провідну роль відіграють політико-економічні, соціально-культурні, військово-стратегічні відносини з новими прикаспійськими державами. США, взявши на себе обов'язок відносно реформування державних систем країн Каспійського регіону, отримали надійний важіль для безпосереднього впливу через «сприяння» в розробці конституцій та інших нормативних актів.

Колишній посол США в Азербайджані Р. Морнінгстар сформулював завдання регіональної політики США в Каспійському регіоні. Переважно вона спрямована на зміцнення нових незалежних держав, які йдуть шляхом розвитку ринкової демократії. [135]. Автор вважає, що роль США і Туреччини у формуванні нових прикаспійських держав незамінна. Обов'язково треба відзначити роль США і Туреччини в нейтралізації агресивної політики Росії в Каспійському регіоні.

В 1994-2001-х роках США і їх союзники з метою забезпечення енергетичної безпеки європейських країн, позбавлення енергетичних потреб Заходу від традиційної залежності від Росії в цій області, диверсифікації постачання палива, зробили особливі зусилля для сумісної розробки вуглеводневих ресурсів Каспійського моря і Центральної Азії, і їх прямих поставок на світові ринки.

Як писав в 1997 році в своїй книзі «Велика шахова дошка» колишній радник з національної безпеки Збігнев Бжезінський, «головна мета США полягає в тому, щоб намагатися створити ситуацію, коли жодна держава не зможе контролювати цей геополітичний простір, а світова спільнота буде мати безперешкодний фінансово-економічний доступ до нього» [9]. На думку З. Бжезінського, даний геополітичний плюралізм сприятиме більш збалансованому розвитку регіону і поступовій інтеграції Центральної Азії в світову економіку.

Звичайно, спроби Росії маніпулювати енергетичними ресурсами прикаспійських держав зіграли значну роль в американських розрахунках. В середині 1990-х Москва за допомогою різних важелів намагалася не допустити поставок нафти і газу з прикаспійських країн по неросійським трубопроводам і надання іноземним компаніям часток в місцевому видобутку вуглеводнів. Вона маніпулювала цінами, робила односторонні заяви щодо спірних ресурсів на шельфі Каспійського моря, блокувала доступ до своїх трубопроводів, перешкоджала поставкам сировини на НПЗ в Казахстані і Туркменістані і прагнула перебити попит з боку виробників в Центральній Азії, збільшуючи власні поставки і будуючи нові власні трубопроводи (наприклад, «Блакитний потік», що йде дном Чорного моря до Туреччини і позбавляє економічного сенсу плани Туркменістану з прокладки Транскаспійського газопроводу). Так що прагнення США «відкрити» Каспій було цілком виправданим.

Створивши в цій області відносини стратегічного партнерства з Азербайджаном і Казахстаном, Захід починає здійснювати серйозні капіталовкладення в сумісну розробку із західними компаніями нафтогазових родовищ в Каспійському морі, створення нафтопроводу Баку-Тбілісі-Супса (БТС), Баку-Тбілісі-Джейхан (БТД), газопроводу Баку-Тбілісі-Ерзурум, інших енергетичних коридорів, прямого виходу каспійських енергоресурсів на європейські ринки. Транспортування до Європи нафтогазових ресурсів Каспійського моря по незалежних від Росії і Ірану маршрутам, що повністю

відповідають, як регіональним політичним інтересам енерговиробників і транзитних країн регіону, так і США, зокрема. Вони вважають, що трубопровід БТД перешкоджатиме контролю Росії і Ірану над енергетичним сектором в регіоні.

Отже, каспійські держави були необхідні США, в першу чергу, для формування системної енергетичної політики на противагу Росії. Вкладення західного капіталу сприяло також визнання Азербайджаном, Казахстаном і Туркменістаном тієї обставини, що при наявній економічній перевазі Росії та Ірану, тільки міцні відносини з США дадуть їм шанс добитися стабільності і піти з під економічного та політичного впливу своїх більш сильних сусідів. Так, радянсько-канадський вчений О.А. Арін приводить слова колишнього сенатора Сема Браунберка: «США мають колосальні інтереси в Каспійському басейні, в країнах Центральної Азії і Південного Кавказу, які його оточують. Це – зона життєвої політичної, економічної і соціальної важливості Сполучених Штатів. В рамках доктрини національних інтересів США термін «життєво важливий» за своєю значущістю поступається тільки терміну «фундаментальні інтереси» [5].

На початку 1998 року, обмудсмен Білого дому у справах нових незалежних держав, Я. Каліцкі оголосив перелік основних цілей американської політики в Прикаспійському регіоні: «Забезпечення безпеки і суверенітету каспійських держав, збільшення і диверсифікація світових джерел енергії, забезпечення регіональної кооперації в цьому регіоні, підтримка нафтових компаній США, здійснення тиску на Іран в цілях зміни політики цієї держави» [280]. Така концепція зовнішньої політики США продовжується та зміцнюється з часів ісламської революції й до теперішнього часу.

Можемо стверджувати, що в другій половині 90-х років ХХ сторіччя Вашингтон починає використовувати нові інструменти. Застосовується участь у врегулюванні конфліктних ситуацій, створюється транспортний

коридор між Заходом і Сходом, налагоджується співпраця в питаннях забезпечення безпеки.

Так, Р. Рейс, керівник відділу з енергетичної політики Держдепартаменту, піддав різкій критиці зусилля Росії домінувати на Каспії, констатує, що російські розмови про кондомініум були «гарантією бездіяльності», заявивши також, що «російська позиція не повинна бути, нав'язана державам, які визнають абсолютно інший розподіл Каспію» [332].

Сполучені Штати також наполягали на тому, що будь-який новий трубопровід в регіоні повинен обходити Росію і йти з Середньої Азії під Каспійським морем через Азербайджан в турецький Джейхан, а також на виключенні Росії і Ірану від всіх рішень щодо трубопроводів. Одночасно США запропонували також послати миротворців в Нагірний Карабах під егідою ОБСЄ і провели військові маневри в Казахстані і на Чорному морі.

Іншими словами, забезпечуючи свої інтереси в збереженні регіону як «зони вільної конкуренції» і недопущенні тут як російського, так і іранського впливу, Вашингтон добивався права вирішального голосу у вирішенні кожного питання щодо Каспію на міжурядовому і міжнародному рівні. Це і Мінська група ОБСЄ із врегулювання карабахського конфлікту, і відкриття нового «Шовкового шляху», і торгового коридору Схід—Захід, і трубопровідні маршрути. Всі ці важливі кроки стимулювали економічне зростання нових прикаспійських держави, а також стримували Росію і Іран.

США, прагнучі зменшити вплив Росії в регіоні і забезпечити доступ американського бізнесу до ресурсів Каспію, включили даний регіон в зону відповідальності Центрального командування ЗС США і відкрили представництва НАТО в Казахстані і Азербайджані. У відповідь на активізацію діяльності США в регіоні Росія також ініціювала ряд військових акцій, серед яких створення проекту «Змішаних сил швидкого реагування із забезпечення безпеки в басейні Каспійського моря», а також створення Антитерористичного центру СНД [291]. Автор вважає, що США в першу чергу забезпечили вільний доступ до енергетичних ресурсів в Каспійському

морі новим прикаспійським державам. Росія з одного боку заявляла про демілітаризацію Каспійського моря, а з другого боку збільшувала свою військову присутність.

Третій етап в політиці, здійснюваній США в Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі, – починається у зв'язку з подіями 11 вересня 2001 року і продовжується аж до приходу до влади в 2008 році Б. Обами. Основні цілі адміністрації президента Б. Обами щодо Каспійського регіону і його вуглеводневих ресурсів практично не відрізнялися від тих, що стояли перед його попередниками в 1990-х роках.

Розцінюючи політику, що проводиться Росією на пострадянському просторі як «гегемоністську», США піддавали її жорсткій критиці, акцентуючи, що така політика суперечить міжнародному праву. Згідно офіційної позиції США, «національні інтереси і спроби їх просування» в регіонах, здійснювані з боку великих держав світу, у тому числі і Росії, не повинні виходити за межі власної території країни, зачіпати ідентичні інтереси і забезпечуватися за рахунок інших незалежних держав, що є суб'єктами міжнародного права.

Новий етап політики розпочався з приходом до влади Д. Трампа. В своїй передвиборчій промові [56] Трамп приділяв увагу, перш за все, боротьбі з «радикальним ісламом» і забезпеченню енергетичної безпеки Штатів і їх союзників. Обидві проблеми є актуальними в регіоні Каспію, що, поза сумнівом, включає його у фарватер інтересів США.

Багато уваги стало приділятися Азербайджанській Республіці, як важливому учаснику транспортного коридору «Схід-Захід». До 2015 року відносини США та Азербайджану в основному характеризувалися тиском перших на другого. Проте із зміною влади в США недавня криза у відносинах змінилася на тісну співпрацю між двома країнами, які американська сторона стала відзначати все частіше. Зокрема лейтмотивом таких змін виявилися енергетичні інтереси США в регіоні, а також безпека

Каспійського регіону, у тому числі енергетичних артерій, що проходять через нього.

Так, в недавньому листі президенту Азербайджану Ільхаму Алієву Дональд Трамп заявив: «Ви є новим енергетичним джерелом Європи і ми вдячні Вам за довгу і успішну співпрацю в цій області» [197]. Відводячи таку значущу роль Азербайджану президент США поза сумнівом визначає курс на тісну співпрацю з прикаспійською республікою.

Також багато уваги приділяється співпраці з республікою Казахстан. 16 січня 2018 року Президент Дональд Трамп прийняв экс-президента Нурсултана Назарбаєва в Білому домі. Проект в рамках «Угоди про розподіл продукції Північного Каспію» (УРППК) – це найбільший в Казахстані проект прямих іноземних інвестицій, що створює робочі місця і можливості для бізнесу в регіоні. Вартість реалізації проекту «Фаза 1» на родовищі «Кашаган» склала близько 55 млрд. доларів США, а з 2004 року обсяг продажів товарів, робіт і послуг склав понад 13,3 млрд. доларів США [129]. Проект буде працювати протягом десятиліть, а його акціонери, в тому числі «ЕксонМобіл», очікують, що уряду Казахстану в якості прямого доходу надійдуть мільярди доларів США.

Таким чином, інтереси США в Каспійському регіоні пов'язані з їх енергетичною стратегією, яка спрямована на диверсифікацію зовнішніх джерел транспортування енергоресурсів, зниження рівня залежності від нестабільного з політичного погляду Близького Сходу, а також забезпечення умов доступу до ресурсів регіону. За таких обставин каспійські інтереси США стають питанням енергетичної безпеки.

Враховуючи вигідне геополітичне становище регіону, США прагне зменшити залежність від постачань енергоресурсів з Каспію через територію Росії і розвинути нову транспортну інфраструктуру. На сьогодні енергетична політика США в Каспійському регіоні передбачає: розширення напрямків і шляхів транспортування енергоносіїв з регіону, використовуючи нафтопроекти («Баку-Тбілісі-Джейхан» та інші); лобіювання

транскаспійських газів і нафтопроводів, а саме будівництво Південного газового коридору, завершення якого планується у 2020 році. Це сприятиме доступу країн ЄС до родовищ газу Азербайджану з метою зменшення їх енергетичної залежності від Росії.

Варто зауважити, що одним із важливих завдань США в Каспійському регіоні є розширення міжнародного співробітництва з прикаспійськими країнами, зокрема в аспекті міжнародної безпеки (охорона кордонів, військові навчання НАТО тощо); орієнтація керівництва прикаспійських країн на західні демократичні цінності та європейський енергетичний ринок тощо.

Отже, на сьогодні Каспійський регіон відіграє важливу роль як регіон-експортер енергетичних ресурсів, а також як перетин важливих транспортних комунікацій. Вигідне геополітичне положення перетворює цей регіон у зону стратегічних інтересів багатьох великих світових акторів, зокрема Російської Федерації і Сполучених Штатів Америки. У зв'язку з цим Каспійський регіон залишається для Росії та США пріоритетним напрямом зовнішньої політики.

Висновки до розділу

Отже, сьогодні, як і майже четверть століття назад, ключовим питанням щодо Каспію є визначення його правового статусу і розмежування акваторії згідно одного з варіантів, запропонованого прикаспійськими державами, а саме: принцип серединної лінії (модифікованої) або 1/5 частини, рівної для кожної прибережної держави. До серйозних проблем, існуючих в районі Каспійського регіону, відносяться також мілітаризація водоймища, питання прокладки нових транспортних маршрутів енергоресурсів, необхідність збереження екології акваторії, припинення транспортування наркотичних речовин, розвитку злочинної діяльності і т.д. Ще одним важливим питанням для кожної прикаспійської держави виступає

перспектива використання запасів енерго- і біоресурсів Каспію, оскільки це створює ряд економічних і політичних переваг, не залишаючи байдужими до такого положення і сторонніх акторів.

В процесі вироблення документів щодо Каспійського регіону кожна держава ґрунтується на певних документах і міжнародних принципах, використання яких відповідає в більшій мірі її економічним і політичним інтересам. Проте особливість ситуації на Каспії в тому, що в ХХІ ст., в умовах боротьби держав за світові енергоресурси, не можна оцінювати положення під одним кутом, покладаючись тільки на власні сили і вигоди. Необхідно передбачати небезпеки, які, порушуючи баланс сил в регіоні і заважаючи ефективному діалогу прикаспійських держав, зберігає в собі конкретна ситуація конкуренції за політичне і економічне панування.

Аж до сторіччя панування на всьому Каспійському узбережжі фактично здійснював Іран, а вихід Росії на Каспійське узбережжя після Перського походу Петра Великого в 1723 році не викликав необхідності визначення правового статусу її домагань. Тільки в Гюлістанському договорі 1813 р. і в Туркманчайському договорі 1828 р. були затверджені положення, що регулюють питання судноплавства в Каспійському морі.

Зі встановленням радянської влади в Росії каспійське питання не втратило своєї актуальності. Вже перший радянсько-іранський договір, укладений 26 лютого 1921 р., вказував на недопущення перебування в просторі Каспійського моря третіх держав, а також допускав присутність іранського флоту на Каспійському морі. [221].

Після розпаду СРСР каспійський простір одразу ж звернув на себе увагу нових суб'єктів міжнародних відносин, а також країн, зацікавлених в присутності в цьому регіоні і у використанні ресурсів Каспію. Каспійський регіон виявився у сфері національних інтересів відразу п'яти держав (Іран, РФ, Азербайджан, Туркменістан, Казахстан), що заявили про невизнання радянсько-іранських договорів, що послужило передумовами до розвитку відносин між ними на принципово новій основі. [221].

Не дивлячись на позитивні зрушення, між прикаспійськими країнами існувало безліч суперечностей, пов'язаних із статусом Каспійського моря. Росія і Іран, пов'язані радянсько-іранськими угодами, чії історичні права знівелювали решта прикаспійських країн, опинилися не в найкращому положенні. Проекти Азербайджану і Казахстану (Москва, 1994 р.) про вирішення питання про правовий статус Каспію Іраном і Росією не визнавалися. У свою чергу висунута Москвою і Тегераном ідея про перетворення Каспійського моря в зону сумісного використання, не влаштувала решту учасниць.

На початку 90-х років ХХ ст. у РФ була відсутня чітко вироблена зовнішньополітична лінія відносно нових держав в Каспійському регіоні. В подальшому, в результаті відкриття нових родовищ вуглеводнів Каспійський регіон зацікавлює західних інвесторів, що зустріло негативну реакцію з боку Росії і активізувало її дипломатичні зусилля в Каспійському регіоні, в Середній Азії і на Кавказі. В 1994 році РФ оголосила Каспійське море закритою зоною з тим, щоб не допустити приходу сюди західних нафтових компаній. Проте до 1996 року цей план потерпів фіаско, оскільки ТНК почали активно інвестувати в нафтогазовий сектор Азербайджану і Казахстану. Трохи згодом Росія запропонувала створення особливої економічної зони протяжністю в 83 км і створення спільної компанії з експлуатації каспійських ресурсів. При такому розкладі Росія отримала б доступ до великих запасів енергоносіїв, проте ця ідея не зустріла підтримки з боку сусідів, особливо Азербайджану.

Таким чином, розбіжності між п'ятіркою прикаспійських країн остаточно перевели переговори учасниць з формату багатосторонніх зустрічей в русло двосторонніх відносин. Були досягнуті угоди між двома або трьома країнами, але сумісного рішення добитися ніяк не вдавалося.

Каспійські саміти зробили серйозний позитивний вплив на динаміку переговорів з врегулювання міжнародно-правового статусу Каспійського моря. Зокрема одним з найголовніших пунктів Конвенції про правовий

статус Каспійського моря (2018) можна назвати пункт 6 статті 3. В ньому міститься дуже серйозна заява, під якою стоять підписи всіх глав прикаспійських держав. Йдеться про неприпустимість присутності на Каспійському морі збройних сил країн, що не мають відношення до прикаспійських держав. Тепер у разі спроб залучення до співпраці окремих країн з нерегіональними силами, інші країни-сусіди, що підписали Конвенцію, завжди можуть наголосити на пункт 6 статті 3.

Ще одним важливим пунктом досягнутих домовленостей в рамках підписаної в Актау Конвенції з правового статусу Каспію вважаємо дозвіл на будівництво трубопроводів. З'явилася хай і невелика, але окрема стаття, яка регулює ці питання. Підписана 12 серпня Конвенція закріплює тільки найзагальніші принципи «розподілу Каспію», не встановлюючи при цьому остаточні розмежувальні лінії. Відповідно, переговори з цього питання продовжуватимуться і, швидше за все, не втратять своєї гостроти. Іншими словами, підписана Конвенція вирішує питання Каспію тільки в декількох сегментах і лише на рівні фіксації абстрактних принципів і підходів.

Та все ж ряд дуже важливих моментів підписана 12 серпня Конвенція про правовий статус Каспійського моря, мабуть, закріпила остаточно. Перш за все йдеться про досягнуті домовленості про встановлення територіальних вод кожної із сторін вширшки у 15 морських миль, до яких примикає 10-мильна риболовецька зона. Конвенція про правовий статус Каспійського моря надає кожній прикаспійській державі право регулювати відносини в своїй національній суверенній зоні, а також надавати дозвіл на прохід суден інших прибережних держав та проводити наукові дослідження. а також розвідку і розробку ресурсів дна і надр як в своїх територіальних водах, так і в своїй риболовецькій зоні.

Таким чином, як показує проведений аналіз, політична ситуація в Каспійському регіоні характеризується рядом особливостей, які відображають багаторівневий характер суперництва між каспійськими, сусідніми та позарегіональними акторами у сфері торговельно-економічних і

військово-політичних інтересів. Деякі аналітики схильні говорити навіть про нову «Велику гру», що почалася тут, де Росія і США – головні суперники. В даному зв'язку можна тільки додати, що Росія і США є не єдиними гравцями на каспійській політичній арені.

Після розпаду СРСР Росія прагнула зберегти політичний контроль над прикаспійськими державами. Був узятий курс на збереження монополії у визначенні енергетичної ситуації в регіоні, зокрема у видобутку і транспортуванні вуглеводневих ресурсів з нових прикаспійських країн. Тим більше, що каспійська нафта знов набула виняткового значення, ставши основою економічного розвитку для країн регіону і зайнявши важливе місце на світовому ринку.

До початку першого десятиріччя XXI сторіччя Росії вдалося розв'язати проблему міжнародно-правового статусу Каспію на тристоронній основі (з Азербайджаном і Казахстаном) і зберегти співпрацю в енергетичній сфері, отримавши згоду прикаспійських країн на поставки частини своїх вуглеводневих ресурсів через російську територію. Азербайджан після запуску своїх трубопроводів мінімізував експорт нафти по трубопроводу Баку-Грозний-Новоросійськ, який проходить територією Росії. На сьогоднішній день Азербайджан виходячи з політичних міркувань не припиняє експорт нафти по трубопроводу Баку-Грозний-Новоросійськ.

Основні зусилля Росії зосереджені на протидії реалізації проектів з прокладання трубопроводів по дну Каспію і на освоєнні власної ресурсної бази на Каспії. Останніми роками Росія просуває свої стратегічні інтереси в регіоні через систему двосторонніх відносин з прикаспійськими державами, зосередивши увагу на вирішенні питань освоєння і транспортування вуглеводневих ресурсів. Подібна стратегія дозволяє Росії зберігати свої позиції, залишаючись ключовою регіональною державою [329].

Росія в Каспійському регіоні пройшла шлях від розрізнених, мало пов'язаних один з одним зовнішньополітичних кроків до формування повноцінної політики. Політика Росія спрямована на активну участь у

вирішенні регіональних проблем, до яких відносяться питання визначення міжнародно-правового статусу Каспію, проблеми екології і збереження біоресурсів, наростаюча мілітаризація. Ця задача знайшла віддзеркалення в Концепції зовнішньої політики Російської Федерації 2013 року. В ній мовиться, що «підходи Росії до всесторонньої взаємодії з партнерами в Каспійському регіоні вестиметься з урахуванням, зміцнення механізму співпраці п'яти прикаспійських держав на основі колективних рішень».[329].

Каспійський регіон став для США одним з ключових напрямів зовнішньої політики. Вашингтон надавав політичну підтримку країнам регіону перш за все в питаннях видобутку і транспортування вуглеводневих ресурсів. Як головну задачу США бачили переорієнтацію нафтогазових потоків країн регіону в європейському напрямі для зменшення їх залежності від Росії, а також для розвитку економіки нових прикаспійських країн, щоб зменшити економічну залежність від Росії.

Інтерес США до Каспійського регіону у великій мірі визначається політичними інтересами, які за останні десятиріччя частково були реалізовані через нові трубопровідні проекти. Достатньо пригадати про масовану політичну підтримку американською адміністрацією Транскаспійського газопроводу.

Завдання політики США в Каспійському регіоні включали зміцнення державності і незалежності країн регіону, що йдуть шляхом розвитку ринкової економіки, ослаблення їх залежності від Росії; розширення економічних можливостей для нових прикаспійських держав; сприяння вирішенню регіональних конфліктів, у тому числі шляхом налагоджування політичних, економічних і військових зв'язків між новими державами регіону. Велика увага надавалася створенню спецпідрозділів сил охорони енергетичних транспортних комунікацій, а також зниженню залежності держав регіону від Росії за рахунок забезпечення гарантованої доставки їх нафти і природного газу на світові ринки.

РОЗДІЛ 3

СТРАТЕГІЯ РОСІЇ ТА США В КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ

3.1. Регіональна стратегія Росії

Сучасна російська зовнішня політика в Каспійському регіоні бере свій початок 8 грудня 1991 року, коли в Біловезькій пущі був утворений СНД [214]. В результаті на Каспії, який майже 250 років був зоною російсько-іранських політичних і економічних інтересів, з'явилося п'ять держав. До Росії і Ірану додалися нові держави – Азербайджан, Туркменістан і Казахстан.

Каспійський регіон перетворився на складний центр інтересів прикаспійських держав, найчастіше досить суперечливих, став місцем зіткнення геополітичних стратегій позарегіональних країн. Цьому сприяли родовища нафти і газу Каспійського регіону, які викликали підвищений інтерес у західних держав і стрімко набули ключового значення для нових прикаспійських країн.

Освоєння ресурсів регіону стало предметом гострого суперництва, в якому регіональна активність Заходу в цілому була спрямована на зменшення впливу Росії на нові прикаспійські держави в Каспійському регіоні. У свою чергу, нові прикаспійські держави оголосили свої права на багатства Каспію, в зв'язку з чим загострилася проблема розподілу моря.

У правовому відношенні Росія спиралася на принцип безперервності (континуїтету) російської державності, згідно з яким Російська держава (Російська імперія), РРФСР, СРСР і Російська Федерація – один і той же учасник міждержавних відносин, один і той же суб'єкт міжнародного права, який продовжує здійснювати права і виконувати зобов'язання, що випливають з її міжнародних договорів. Досить впевнена позиція Росії з даного питання в першій половині 1992 року визначалася тим, що її

правонаступництво щодо статусу Каспію нові прикаспійські держави підтвердили в Алма-Атинській Декларації від 21 грудня 1991 року, згідно з якою держави-учасниці Співдружності узяли на себе відповідальність з виконання міжнародних зобов'язань, які виходять із договорів і зобов'язань колишнього СРСР [6].

Перспективність Каспійського регіону на початку 1990-х років для Росії не мала особливого значення, оскільки не були зрозумілі шляхи його розвитку в нових політичних умовах. В результаті Росія інертно виключилася від розподілу нафтогазового ринку Каспійського регіону, практично не відстоюючи ні економічні, ні політичні інтереси [320]. Автор вважає, що Каспійський регіон завжди мав для Росії особливе значення. По-перше, з початку нової епохи в Каспійському регіоні, Росія з політичної і військово-стратегічної точок зору активно вела свою політику по Нагірному Карабаху, а також постійно виступала як посередник з врегулювання конфлікту між Вірменією і Азербайджаном. По-друге, Росія на початку 90-х років вела політику по зриву залучення Азербайджаном іноземних інвестицій в нафтогазовий сектор країни, що в результаті закінчилося провалом. Мета такої політики полягала в тому, щоб Азербайджан в економічній сфері був залежним від Росії. Така політика Росії сприяла переорієнтації каспійських країн-учасниць СНД на позарегіональні держави, с метою побудови інфраструктури для транспортування нафти і газу. Власних коштів у цих країн не було. Тому альтернативою стало залучення зацікавлених гравців ринку.

Даний фактор мав вирішальне значення впливу на інтереси Росії, яка з урахуванням позицій кожної з держав, їх двостороннього співробітництва формувала свій зовнішньополітичний курс в Каспійському регіоні.

Маючи монополію на трубопроводи, якими нафта і газ поставлялися на зовнішні ринки, маючи в своєму розпорядженні усі дані щодо родовищ, Росія поступилася західним країнам. В результаті російська політика не спиралася на продуману, логічно обґрунтовану, цілісну стратегію, підкріплену

механізмами її реалізації, носила фрагментарний характер і була результатом неузгоджених підходів окремих відомств і нафтогазових компаній до вирішення регіональних проблем.

Росія виступала за те, щоб встановлені Договорами режими свободи судноплавства та рибальства (в останньому випадку – за винятком 10-мильної прибережної зони), заборона на плавання суден під прапорами некаспійських країн продовжували діяти. Російська сторона відстоювала збереження принципу «загальної води», який вона пропонувала взяти за основу при виробленні нового правового статусу Каспію.

Позиція Росії не знайшла підтримки в інших прикаспійських країн. Більше того, новостворені прикаспійські держави висували вимоги щодо закріплення за ними національних ділянок Каспію. Практично з цього часу розпочався переговорний процес щодо розмежування моря [4].

Число прикаспійських держав становить 5 – Азербайджан, Іран, Казахстан, Росія і Туркменістан. Протяжність берегової лінії розподілилася наступним чином:

- Азербайджан – 955 км;
- Іран – 724 км;
- Казахстан – 2320 км;
- Росія (Астраханська область, Дагестан, Калмикія) – 695 км;
- Туркменістан – 1200 км [81].

Таким чином, в найкращому становищі опинилися Казахстан і Туркменістан. Така нерівність в певному ступені є і причиною тривалої суперечки про правовий статус Каспійського моря, яка була остаточно подолана 12 серпня 2018 року.

Створення робочої групи в МЗС РФ з Каспійського регіону відбулося у 1996 р. На цю групу було покладено завдання розробляти стратегічні напрямки щодо експлуатації біологічних і мінеральних ресурсів Каспію, а також проблеми транспортування каспійської нафти [94]. Юридичні питання пов'язані з пропозиціями щодо статусу та режиму цієї водойми.

З кінця 90-х – початку 2000-х р. почався новий етап в російській зовнішній політиці в Каспійському регіоні. Росія зайняла більш чітку позицію, оскільки було важливо почати співпрацю на добросусідських відносинах з новими прикаспійськими державами в Каспійському регіоні. Почали визначатися роль і місце Росії в Каспійському регіоні, принципи співпраці, були позначені орієнтири на майбутнє.

Новий етап політики Росії на Каспії почався з російської пропозиції розмежувати між суміжними і протилежними державами ділянки морського дна з метою надрокористування, зберігши в загальному користуванні велику частину водної товщі та на поверхні. Про нову позицію Росії було оголошено у січні 1998 р. в спільній заяві президентів РФ і Казахстану: «Досягнення консенсусу належить знайти на умовах справедливого розподілу и делімітації Каспійського моря з урахуванням того, що водна поверхня залишиться в загальному користуванні прибережними державами [116]. Тим самим Росія погодилася з тим, щоб окремі ділянки дна Каспійського моря були поділені між прикаспійськими державами.

У липні того ж року було підписана між російською і казахською сторонами угода, яка розмежовувала дно Каспійського моря з метою дотримання суверенних прав на надрокористування, засноване на принципі «серединної лінії» [91]. В угоді говорилося, що Каспійське море, зокрема його дно розмежовуються між сторонами за серединною лінією, модифікованою на основі принципу справедливості і домовленості сторін». Також у документі було зазначено, що «сторони здійснюють суверенні права в цілях наукових досліджень, розвідки родовищ, розробки та використання ресурсів Каспійського моря виключно в національних територіях і до лінії розмежування, які зафіксовані в договорі [116].

Зміна позиції Росії була викликана різними чинниками. Нові підходи Росії відображали ті колосальні геополітичні зрушення, які відбулися в Каспійському регіоні. Стало очевидним, що жорстка прихильність колишнім позиціям, орієнтація тільки на радянсько-іранські договори без пошуку нових

форм співробітництва може призвести до політичної ізоляції Росії, обмежити її участь у регіональних процесах.

Поряд з цим керівництво країни розуміло, що її економічні ресурси та військово-політичний вплив не дозволяють претендувати на лідируючі позиції в Каспійському регіоні, оскільки геополітичні зміни призвели до формування нових внутрішньорегіональних і міжрегіональних зв'язків, більшість з яких обходили російську територію. Це ставлення знайшло відображення на одному із засідань Ради Безпеки РФ, де стверджувалося, що Росія не претендує на домінуючу роль в цьому регіоні, виступаючи за конструктивну взаємодію і співпрацю з новими гравцями, готова конкурувати з ними [163].

Основні положення російської зовнішньої політики на Каспії на початку першого десятиріччя XXI ст. знайшли своє відображення в таких зовнішньополітичних документах, як Концепція зовнішньої політики Російської Федерації, затверджена Президентом 28 червня 2000 року, а також Морська доктрина Російської Федерації на період до 2020 року [112].

У 2002 р. все виразніше стала проявлятися нова стратегія в політиці Росії на Каспії, яка сконцентрувала свої зусилля в регіоні не на вирішенні глобальних питань, а на його ключових проблемах: правовий статус Каспійського моря, військовій складовій, боротьбі з тероризмом, питаннях екології і транспорту, соціально-економічному розвитку каспійських суб'єктів РФ і налагодженні двосторонньої співпраці з каспійськими державами.

Така нова стратегія у зовнішньополітичному курсі на Каспії пояснюється тим, що через десятиріччя інертної політики, Росія була не в змозі конкурувати з США на рівних в питаннях глобальної політики. З. Бжезінський відзначав: «Сучасна Росія просто занадто слабка, щоб утримувати панування в регіональному масштабі, та ще й домагатися відновлення статусу наддержави» [9].

На даний час, розпорядженням від 25 червня 2019 року №1365-р. Планом реалізації Стратегії розвитку російських морських портів в Каспійському басейні, залізничних і автомобільних підходів до них до 2030 року, зокрема, передбачається розвиток портових потужностей Каспійського регіону, будівництво нового морського порту в Дагестані, розвиток автомобільних і залізничних підходів до морських портів, розвиток туристичного потенціалу регіону.

Мета Стратегії – інтеграція російських портів на Каспії в головні транспортні вузли і коридори міжнародної торгівлі, що утворюють єдиний транспортний вузол Каспійського басейну.

Реалізація Стратегії дозволить забезпечити до 2030 року зростання контейнерного вантажообігу до 265 тис. двадцятифутових контейнерів на рік, збільшити обсяг вантажопотоку сухих вантажів до 14 млн т, залучити російський туристичний потік в Каспійський регіон – до 30 тисяч осіб на рік, створити нові робочі місця [139].

Дана стратегія націлена, в першу чергу, на вирішення ключових, стратегічних і для регіону, і для всієї Росії завдань. Це показує, що Каспійський регіон не тільки безперечна сфера стратегічних та інших інтересів Росії, але й зона високої концентрації, соціальних, економічних проблем; це регіон значних можливостей, використання яких прямо і суттєво вплине на темпи, масштаби, результати розвитку країни.

На основі Конвенції «Про правовий статус Каспійського моря» від 12 серпня 2018 року пріоритетними стратегіями Росії, Азербайджану, Казахстану, Туркменістану, Ірану в Каспійському регіоні є недопущення появи військової бази позарегіональних держав на Каспії. Автор вважає, що після загострення ситуації навколо Ірану в питаннях безпеки, а також після виходу США з СВПД, для Ірану важливо було документально зафіксувати наступні положення щодо розподілу Каспійського моря:

- заборона на знаходження військових сил третіх держав на Каспії;
- не застосування сили або погрози силою один проти одного;

- ненадання якою-небудь стороною своєї території державам з метою застосування військової або іншої форми агресії проти прикаспійських держав.

Основним завданням прикаспійських держав визначається вирішення конфліктів, які існують, а також недопущення нових конфліктів, міждержавних або змішаних. Також бути варто відзначити, що окрім Ірану вся решта держав Каспійського регіону ратифікували Конвенцію «Про правовий статус Каспійського моря».

Періоди розвитку стратегії Росії в Каспійському регіоні наступні:

Перший період (приблизно кінець 80-х – перша половина 90-х рр.) – в Росії ігнорується потреба у формуванні регіональних інтеграційних проектів, оскільки в країні та в колишніх союзних республіках тривав процес державотворення. Якщо в радянські часи Каспійське море ділили дві держави – СРСР і Іран, то після розпаду СРСР на Каспій претендували нові незалежні держави – Азербайджан, Казахстан і Туркменістан. Це сприяло появі на світовій політичній арені нового геополітичного регіону – Каспійського [132].

Пошук нових форматів взаємодії відбувався на основі нових політичних амбіцій, формуванні національних інтересів. У зв'язку з цим можна відзначити пошук партнерів у питаннях зміцнення економіки і національної безпеки. Але на перший план виходили економічні питання, що призвело до необхідності вироблення каспійськими державами нової тактики поведінки при формуванні поля політичної гри, виходячи з власних політичних і економічних інтересів.

Ресурси нафти в Каспійському морі складають близько 10 мільярдів тон, а також слід відзначити, що ресурси нафти і газу приблизно у 18-20 мільярдів тон [171]. Багаті ресурси Каспійського моря стимулювали активне зростання економік нових незалежних держав, які незабаром стали конкурентами Росії за видобуток і транспортування вуглеводневої сировини. Питання, що стосуються транспортування нафти на зовнішні ринки, набули

ключового значення як у внутрішній, так і зовнішній політиці Казахстану, Азербайджану і Туркменістану.

Не викликає сумнівів той факт, що нафта, яка в ХХ ст. стала одним з визначальних чинників у світовій політиці, в ХХІ столітті буде зміцнювати свій політичний потенціал, здійснюючи все більший вплив на сферу глобальної, регіональної та національної безпеки, тому що нафта «завжди була предметом як ринку, так і політики» [232].

Автор вважає, що в умовах загострення конкуренції між каспійськими державами в економічній сфері, регіональні інтеграційні проекти виявилися б передчасними. Однак, усвідомлюючи важливість інтеграційних процесів, нові незалежні держави прагнули до пошуку партнерів з числа позарегіональних акторів, що, на їхню думку, сприяло б зміцненню їх незалежності від Росії, тим більше, що у 1992 році МЗС РФ оголосив Каспій «закритим морем» з 12-мильною зоною територіальних вод прибережних держав [139]. Не дивлячись на заяви МЗС РФ про «закритим море», нові прикаспійські держави проявили політичну волю і вели власну суверенну зовнішню політику, в результаті Азербайджану і Казахстану вдалося залучити інвестиції в національну економіку.

Другий період (починаючи з середини 90-х рр. – до середини 2000-х рр.). Керівництво Росії почало розглядати Каспійський регіон як інструмент посилення тенденцій регіонального співробітництва на основі зміцнення економічних імперативів в політиці держав-учасниць Каспійського регіону. В цей час визначились позиції більшості учасників «Каспійської геополітичної гри». Саме тоді стало очевидно, що Каспійський нафтогазовий басейн містить великі запаси вуглеводневої сировини світового значення. Пізніше значення Каспійського регіону знайшло своє відображення в ряді основоположних документів. У Концепції зовнішньої політики РФ, прийнятій влітку 2000 р. зверталася увага на посилення, на рівні з економічним, дипломатичного впливу Росії на Каспії. «Росія добивається прийняття такої Конвенції Каспійського моря, яка враховуватиме законні

національні інтереси прибережних держав.[105]. Прийнята в Актау Конвенція про правовий статус Каспійського моря от 12 серпня 2018 року відповідає національним інтересам прикаспійських держав. Але існує політичний аспект навколо прокладання транскаспійського газопроводу, який знаходиться на політичному порядку денному нових прикаспійських держав. Існує ряд перепон, які залишилися і після ухвалення конвенції. З одного боку Конвенція про правовий статус Каспію дозволяє прокладати магістральні трубопроводи за умови відповідності їх проектів екологічним вимогам і стандартам, закріпленим в договорах, учасницями яких вони є, у тому числі Рамкової конвенції про захист морського середовища Каспійського моря (що набула чинності 12 серпня 2007 р.), а з другого боку держава, яка прокладатиме такий газопровід повинна отримати дозвіл на прокладання у решти прибережних держав. Без згоди хоча б однієї держави здійснити такий проект не виявляється можливим.

Проти проекту виступають Росія і Іран. Замість будівництва нового підводного газопроводу Тегеран пропонує використовувати для поставок газу до Європи вже існуючу іранську інфраструктуру, що абсолютно суперечить інтересам ЄС і США в довгостроковій перспективі.

Ще, потрібно враховувати, що Москва і Тегеран створюють штучні перешкоди для будівництва транскаспійського газопроводу, що може з'єднати туркменський газ з Південним газовим коридором. Виходячи з даного положення Росія та Іран виступають проти такого проекту. Потрібно ще врахувати, що в Туркменістану не вистачає політичної волі із здійснення такого життєво важливого проекту. Будівництво транскаспійського проекту стимулювало б розвиток економіки Туркменістану, що в результаті ослабило його економічну і політичну залежність від Китаю.

Російська Федерація довгі роки закупляла за фіксованою ціною енергетичні ресурси у Туркменістану і сама транспортувала їх в ЄС. Для Росії життєво необхідно не втратити частину ринку енергетичних ресурсів,

що з політичної точки зору дає можливість ослабити енергетичну безпеку ЄС.

У 1998 році Росія і Казахстан підписали двусторонню угоду, яка визначала лінії розмежування дна Каспійського моря між Росією і Казахстаном. Підписання такого роду угоди полягало в здійсненні законних прав з видобутку енергетичних ресурсів. Пізніше така угода була підписана між Росією і Азербайджаном про розмежування суміжних ділянок дна північної частини Каспійського моря в 2002-му. Через рік – угода по лінії розмежування північної частини Каспійського моря була підписана в трьохсторонньому порядку, а саме між Росією, Азербайджаном і Казахстаном. Також слід виділити, що в угоді були зафіксовані географічні координати лінії розмежування, в межах яких сторони здійснюють свої суверенні права. Наприклад: в сфері розвідки та видобутку мінеральних ресурсів. Тобто, розподіл шельфу здійснюється приватними міждержавними договорами сусідів по Каспію. Як сказано в статті 1 російсько-казахської угоди, «водна поверхня залишається в загальному користуванні включаючи вільне судноплавання і рибальство, а дно, яке залишається в межах суверенних територій є виключно в користуванні державою, чий суверенітет розповсюджується на цю національну зону. Розмежування між сторонами проводиться за серединною лінією, модифікованою на основі принципу справедливості і домовленості сторін» [169].

Модифікація серединної лінії – компроміс, оскільки він дозволяє за взаємною домовленістю відступати від звичайної серединної лінії на користь тієї чи іншої сторони. І різниця тут в тому, що при розмежуванні Каспію за звичайною серединною лінією на частку Росії припадає 18,7 відсотків дна, Казахстану – 29,6, Азербайджану – 19,5, Туркменістану – 18,4, Ірану – 13,8 відсотків. А модифікація її в кілька разів збільшує частки Росії і Ірану – зрозуміло, за рахунок сусідів.

Іран займає досить жорстку позицію, наполягаючи на рівному розподілі акваторії морського дна. Внутрішнє законодавство країни

забороняє уряду укладати угоди, що погіршують його міжнародне становище або завдають шкоди економічному або політичному потенціалу.

Тому «серединний поділ» для Тегерана неприйнятний, адже при цьому пропонована йому частка Каспію буде найменшою. Тегеран вважає справедливим, якщо у власній виключній економічній зоні він буде мати суверенні права на проведення геолого-розвідувальних робіт, видобування корисних копалин, а також буде самостійно вирішувати питання збереження біологічних і мінеральних ресурсів. При цьому сусіди по Каспію зможуть користуватися свободою судноплавства і польотів, а серединна частина Каспію і його надра, що залишилися за 40-мильною винятковою економічною зоною, буде загальним надбанням всіх прикаспійських держав і повинна управлятися спільно, колективним органом, який буде видавати ліцензії нафтовидобувним компаніям у відповідності з їх технічними можливостями і з урахуванням екологічної обстановки.

Зрозуміло, що інші учасники торгу не визнавали такий варіант розподілу Каспійського моря, оскільки від «ширини національного сектора Каспію» (довжини берегової межі) залежить кількість нафти, отриманої у власність прибережної країни, і кількість нафти, що віддається в «загальний котел». Тегеран почав в односторонньому порядку освоювати ряд родовищ, які перебувають у «спірних» зонах з Азербайджаном і Туркменістаном, ще в 2002 році. Тоді і Баку, і Тегеран заявили претензії до родовищ «Алов Шарк Араз».

Нові держави Каспійського регіону розглядали створення альтернативних трубопроводів як важливу умову забезпечення реальної незалежності, перш за все, від Росії, що створювало додаткову напруженість в двосторонніх і багатосторонніх відносинах. Саме в цей період на трубопровідній мапі Каспійського регіону починають активно з'являтися нові, альтернативні російським, проекти транспортування вуглеводнів на світові ринки, при цьому в питання транспортування виявилися втягнутими не тільки каспійські держави, а й ряд інших.

У цей період енергетична складова у зовнішній політиці Росії проступала все більш виразно. Так, у вересні 2007 р. РФ, Туркменістан і Казахстан домовилися про будівництво Прикаспійського газопроводу [138]. З реалізацією даного проекту Росія розраховувала отримати доступ до додаткових ресурсів газу, що мало гарантувати безперебійне забезпечення всіх довгострокових контрактів на Заході в період зниження власного видобутку.

Повільне зростання споживання газу в європейських країнах, фінансово-економічна криза, а також відсутність зацікавленості в швидкому просуванні даного проекту в Туркменістані, чия енергетична політика була спрямована на розширення співпраці з Китаєм, на невизначений час відсунули будівництво Прикаспійського газопроводу.

Третій період (з початку XXI століття) характеризується впливом процесів глобалізації, змінами векторів у економічній політиці каспійських держав. Аналіз поточних тенденцій дозволяє зробити висновок про початок нової фази процесів в регіоні Каспійського моря, викликаній, з одного боку, підвищенням значення каспійських сировинних ресурсів в світовому масштабі. А з іншого боку – посиленням інтеграційної мотивації у зовнішній політиці каспійських держав. Проведення регулярних самітів глав держав Каспійського регіону свідчить про те, що ідея регіональної інтеграції розглядається в якості однієї з головних альтернатив розвитку регіону в XXI ст.

Отже, поступово Росія досягає усунення дисбалансу між економічною і політичною роллю в регіоні, основним інструментом цього процесу є транскордонне співробітництво, пріоритетом якого виступає зближення позицій каспійських держав з ряду стратегічних питань, включаючи економічне співробітництво і забезпечення безпеки.

Дж. Ван Пул, пише, що оскільки Росія вважає велику частину Каспійського регіону сферою «привілейованих інтересів», то і обсяг оперативних інструментів, які Москва використовує в рамках національної

стратегії в регіоні є різностороннім, починаючи від демонстрації військової сили до укладення контрактів з приватним бізнесом. Досвід показує, що підхід Москви до регіональної політики залишається цілеспрямовано непередбачуваним і незмінно продовжує хаотично сприйматися її міжнародними партнерами. На фоні цього, інші регіональні організації постають більш обізнаними у виборі інструментів впливу при плануванні політики і розгляду участі бізнесу в регіоні Великого Каспію і їм надається перевага.

Існують наступні інструменти транскордонного співробітництва Росії:

1. Дестабілізація внутрішньої політичної ситуації серед колишніх радянських республік в цілях досягнення політичних вигод. Досягається наданням преференцій політичним національним елітам тих або інших країн. Наслідками цього є два варіанти: колишні радянські республіки (Киргизстан, Казахстан, Білорусь, Вірменія) роблять Москву політичним союзником або, у разі відмови від подібних відносин, як правило, Москва застосовує “жорстку силу” по відношенню до незалежних держав (Грузія, Україна). В Грузії Москва надавала підтримку Південній Осетії в конфлікті між Грузією і невизнаною Південною Осетією, а на південному сході України Росія підтримує невизнані утворення, які направлені на підрив територіальної цілісності України.

2. Москва відіграє одночасно дві ролі – виступає як посередник кризи / миротворець і укріплює таким чином регіональні впливи, і провокує наступний виток політичної кризи. Це добре видно в існуванні паралельної політики Росії по відношенню до Грузії і України. У випадку з Грузією, зусилля Росії були направлені на дестабілізацію Грузії, здійснювалась підтримка сепаратистів з республік Абхазії і Південної Осетії, які Москва офіційно визнала як незалежні держави. Грузія відкрила війну проти сепаратистів в Абхазії і Південній Осетії після розпаду Радянського Союзу, створила варіант «замороженого конфлікту», який ще належить вирішити, коли є безперервна присутність і розгортання сил миротворців з Росії, а

також міжнародного співтовариства. Участь Москви як миротворця була «димовою завісою» для вторгнення Росії до Грузії в серпні 2008 року.

Також Росія є основним посередником в конфлікті між Вірменією і Азербайджаном з приводу Нагірного Карабаху (через який обидві країни вели війни в 1991-94 рр.). Більше десятиріччя посередництва, проте, не поклали край конфлікту і постійно спостерігаються локальні бойові дії між збройними силами вірменських і азербайджанських збройних сил в Нагірному Карабаху. Зацікавленість Росії в заморожуванні Нагірно-Карабахського конфлікту створює загрозу для безпеки Азербайджану, у якого більше 20% міжнародно визнаних територій окуповані Вірменією. Бойові дії в квітні 2016 року, липні 2020 року, а також розпочата 27-го вересня 2020 року військова операція Азербайджану з деокупації території Нагірного Карабаху, показали, що прагнення Росії в заморожуванні конфлікту провалено. Росія більше 10 років прагнула нав'язати Азербайджану «Казанську формулу», яка принципово суперечить національним інтересам Азербайджану.

Росія як посередник у врегулюванні Нагірно-Карабахського конфлікту виступає близько 30 років, але історія доводить, що Росія не є ефективним посередником у врегулюванні конфлікту.

З недавнього часу Азербайджан пропонує участь Туреччини у врегулюванні Нагірно-Карабахського конфлікту, що в результаті створить істотний баланс переговорному процесі.

Автор також вважає, що Росія після розпаду СРСР не хотіла створити систему регіональної безпеки в Каспійському регіоні, а навпаки активно підтримувала сепаратизм в окремих країнах пострадянського простору.

3. Москва позиціонує себе як захисник «людини» в ім'я захисту російської меншини. Росія вже давно наполягає, що вона використовуватиме силу на захист російських національних меншин, які залишаються розкиданими по всіх країнах колишніх радянських республік.

4. Зміцнення енергетичної конкуренції за рахунок створення єдиної монополії на видобуток та транспортування енергоресурсів.

Росія навесні 2007 року зробила енергійні кроки щодо диверсифікації газопроводів в східному секторі Каспію. У травні того ж року в ході шестиденної поїздки президента РФ В. Путіна до Казахстану і Туркменістану відбулося підписання договору про будівництво Прикаспійського газопроводу в «російському напрямку». Росія з 2007 року купує за фіксованою ціною казахський і туркменський газ і транспортує по своїх трубопроводах до Європи. Основні причини таких дій наступні:

По-перше, для Росії дешевше обходиться купівля казахського і туркменського газу і подальший його перепродаж на європейський ринок;

по-друге, Росія на енергетичному ринку Європи виключає можливих постачальників і в результаті монополізує енергетичний ринок;

по-третє, Росія перетворює ЄС в залежний суб'єкт від енергетичних ресурсів Росії, що певною мірою пом'якшує політику Європи відносно Росії.

Залучення газової корпорації російської держави, зокрема скуповування «Газпромом» невеликих виробників газу з Центральної Азії, укладення довгострокових контрактів на закупівлю газу за фіксованою ціною. Результат такої передбачуваної мети, повинен був об'єднати в російську монополію каспійські енергоресурси (і з погляду виробництва і з погляду транспортування на ринок), де Росія стала б основним регіональним гравцем, «ключем» для купівлі каспійських енергетичних ресурсів, що прямують до Європи.

У цьому сенсі стратегія, цілі та принципи Росії в регіоні орієнтуються на перспективу (до 2030 рр.).

Враховуюче вищевикладені аргументи, економіко-політична стратегія Росії в Каспійському регіоні будується і проводиться в життя, виходячи з наступного комплексу принципів:

– оскільки на даний час правовий статус Каспійського моря визначений і може лише вдосконалюватися, Росія має право участі та

вирішального голосу, оскільки це право належить виключно каспійським державам. Це означає, що Росія може блокувати певні проекти, які не в її інтересах;

- в пріоритеті знаходяться інструменти, які забезпечують стабільне і довгострокове економічне зростання і соціально-економічний розвиток Росії;
- головні умови забезпечення життєво важливих інтересів Росії, її національної та економічної безпеки і зміцнення позицій Росії у регіоні є основними інструментами досягнення названих цілей.

Розроблена і прийнята стратегія забезпечення життєво важливих інтересів Росії в Каспійському регіоні спрямована на:

- забезпечення сталого розвитку російської частини Каспійського регіону за допомогою інфраструктурних, юридичних і економічних аспектів;
- забезпечення дотримання загальноприйнятих норм міжнародного права, угод стосовно до Каспійського моря шляхом постійного моніторингу даного процесу;
- міжнародно-правове закріплення існуючих і забезпечення перспективних позицій та інтересів Росії в Каспійському регіоні;

Стосовно окреслених векторів, система життєво важливих і національних інтересів Росії в Каспійському регіоні включає:

- забезпечення економічної самодостатності за рахунок оптимізації всіх видів федеральних витрат на регіон і підтримання в ньому стабільності;
- забезпечення екологічної рівноваги в регіоні шляхом збереження біоресурсів, що повинно бути підкріплено законодавчо;
- активну участь у міжнародному співробітництві у всіх перерахованих вище програмах.

Сучасний етап політики Росії в Каспійському регіоні характеризується прагненням Росії зміцнити свої позиції в регіоні за допомогою економічного розвитку російської частини каспійського узбережжя, відновити монополію Росії на пострадянському просторі. Регіональна каспійська політика націлена

на просування ініціатив про багатосторонню взаємодію в забезпеченні безпеки на Каспійському морі виключно у власних інтересах.

Російська Федерація, намагаючись зберегти контроль над маршрутами транспортування нафтогазової сировини, шукає ефективні як в політичному, так і в економічному аспекті вигідні шляхи досягнення поставленої мети [137]. Така позиція Росії насторожує в основному Казахстан та Туркменістан, оскільки транспортна монополія в їх розумінні може призвести до встановлення залежності цих країн регіону від Росії. Азербайджан зацікавлений у тому, щоб не допустити посилення впливу Росії в регіоні і залучити іноземні інвестиції і капіталовкладення, які необхідні для освоєння родовищ.

В останні роки в зв'язку з загостренням ситуації і збільшеною активністю західних країн, Росія приділяє підвищену увагу військовій складовій своєї політики на Каспії. Ця задача стала однією з пріоритетних для російської зовнішньої політики.

Одночасно Росія просуває свої стратегічні інтереси в регіоні через систему двосторонніх відносин з прикаспійськими державами, зосередивши увагу на вирішенні питань, пов'язаних з освоєнням і транспортуванням вуглеводневих ресурсів.

Виходячи з вищевикладеного, ми переходимо до наступних висновків щодо стратегічних цілей регіональної стратегії Росії в Каспійському регіоні:

1. Формування власної структури міждержавних і міжкорпоративних відносин, особливого простору, де геополітичні міркування в їх чистому вигляді будуть змушені поступитися місцем міркуванням економічної доцільності та безпеки.

2. Розробка системи послідовних кроків з вибудовування відносин з прикаспійськими державами і врегулювання питань правового статусу Каспійського моря на взаємоприйнятній основі.

3. Виступ ініціатором розширення політичної співпраці каспійських держав з метою вироблення і проведення злагодженої політики в Каспійському регіоні, що включає:

- розробку відповідних документів для створення Організації Каспійських держав, в повноваження якої входить вироблення сумісної концепції про реалізацію регіональних інтересів;

- створення правової бази, що регламентує політичні і правові суперечки держав Каспійського регіону;

- розвиток «інтеграції знизу», тобто зміцнення гуманітарних, культурних контактів між державами регіону.

4. Створення мережі економічно вигідних взаємозв'язків в Каспійському регіоні (які у випадку з центрально-азіатськими республіками СНД підкріплені ще й спільністю історичної долі, національно-культурними зв'язками), що дозволить сформувати основу для зміцнення російських позицій в цих країнах.

- розширення економічного співробітництва в області розробки і видобутку енергоресурсів, побудова мережі транспортних комунікацій і нафто і газопроводів, яка забезпечуватиме безперешкодну доставку енергоресурсів на світові ринки. Отримані економічні блага Росія направляє на будівництво нових енергетичних маршрутів, які зокрема блокують проекти нових прикаспійських держав.

Однією з важливих стратегій Росії є забезпечення власних інтересів в Каспійському регіоні, а також забезпечення механізму конструктивного діалогу і взаємодії із зовнішніми гравцями, перш за все Китаєм, США, ЄС. З іншого боку, стратегія Москви спрямована на обмеження можливостей розширення політичної, економічної і військової присутності позарегіональних держав з новими прикаспійськими державами. Не дивлячись на такі дії Росії, нові прикаспійські держави, зокрема Азербайджан, активно ведуть свою національну суверенну політику з

розвитку багатосторонніх відносин зі всіма державами, які зацікавлені в економічному, стратегічному співробітництві з Азербайджаном.

Також варто відзначити, що не дивлячись на активний вплив Росії на внутрішню політику Казахстану, останньому вдалося розвивати відносини з позарегіональними гравцями, зокрема з Китаєм і США, а Туркменістан веде більш активну співпрацю з Китаєм, який імпортує велику частину туркменських енергоресурсів.

3.2. Стратегії США щодо Каспійського регіону

Після розпаду СРСР в Каспійському регіоні з'явилися нові незалежні держави, які кардинально змінили регіональну ситуацію на його колишньому просторі. Після виявлення величезних родовищ нафти і газу Каспійське море стало ареною зіткнення інтересів: по-перше, п'яти прибережних держав (Азербайджан, Іран, Казахстан, Росія, Туркменістан) щодо питання визначення правового статусу моря і способів його подальшого розмежування; по-друге, прикаспійських і сусідніх держав, таких, як Грузія, Україна, Болгарія, Узбекистан, Туреччина навколо транспортування сировини; по-третє, найбільших транснаціональних енергетичних корпорацій Європи, Китаю, Росії, США та інших країн. Каспій перетворився в один з найважливіших регіонів, де одночасно перетинаються геополітичні, економічні та військово-стратегічні інтереси головних регіональних і світових держав.

США не могли залишитися осторонь від цього процесу, і активно приступили до визначення своїх позицій з цілого кола регіональних проблем. Була сформована нова модель міжнародних відносин періоду, що наступив після закінчення холодної війни [31]. Забезпечення безпеки і суверенітету нових прикаспійських держави і їх стабільного розвитку в економічній сфері

і ослаблення російського впливу на прикаспійські держави був одним з пріоритетів зовнішньої політики США.

Розглядаючи регіон Каспійського моря в якості альтернативної ресурсної бази для розвитку власної енергоємної економіки, з 90-х рр. ХХ ст. США почали робити послідовні кроки із зміцнення політичної, економічної присутності на Каспії. Приблизно цим же часом датується і висловлювання Дж. Бейкера про те, що «В найближчі десятиріччя нафта Каспійського регіону матиме таке ж важливе значення в енергетичній безпеці світу, як і нафта Перської затоки» [87]. Автор вважає, що інтереси США і нових прикаспійських держав мали крапки зіткнення. Якщо США після розпаду СРСР були зацікавлені в експорті каспійських енергетичних ресурсів як альтернативи енергетичної безпеки Заходу і в контексті даної політики новим прикаспійським державам були потрібні сильні партнери, які могли б інвестувати в їх національні економіки. На справі, прагматична політика Азербайджану відрізнялася від політики того ж самого Казахстану і Туркменістану, і на сьогодні видні плоди тієї політики, яку вів экс-президент Азербайджану Гейдар Алієв. Азербайджан вів політику, яка була заснована на принципі багатовекторності зовнішньої політики. Азербайджан в 1994 році залучив 13 світових ТНК, які вкладали в економіку мільярдні інвестиції, що в найближчий час поліпшило економічну ситуацію країни.

Казахстан традиційно вибрав шлях інтеграції з Росією. Туркменістан через відсутність чіткої зовнішньої політики, незабаром потрапив під вплив КНР.

На сьогоднішній день економіка Казахстану залежить від Росії і Китаю. Це результат того, що після розпаду СРСР Казахстан не створив умов для решти позарегіональних гравців із залучення інвестицій в економіку країни, а також Казахстан не зміг побудувати свої власні трубопроводи, які могли б з'єднатися з азербайджанськими трубопроводами в обхід Росії.

Туркменістан після розпаду СРСР закриття країну практично для всіх позарегіональних гравців. Туркменістан не потрапив під російський вплив,

але з часом китайські інвестиції зайняли перше місце. Відсутність балансу в економічній сфері країни істотно впливало на внутрішню і зовнішню політику Туркменістану. Туркменістан на сьогодні має величезні кредитні заборгованості перед Китаєм, в результаті того, що в перші роки після отримання незалежності не зміг фінансувати нафтовий сектор країни.

Аналіз доводить, що відсутність сильного партнера як США і ЄС, та зокрема, Великобританії в економічних, політичних відносинах може загрожувати втраті політичної незалежності або ж економічної залежності від Росії і Китаю. Природно існує іранський фактор, який має певний вплив на такі прикаспійські держави як Азербайджан і Туркменістан. Але в основному політика США певною мірою зводить до мінімуму вплив Ірану.

Одним з головних напрямів політики США в регіоні стала двостороння співпраця як з державами, що безпосередньо виходять на Каспій, так і з прилеглими до них країнами, в першу чергу з такими, як Грузія. Остання, хоча і не має виходу на Каспій, але займає дуже вигідне транзитне географічне положення. Грузія як єдина кавказька країна, що має вихід до Чорного моря, має стратегічне значення у відносинах Росії і Заходу. Територією цієї країни проходять транскавказькі транспортні лінії – залізничні та автомобільні, до яких за останні роки додалися магістральні нафтогазові трубопроводи. Важливе місце в цьому приділялося обміну дипломатичними делегаціями з главами держав регіону і їх адміністраціями. В достатньо короткі терміни США вдалося підняти рівень співпраці в дипломатичній і економічній галузях.

Успіхів у розвитку зв'язків з США в цей період досяг Казахстан. В травні 1992 року Н. Назарбаєв відвідав США і підписав міждержавний договір. В жовтні 1993 року в Казахстані побувала американська делегація на чолі з держсекретарем У. Крістофером, яка обговорила конкретну економічну допомогу і співпрацю з цією країною [34].

Найважливішим документом для розвитку двостороннього співробітництва двох країн стала “Хартія про демократичне партнерство між

Республікою Казахстан і США. Під час офіційного візиту Президента Республіки Казахстан в США у 1997 році була підписана угода з експлуатації прикаспійських нафтогазових родовищ. Варто також відзначити, що в 1997 году Б. Клінтон назвав Казахстан стратегічним партнером США в Центральній Азії [95]. Автор вважає, що відносини Казахстану і США в регіоні носили швидше тактичний характер, ніж стратегічний. А також варто відзначити, що після приходу до влади В.В. Путіна в 2000 році, відносини Казахстану і США поступово охолонули.

Міжнародна співпраця з розробки нафтових ресурсів азербайджанської частини каспійського шельфу стала складатися ще до розпаду СРСР в 1990 році. Міжнародна компанія «Шеврон» почала переговори про свою участь в розробці найбільшого нафтового родовища Тенгіз в Казахстані також за часів Радянського Союзу. В 1993 році було створене спільне підприємство «Тенгізшевройл» за участі державного капіталу Казахстану і корпорації «Шеврон» в рівних частках. Разом з тим спостерігалася певна інертність уряду США в Каспійському регіоні. На це було декілька причин. Одна з них криється в тому, що Каспійський регіон до розпаду СРСР знаходився поза зоною уваги США, оскільки його віддаленість і відсутність прямого доступу до сировинних ресурсів і комунікацій дозволяли розглядати американській адміністрації лише непрямі шляхи впливу на регіон.

З 1994 року, коли відбувся «Контракт сторіччя» і був підписаний договір між Азербайджаном і рядом західних нафтових компаній, інвестиції і капітальні вкладення збільшувалися з кожним роком. Екс-президент Азербайджану Гейдар Алієв підписав цей договір з 13 нафтовими компаніями, включаючи «BP», «Pennzoil» та ін. Крім того, були підписані контракти з іншими найбільшими американськими нафтовими компаніями, «Chevron» і «ExxonMobil». Таким чином, всі ці контракти залучали великі інвестиції в азербайджанську економіку. «Контракт сторіччя» стимулював проривне зростання економіки в подальші роки.

З 1990-х до початку 2000-х рр. Баку інтенсивно зближувався з США і НАТО для того, щоб збалансувати відносини з Росією і Іраном. Для Вашингтону взаємодія з Азербайджаном також була пріоритетною, оскільки поглиблення американо-азербайджанського діалогу було актуальним в рамках найактуальніших напрямів зовнішньої політики США на початку 2000-х рр. Із цих причин відносини між Азербайджаном і НАТО виявилися ще більш глибокими і багатоцільовими. Крім стандартних для програми «Партнерство заради миру» напрямів співпраці, таких як модернізація і технічне оснащення армії, її приведення до стандартів НАТО, мовна і тактична підготовка офіцерського корпусу, охорона кордонів і об'єктів нафтової інфраструктури, миротворчість і боротьба з тероризмом і наркотрафіком, Азербайджан брав безпосередню участь в близькосхідній політиці США. Особливо помітна його роль в забезпеченні поставок військових вантажів для збройних сил Північноатлантичного альянсу. Близько 40 % всіх вантажоперевезень НАТО до Афганістану здійснювались через територію Азербайджану.

Територія Азербайджану була стратегічно важливою для Вашингтона ще на початковому етапі війни з міжнародним тероризмом. У 1999-2003 рр. активно обговорювалася можливість розміщення там військової бази НАТО. Хоча Баку регулярно заявляв про неможливість подібного сценарію, підкріпивши свої слова прийнятою в 2007 р. концепцією національної безпеки, в якій закріплена заборона на розгортання збройних сил третіх країн на території Азербайджану [146]. Також варто зазначити, що Азербайджан із 2011 року є повноправним членом «Руху неприєднання».

Енергетична політика США розглядає зміцнення політичного, економічного партнерства з державами, які мають запаси нафти і газу в Каспійському регіоні, а також на Близькому Сході. Першочергово зовнішня політика США в цьому регіоні використовувала кілька ключових інструментів. Одним з яких стало зміцнення політичних і економічних механізмів в прикаспійських державах. Це стосувалося питань щодо

побудови демократичної держави, захисту прав людини і формування ринкової системи економіки [206].

Указ глави держави Російської Федерації про стратегічний курс відносно СНД, примусив США активізувати свою політику в Каспійському регіоні. [12]. Автор дисертаційної роботи вважає, що США побоювалися агресивної політики Росії в Каспійському регіоні і вважали, що Росія може шляхом застосування сили окупувати території суверенних держав після розпаду СРСР. Дана причина стала основною в активізації політики США в регіоні.

США були потрібні інтеграційні економічні і політичні організації, в яких можна об'єднати нові держави, які утворилися в результаті розпаду СРСР в 1991 році. Першим кроком стало те, що у 1997 році у Страсбурзі заснували фундамент організації ГУАМ, пізніше до якої приєднався Узбекистан, який відмовлявся брати участь в ОДКБ. (Організація договору про колективну безпеку СНД). Одночасно США спонсорували ще один проект на пострадянському просторі. Даним проектом виступав Центральноазіатський миротворчий батальйон трьох держав (Казахстан, Узбекистан та Киргизстан) з 1995 року з метою забезпечення миру та безпеки.

Враховуючи стратегічне значення Каспійського регіону, політика США була достатньо обережною, але поступово механізм ослаблення впливу Росії на країни Каспійського регіону розвивався.

Це було причиною того, що стратегія США не була зосереджена тільки на питанні енергетичних ресурсів. Стефен Сестанович, виступаючи в комітеті палати представників із міжнародних справ, відзначив, що в широкому значенні «мета адміністрації Б. Клінтона полягає в тому, щоб сім розташованих там країн – Азербайджан, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан – створили політичні і економічні механізми, які дали б їм можливість перетворитися на процвітаючі і стабільні

держави і стати членами міжнародного співтовариства, що займають конструктивну і плідну позицію» [319].

Серед механізмів в регіоні почали з'являтися такі, як врегулювання конфліктних ситуацій, розвиток різних джерел енергетики і побудова енергетичного транспортного коридору між Сходом і Заходом, співпраця в питаннях забезпечення безпеки. Роль кожного з інструментів варіювалася залежно від обстановки, що складалася, як в самих США, так і в прикаспійських країнах.

Одним з центральних елементів американської стратегії на Каспії була підтримка прикаспійських країн в створенні нової економічної інфраструктури, оскільки структура економіки колишніх радянських республік не була пристосована для підтримки співпраці країн регіону, які розташовані навколо Каспійського моря. Це пов'язано з тим, що господарський комплекс СРСР слугував іншій меті і був орієнтований на координацію з центру, аніж на створення незалежних економічних зв'язків на його периферії.

У середині 1990-х років політика США в Каспійському регіоні розглядала нові напрями в енергетичній сфері. Дана політика полягала в розвитку видобутку нафти в Азербайджані, Казахстані і Туркменістані, а також безпечне транспортування енергетичних ресурсів. Але транспортування енергетичних ресурсів залишалося в середині 1990-х років гострим питанням, тому що в цей час не були побудовані енергетичні маршрути, через які була б можливість безпечної поставки енергетичних ресурсів [16]. Коли США зрозуміли, що без безпечних маршрутів розвивати даний регіон буде досить складно, тоді вони почали реалізовувати будівництво нових енергетичних маршрутів в обхід Росії та Ірану. Першими проектами енергетичних маршрутів стали Баку-Тбілісі-Супса, а також Баку-Тбілісі-Джейхан.

Зокрема, США стали приділяти більше уваги своєму впливу на вирішення Нагірно-Карабахської проблеми між Вірменією і Азербайджаном.

Даний конфлікт не тільки для Європи або для Каспійського регіону мав важливе значення, а також для США, тому що для того, щоб розвивати регіон і вкласти в його мегапроекти багатомільярдні інвестиції потрібно забезпечувати систему безпеки регіону з метою недопущення масштабних військових дій.

В законопроекті «Доповнення Портера», названому так, оскільки він був підготовлений за пропозицією сенатора від демократичної партії Джона Портера, передбачалося надання Азербайджану допомоги в 1997 році, в ньому Нагірний Карабах розглядався як окрема, незалежна сторона. Таким чином, у разі вступу його в силу могла виникнути загроза того, що конгрес США поставить під сумнів територіальну цілісність Азербайджану, який знаходиться в конфлікті з Вірменією. У зв'язку з цим, президент Азербайджану Гейдар Алієв, викликав на той час посла США в Азербайджані Річарда Козларича, заявив йому про свою стурбованість з цього питання. Політичні кола США підтверджували неправильність цього доповнення. Також представники президента США виступали проти цього проекту. В результаті, в «Доповнення Портера» були внесені зміни у формулювання щодо статусу Нагірного Карабаху як окремої від Азербайджану, незалежної сторони. Цей текст був відхилений і замінений на «Надання Азербайджану сприяння, включаючи Нагірний Карабах».

Події 11 вересня 2001 р. можна вважати початком нового етапу зовнішньої політики США, як на Каспії, та і у всьому світі. Основна увага світової громадськості перемкнулася на антитерористичну операцію в Афганістані, покликану покласти край центру тероризму, втілюваного рухом «Талібан» [321].

Фактично США взяли на себе «диригування» основними міжнародними подіями. В короткі терміни вони зуміли укріпити свої позиції в різних регіонах світу, у тому числі і в Каспійському регіоні, який неодноразово оголошувався ними зоною стратегічних інтересів. Вашингтон

приступив до формування в країнах Центральної Азії нової геополітичної напрямі.

Кардинальних змін зазнали і підходи США до проведення своєї регіональної політики. США концентрували зусилля шляхом переговорного процесу безпосередньо з прикаспійськими державами з метою ослаблення російського і іранського впливу на Азербайджан, Казахстан, Туркменістан та решта країн Центральної Азії і Кавказу: Киргизія, Таджикистан, Узбекистан, Грузія.

Роль Сполучених Штатів набувала все більшого значення для прикаспійських держав, які прагнули балансувати рівновагу сил в Каспійському регіоні. Уряд США прагнув підтримувати будь-яку політику, яка відповідала зменшенню впливу Росії в регіоні.

Томберг І. [335] стверджує, що збільшується сприйняття рівнів ризику в регіоні Південного Кавказу, пропорційно сприймається і зростання вартості витрат на проекти через розбіжності з Росією, коли конфлікт може вплинути на стратегічні розрахунки власників використання каспійських ресурсів і розвиток експортних маршрутів для каспійських нафти і газу. Цей ефект посилюватиметься у разі довгострокової нестабільності Грузії, та й інші конфлікти в регіоні, наприклад, між Вірменією і Азербайджаном з приводу Нагірного Карабаху, представляють загрозу політичній стійкості регіону. Очевидно проекти транзиту енергоносіїв сприятимуть зростанню відносин між країнами, поліпшенню регіональної безпеки і сприятимуть розвитку регіональної співпраці. Проте існує багато невирішених питань, які можуть порушувати стабільність в регіоні.

Військова операція США в Іраку і війна в Афганістані визначалися збільшенням американських життєво важливих інтересів в цьому регіоні. Спостерігалось зростання активної присутності США в цьому регіоні, чим обумовлено рішення США із створення нових військових баз в Болгарії і Румунії, встановлення протиракетного комплексу ПРО в Польщі і Румунії, що зробило Росію більш зацікавленою до ситуації в регіоні.

США почали діяти не тільки набагато активніше через співпрацю з тими державами Центральної Азії і Кавказу, які не мають безпосереднього виходу на Каспій, але займають вельми вигідне географічне і геополітичне положення. В результаті за декілька місяців було досягнуто тих результатів, які при колишній розстановці сил потребували б не один рік, якщо не десятиріччя. Стрімка еволюція – від цілеспрямованих дій за окремими напрямками і проблемами до всеохоплюючої стратегії, розрахованої на десятиріччя, – створила умови не тільки для підтвердження США своїх інтересів, але і для практичних кроків із зміцнення і розширення позицій.

Адміністрація Б. Обама успадкувала доволі складну геополітичну ситуацію. Це стосується діяльності НАТО в Каспійському регіоні. Співпраця між Казахстаном і Північноатлантичним альянсом і донині складається з декількох базових напрямків: модернізація збройних сил Казахстану, підготовка офіцерського складу, навчання спеціального миротворчого корпусу за стандартами НАТО, питання прикордонної безпеки, транзитне співробітництво, спільні навчання з метою підвищення спроможності казахських збройних сил реагувати на кризові ситуації.

На початку 2010-х рр. в політиці США відбулася якісна зміна. Вашингтон здійснив перехід до методів м'якої сили (*soft power*), суть яких полягає у використанні економічних та ідеологічних важелів для досягнення зовнішньополітичних цілей. Це відбулося на фоні якісних змін у політичній карті Каспію. У 2011-2012 рр. прикаспійські держави вийшли на якісно нові домовленості з питання правового статусу Каспійського моря. Досягла піку і криза навколо Ірану – найважливішої каспійської держави. Політика США виражалася в деескалації відносин з Іраном, припиненні масштабних військових операцій на Близькому Сході, виведенні військових контингентів з Іраку і Афганістану. Дипломатичний процес врегулювання проблеми ядерної програми Ірану дійшов до логічного кінця – введення міжнародних економічних санкцій.

Після виходу США з договору про “Сумісний всеосяжний план дій”, США відновили санкції щодо Ірану, що примусило керівництво Ірану переглянути свої відносини з каспійськими державами у сфері безпеки в Каспійському регіоні. Іран після розпаду СРСР не хотів шукати компроміс з проблеми правового статусу Каспійського моря. Іран наполягав на розподілі моря на рівні ділянки, що суперечило національним інтересам решти прибережних держав, а особливо Туркменістану і Азербайджану. Вихід США з договору СВПД в односторонньому порядку, відновлення економічних санкцій, а зокрема введення нових санкцій, політична криза в Перській затоці, а також Близькому Сході, примусили Іран піти на компроміс в питанні розподілу Каспію на національні сектори, а також Іран активно форсував політичні кроки з вирішення проблем розподілу південних родовищ Каспію з Азербайджаном і Туркменістаном до ухвалення статусу про правовий статус Каспійського моря 12 серпня 2018 року в Актау.

Зовнішня стратегія США щодо Ірану, радикально змінилася з початком і завершенням Ісламської революції в 1979 році. В результаті Ісламської Революції в Ірані, відносини між Іраном і США погіршилися, що примусило переглянути стратегію США на Близькому Сході. В 1980 році в США прийняли «доктрину Рейгана», що виступала за захист інтересів США на Близькому Сході після «доктрини Ніксона» і «доктрини Картера». «Доктрина Ніксона» 1969 року полягала в наданні дружнім державам матеріальної і технологічної допомоги, а на підставі «доктрини Картера» були сформовані «сили швидкого розгортання» або «швидкого реагування» в зоні Перської затоки. «Доктрина Рейгана» включала в зовнішню стратегію США три елементи:

- блокування і конфронтація;
- регіональний взаємозв'язок;
- озброєння.

Блокування і конфронтація, тобто арена військового протистояння з Радянським Союзом не обмежиться якимось певним регіоном, а охопить всю

планету. Причому конфронтація повинна бути не тільки військовою, але і торговою, економічною, дипломатичною і т.д. Регіональний взаємозв'язок означав, що виділення ланцюжка стратегічних регіонів світу, безпека кожного з яких була б пов'язана з безпекою іншого регіону. Озброєння було покликане забезпечити виконання двох попередніх задач.

Забезпечення безпеки – першочергове завдання для США, а в нинішній ситуації воно вважається найбільш актуальним. Південний Кавказ стає стратегічно важливим для Вашингтона регіоном більшою мірою у зв'язку з розвитком подій на Близькому Сході, зокрема, в Ірані, а також своєю комунікаційною роллю для доступу в Афганістан та Азію. Намір США зберегти безпеку в Кавказькому регіоні і Центральній Азії не є секретом, саме тому їх стратегічна мета лежить в основі ослаблення впливу Росії та Ірану в регіоні Каспійського моря.

Спостерігаючи за змінами в каспійському регіоні, адміністрація Д. Трампа досить швидко усвідомила глибину допущеної помилки адміністрацією Б. Обама і зробило ряд ініціатив, які можна розглядати як спробу повернення втрачених позицій в регіоні. До них можна віднести створення нового регіонального формату взаємодії для Центральної Азії, відновлення і інтенсифікація відносин з Казахстаном, з яким в січні 2018 року було укладено угоду про військове співробітництво. Враховуючи те положення, що Казахстан знаходиться в буферній зоні між Росією і Китаєм, він вимушений лавірувати. Інтереси США в Казахстані не закінчуються в економічному аспекті, а також в ці інтереси включаються політичні і військово-стратегічні. Однак, за своєю сутністю, всі зазначені ініціативи лише фіксують усталений баланс сил в регіоні Каспію.

Отже, стратегічні ініціативи США в Каспійському регіоні на даний час мають наступний вигляд:

- сприяння заходам щодо інтеграції країн Каспійського регіону на західні енергетичні ринки, створення асоціацій для впровадження пріоритетних енергетичних проєктів;

- підтримка європейських енергетичних проектів і допомога європейським країнам в диверсифікації поставок нафтових і газових ресурсів шляхом підключення їх до енергетичних проектів регіону Каспійського моря;
- забезпечення регулярної і стійкої дипломатичної взаємодії на високому рівні. Річні збори, відомі як C5 + 1 з п'яти міністрів закордонних справ країн Центральної Азії та держсекретаря Сполучених Штатів Америки, розпочате Джоном Керрі – це багатообіцяючий початок, але недостатній. Сполучені Штати, готові вступити в нову еру *realpolitik*, і, можливо, стануть більш значущим гравцем і надійним партнером для Каспійського регіону.

Головною метою США на Каспії є підтримка нових прикаспійських держав в економічній, політичній сферах, наданні допомоги для реалізації стратегії множинності трубопроводів, що постачають важливі енергетичні ресурси в обхід Росії та Ірану, ослаблення вплив Росії і Ірану на нові прикаспійські держави. Відтак основними стратегічними завданнями на початку XXI ст. для Вашингтону в Каспійському регіоні є, по-перше, підтримка постійного та безперешкодного постачання нафти та газу з нових прикаспійських держав на світові ринки і по-друге, створення більш безпечних енергетичних маршрутів в обхід Росії та Ірану, через які транспортування енергетичних ресурсів на ринки буде більш безпечне і які контролюють дану групу ресурсів.

3.3. Співвідношення російської та американської регіональних стратегій

Ресурси нафти і газу Каспію, що відкривають перспективи участі ТНК в їх розробці, розігріли регіон до стану однією з найгарячіших точок світу, в якій зійшлися політичні та економічні інтереси багатьох країн. У фокусі їхньої уваги знаходиться питання транспортування нафти і газу – проблема, яка в реальності виходить за рамки чисто транспортної та є зовнішнім виразом боротьби за сфери впливу. Оголосивши Каспійський регіон в

середині 90-х років зоною своїх національних інтересів, Сполучені Штати проводять тут досить активну політику.

Особливо важливе значення традиційно має Каспій і для Росії. У той же час, нові прикаспійські держави лавірують між Росією і США з метою забезпечення рівноваги в регіоні. Нові прикаспійські держави після розпаду СРСР були зацікавлені в створенні євразійського коридору, основою якого є орієнтир на Захід. Цей транзит забезпечував би вкладення західного капіталу в стратегічно важливий регіон Каспійського моря.

Інтереси Росії на Каспії протидіяти політиці США, які прагнуть ослабити вплив Росії на прикаспійські держави. Для здійснення цієї мети США використовують, створення в державах сильної економіки, орієнтованої на Захід. Сформована в 90-і рр. ХХ століття масштабна зовнішньополітична концепція США щодо Кавказу і Центральної Азії містила чотири основних елементи: зміцнення сучасних політичних і ринкових економічних механізмів в пострадянських республіках; врегулювання конфліктних ситуацій на пострадянському просторі; розвиток енергетики і створення енергетичного транспортного коридору між Сходом і Заходом; співробітництво в питаннях забезпечення безпеки.

Російська позиція спочатку зводилася до того, щоб визнати статус Каспію як внутрішньо-континентальних вод, що не входить до складу прикаспійських держав. Тим самим Росія відкидала спроби деяких неприкаспійських країн втручатися в процес консультацій між п'ятьма прибережними країнами.

Головними життєвими інтересами Росії в галузі економіки, оборони, безпеки, є створення інтегрованого економічного і політичного об'єднання держав, які будуть залежними від Росії. Вона визнавала необхідність консолідації на пострадянському просторі.

Сьогоднішні пріоритети каспійської стратегії Росії визначаються низкою факторів, серед яких найбільш значущими є:

- енергетичні багатства Каспійського регіону, в розробку яких Росією вкладаються значні кошти;
- підтримка конкурентоспроможності власних шляхопроводів доставки енергоносіїв на світові ринки;
- захист інтересів російських виробників нафти і газу;
- збереження унікального природнього середовища і біоресурсів Каспію, управління ними;

У 90-х рр. ХХ ст. політика Російської Федерації в Каспійському регіоні носила, на думку російських дослідників, непослідовний, фрагментарний характер, багато в чому відображала результати боротьби інтересів між державою і великим приватним капіталом, а також між різними державними структурами. Це виражалося у відсутності єдиного, інтегрованого підходу, в якому враховувалися політичні, економічні, територіальні та природоохоронні інтереси Росії. В результаті економічні і політичні позиції Росії в цьому стратегічно важливому для неї регіоні серйозно похитнулися.

Політична лінія, що проводилася Росією після розпаду Радянського Союзу, переслідувала цілі, а саме: недопущення появи на Каспії позарегіональних гравців, перш за все – США, ЄС, Туреччини та Китаю, які створювали своєю присутністю рівновагу сил в Каспійському регіоні. Не дивлячись на старання Росії, їй не вдалося утримати домінування в Каспійському регіоні. Домінуюча політика Росії в Каспійському регіоні, не відповідала національним інтересам нових прикаспійських держав, для них така політика створювала загрозу політичній, а також економічній незалежності.

Не можна не відзначити неоднозначність політики США на Каспії. У здійсненні своєї енергетичної стратегії Вашингтон робить наголос на вигідну співпрацю в нафтовій сфері, перш за все, з потенційно найбільш великими за своїми запасами країнами. США зацікавлені в тому, щоб Росія проводила таку політику в Каспійському регіоні, яка не шкодила інтересам новим прикаспійських держав.

Росія взяла курс на розширення експорту своєї нафти на світовий ринок. Регіональні пріоритети енергетичної дипломатії Росії засновані на положеннях енергетичної стратегії. У ній зазначається, що, поряд з основним ринком збуту нафтогазових ресурсів, яким є Європейський Союз, Росія має намір розширювати експортні потоки на інших напрямках. В даний час Росія експортує близько 4 млн. барелів нафти і нафтопродуктів в день, що складає близько 10% всього обсягу світової торгівлі нафтою. Вельми показово, що у серпні 2019 року Росія обігнала Саудівську Аравію у видобутку нафти – 15% сирої нафти в день [148].

Інтерес США при цьому полягає в забезпеченні американським компаніям доступу до нафтогазових родовищ на прийнятних умовах і при відповідному захисті інвестицій. Головне завдання енергетичної політики США – утримання стабільної світової ціни на сировину. На сьогоднішній день стратегією ОПЕК та Росії є скорочення видобутку нафти з метою збалансувати ціни на нафту. США, зацікавлені в стабільності збереження світових цін на енергетичні ресурси а європейські країни и Китай зацікавлені в скорочення цін на енергоносії, чії економіки зав'язані на глобальну економіку. Для країн-експортерів високі ціни на нафту важливий чинник, тому що саме високі ціни на нафту стимулюють зростання економіки цих країн.

За оцінками російських експертів, доходи тільки Росії від євразійського транзиту трасою Фінська затока – Каспійське море – Перська затока можуть щорічно складати до 5 млрд доларів. Стратегічна ідея всіх каспійських проектів – морський транзит товарів з Південно-Східної Азії і Індії в океанські порти Ірану, потім транспортування їх залізницею в Амір-Аббадо та інші каспійські портові міста на півночі Ірану. Звідти на спеціальній поромній переправі товари поставляються Каспійським морем в порти Лагань (Калмикія), Оля (Астраханська область), або в Дагестан. Потім залізницею або через Ростов-на-Дону, або через Волгоград товари перевозяться в Москву і Санкт-Петербург і далі – в країни Євросоюзу [112].

У свою чергу США зацікавлені не стільки в перетворенні каспійських держав в значущих експортерів нафти на світовий ринок, скільки в ліквідації монополії ОПЕК на ціноутворення і встановлення свого контролю над світовим нафтовим ринком.

Росія, будучи одночасно і прикаспійською державою, і учасником європейської, азіатської політики, не має іншої альтернативи, крім як співробітничати з новими прикаспійськими державами, які можуть разом побудувати каспійську стратегію з урахуванням всього комплексу проблем, що існують в цьому регіоні. Відповідно, пошук оптимального балансу інтересів, гармонізація основних напрямків зовнішньої, та енергетичної політики в регіоні, реальна оцінка можливостей всіх залучених в конкретний проект учасників може слугувати миру й безпеці в цілому Каспійському регіоні.

Автор вважає, що для Росії Каспійський регіон або Південний Кавказ з XVIII сторіччя, є буфером або поясом безпеки для Росії. Агресивна політика Росії як на Південному Кавказі, а також в каспійському регіоні спрямована на те, щоб в прилеглих країнах на постійній основі існував хаос шляхом різних конфліктів. Прикладом цьому можуть слугувати наступні конфлікти;

- Грузинсько-абхазький конфлікт з 1989 року;
- Нагірно-Карабахський конфлікт між Вірменією і Азербайджаном;
- Придністровський конфлікт з 1992 року;
- Південно-осетинський конфлікт з 2008 року.

Проведений аналіз показує, що після розпаду СРСР ініційовані Росією конфлікти не утихають, а навпаки ростуть. Доказом цьому може слугувати конфлікт на Південному Сході України, де Росія щорічно для підтримки сепаратистів невизнаних державних формувань ДНР і ЛНР виділяє близько 6 мільярдів доларів.

Росія в придністровському, грузинсько-абхазькому, південно-осетинському конфліктах виключно підтримує сепаратистів, а також надає

військову, фінансову, соціальну допомогу сепаратистським угрупованням в міжнародно визнаних територіях суверенних суб'єктів міжнародного права.

Також варто відзначити, що в Каспійському регіоні існує Нагірно-Карабахський конфлікт, який більше 30 років не може знайти свого вирішення. Росія протягом 30 років передавала в безкоштовній формі озброєння для вірменської сторони, яка окупувала міжнародно визнані території Азербайджану. На основі принципів міжнародного права Росія не мала права надавати військову допомогу тій країні, яка представляє себе як окупанта.

Виходячи з вищевказаного, США підтвердили, що підтримують ту складову політики Азербайджану, яка розходиться з російським курсом і націлена на послаблення залежності від Російської Федерації в політичній, економічній, а також в транспортуванні природного газу і нафти в країни Європи в обхід російської території.

Одним з головних напрямків політики США в регіоні стало двостороннє співробітництво Сполучених Штатів з новими прикаспійськими державами.

Висновки до розділу

Автор вважає, що виходячи з вищевикладеного, ми приходимо до наступних висновків щодо стратегічних аспектів розвитку регіональної стратегії Росії в Каспійському регіоні.

1. Росія проводить політику в Каспійському регіоні, що включає:

а) розробку концепції, яка відображає національні інтереси Росії, які суперечать інтересам інших прибережних держав, які ведуть свою незалежну внутрішню і зовнішню політику.

б) створення Організації з боку Росії, в яких прагне активно залучити прикаспійські держави;

в) створення правової бази, що регламентує політичні і правові суперечки держав Каспійського регіону;

2. Розвиток економіки російської частини Каспійського моря, а саме:

а) побудова такої мережі транспортних комунікацій і нафто- та газопроводів, яка забезпечуватиме безперешкодну монопольну доставку енергоресурсів на світові ринки.

б) розширення економічного співробітництва в області розробки і видобутку енергоресурсів, підтримка російських компаній, доставки енергоносіїв і захист інтересів російських виробників нафти і газу.

3. Розвиток транскордонної співпраці між державами Каспійського регіону як форми регіонального економічного співробітництва, у тому числі в нафтовій сфері.

На думку автора, в питаннях безпеки Росія концентрується на комплексній політиці забезпечення національної безпеки, а саме;

– політика, яка спрямована на дестабілізацію внутрішньо політичної ситуації прилеглих до неї держав;

– заморожування конфліктів в регіоні;

– збереження російської військової присутності в Північному Кавказу і Каспійському регіоні.

Таким чином, стратегія Росії в Каспійському регіоні спрямована на збереження та укріплення своєї позиції шляхом вищезазначених інструментів.

Проведений аналіз політики США в Каспійському регіоні за часів від Буша-старшого до Дональда Трампа, дозволяє зробити певні висновки.

Після розпаду СРСР і особливо в період найбільшого ослаблення Росії (в 1991-1998 роках) США підтримали нові прикаспійські держави з метою того, щоб нові прикаспійські держави не залежали від Росії в політичній, економічній сферах.. США посилили свою присутність і в Каспійському регіоні, і в Закавказзі, яке розглядалося ними як вікно на Каспій. Оголосивши в 1997 році Каспійський регіон сферою своїх життєвих інтересів, США

активізували діяльність, в тому числі і прагнучі співробітничати з новими прикаспійськими державами в політичній, енергетичній, військово-стратегічній сферах.

Доступ до каспійських ресурсів дозволив би США, як провідній державі західного світу, зменшити залежність Заходу від близькосхідної нафти і встановити в майбутньому стабільні ціни на енергоносії. Інша причина, через яку США домагаються більш масштабної присутності в регіоні, полягає в тому, щоб мінімізувати роль Ірану, не допустити домінування Росії над новими прикаспійськими державами.

Вашингтон виходить з того, що в найближче десятиліття Каспійський регіон буде відігравати важливу роль на світовому енергетичному ринку. Саме це багато в чому визначає інтерес США до питань безпеки євразійських країн, регіональної стабільності, а також політичної географії, яка там складається. Сполученим Штатам, їх політиці та діловим контактам сприяє, по-перше, зацікавленість нових держав в американських капіталовкладеннях і фінансовій допомозі, в участі США у вирішенні застарілих конфліктів в Закавказзі. По-друге, можливість діяти в нафтодобувних пострадянських республіках значно вільніше і без тих обмежень, які західним інвесторам доводиться долати в багатьох «старих» країнах, що розвиваються, де роль неекономічних чинників не настільки значна, як в державах Каспійського регіону. Тут, по-третє, релігійний фактор не проявляється так, як він показав себе на Близькому Сході; немає в країнах регіону особливого протистояння з релігійних і етнічних мотивів. Словом, ситуація в цій частині пострадянського простору сприяє проведенню енергостратегії, що вигідна США.

Аналіз підходів до співпраці з країнами регіону дозволяє зробити висновок, що Каспій може стати стратегічним резервом, який у разі потреби через 15-20 років здатний забезпечити необхідний об'єм нафти. В докладі-прогнозі Національної ради з розвідувальної інформації про глобальні тенденції світового розвитку до 2015 року вказувалося, що США мають

намір і в майбутньому допомагати прикаспійським країнам вирішувати життєво важливі задачі. Для Азербайджану – це доступ його нафти на зовнішні ринки, для чого необхідно побудувати незалежні трубопроводи, в обхід Росії і Ірану якими поставлятимуться вуглеводні. Для Грузії отримання доходів за транзит вуглеводневої сировини.

Закріпленню США в Каспійському регіоні слугуватимуть заявлені раніше цілі, серед яких: активна підтримка зусиль держав з реформування своїх економічних і політичних систем, розвитку ринкової економіки, сприяння швидкій інтеграції країн регіону в міжнародні політичні і економічні інститути і розробці енергетичних ресурсів Каспію, вирішення конфліктів в регіоні. Пріоритетною метою для США в майбутньому також залишаться: доступ до вуглеводневих ресурсів і забезпечення безпеки їх транспортування.

Крім енергетичної сфери США приділяють певну увагу і політичним процесам в регіоні. Їх вони намагаються не допустити посилення тут російського, іранського або китайського факторів.

Сполучені Штати попереджають своїх європейських союзників: вихід до енергетичних ресурсів Каспію ускладнює Європі Росія, яка зміцнює свої позиції транзитної країни на шляху доставки цих енергоресурсів в Європу, а також Китай, все активніше розвертає нафтогазові труби в напрямку своїх кордонів.

Інтереси США в регіоні в першу чергу пов'язані з боротьбою за контроль над енергоресурсами, а також з перешкоджанням перенаправлення потоків енергоресурсів в інші розвинуті регіони світу, такі як Китай. Останній фактор аргументує себе тим, що США за довгий час вклали значні інвестиції в країни цього регіону, в першу чергу в Казахстан, Азербайджан, втрачати які вони не мають наміру.

США розглядають Каспійський регіон як потенційний резерв вуглеводневої сировини, який можна задіяти в разі виснаження запасів в інших країнах-постачальниках, або при зміні цінової кон'юнктури на

світових ринках. США також прагнуть створити нову систему транзиту вуглеводнів з Каспійського регіону на світові ринки, що, звичайно ж, продиктовано інтересами в підвищенні надійності забезпечення країни енергоресурсами.

США націлені ослабити позицію Ірану, щоб не допустити проникнення в регіон Індії і Китаю, які мають тут певні інтереси. Ситуація тут така, що основні гравці на Каспії взаємодіють один з одним по-різному. Іран має важіль впливу на Туркменістан, в силу географічної близькості, а Азербайджан на відміну від Казахстану, де присутній активний російський і частково китайський вплив, проводить більш збалансовану зовнішню політику, яка побудована на принципі багатовекторної дипломатії, що стимулює рівновагу в регіоні. Таким чином, має місце тісне переплетення інтересів між різними сторонами, що ускладнює здійснення стратегії США у Каспійському регіоні.

Одна з цілей американської стратегії на Каспії – утвердження тут своєї присутності. Інтереси Росії ж, яка є ключовим гравцем на Каспії, приходять в протиріччя з устремліннями Сполучених Штатів. Зіткнення відбуваються в геополітичній, економічній, гуманітарній і військово-політичній галузях. При цьому необхідно відзначити їх комплексний характер.

Не будучи прикаспійською державою, США, активно беруть участь в процесах на Каспії, нівелюючи позиції Росії, щоб не допустити посилення впливу на нові прикаспійські держави в Каспійському регіоні.

РОЗДІЛ 4

СПІВВІДНОШЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ТА США У ЕНЕРГЕТИЧНОМУ ВИМІРІ

4.1. Цілі та завдання енергетичної дипломатії Росії та США в Каспійському регіоні

У XXI столітті енергетична сфера набуває важливого значення в міжнародних відносинах. Це сприяє можливості реалізації не лише економічних інтересів держав, а й її політичних цілей у системі міжнародних відносин. Сучасний світовий енергетичний ринок є політизованим, тому країни, які володіють енергетичними ресурсами та інфраструктурою їх постачання, здатні реалізувати свої інтереси в межах окремих регіонів і світової політики загалом. Міжнародна співпраця з енергетичних питань потребує забезпечення організаційно-правових засад та механізмів провадження. За таких умов особливу роль починає відігравати енергетична дипломатія, яка забезпечує національні інтереси держави шляхом використання зовнішньополітичних дій, що зі свого боку сприяє формуванню іміджу країни на міжнародній арені, а також є сучасним ефективним механізмом запобігання та подолання викликів, які мають міжнародні наслідки і пов'язані із енергетичними проблемами.

На сучасному етапі розвитку світової енергетики існує широке коло суб'єктів енергетичної дипломатії, а саме: 1) держави-споживачі енергоресурсів; 2) держави-експортери енергоресурсів; 3) міжнародні енергетичні організації; 4) держави, які і споживають, і виробляють енергоресурси; 5) держави-імпортери та експортери, а також держави-транспортери [317]. Реалізація енергетичної дипломатії забезпечує вирішення таких питань, як: проблеми міжнародного транзиту; суперечності між потенційними країнами-транзитерами енергоресурсів; неврегульованість делімітації територіальних (зокрема морських) розбіжностей між державами,

а також розподіл надр; створення інвестиційного клімату і реалізація проектів на основі консенсусу всіма сторонами; формування стабільних цін, враховуючи світові ціни; безпечна і стабільна поставка енергетичних ресурсів на світові ринки тощо. З огляду на вищезазначене, ця сфера дипломатії є одним із важливих напрямів зовнішньополітичної діяльності країни, що сприяє створенню умов для нормальних міждержавних відносин в енергетичній сфері.

На початку 90-х рр. ХХ ст. регіон Каспійського моря став новим центром тяжіння інтересів держав Заходу і Сходу. Розпад СРСР відкрив регіон для освоєння його енергетичних ресурсів країнами міжнародної спільноти. З появою нових держав (Азербайджанська Республіка, Республіка Казахстан, Російська Федерація, Туркменістан), розвитку їх нафтогазових комплексів (а в останні роки – і в зв'язку із загостренням політичної ситуації на Близькому Сході) Каспійський регіон не тільки з енергетичної точки зору важливий регіон, а також цей регіон привертає увагу на себе завдяки його багатим транспортним і комунікаційним ресурсам, це свого роду міст, який сполучає Схід із Заходом, де існують політичні, стратегічні, економічні інтереси провідних гравців світу Розвідані і доведені запаси вуглеводневої сировини, особливо нафти, стали об'єктом виняткової уваги світових ТНК. Варто зазначити, що велика частина нафто і газомістких геологічних басейнів Каспійського моря до кінця ще не досліджена.

Результати досліджень, здійснені провідними статистичними і аналітичними агентствами світу підтверджують високий рівень запасів енергетичних ресурсів в Каспійському регіоні. Проте, наразі немає достовірної інформації щодо загальних запасів енергоресурсів регіону, дані відомств різних країн досить відрізняються між собою. За оцінками Міністерства енергетики США «потенційні (які добуваються) запаси, досягають 232 млрд. бар. нафти, експорт нафти з Каспійського регіону в 2018-му році склав 3,5 млн. бар./день [149]. Згідно з показниками Служби енергетичної інформації США Каспійський регіон володіє розвіданими

запасами нафти в 48 млрд. бар. і 8,6 трлн. куб. м. газу [148]. Така ситуація склалася через те, що не повною мірою досліджений шельф Каспійського моря, адже південна частина континентального шельфу не досліджувалася через неврегульованість морських кордонів Туркменістану, Ірану та Азербайджану.

Варто зауважити, що ці запаси в 25-50 разів менше, ніж у всіх державах Близького і Середнього Сходу. Однак, з імовірністю в 50%, в Каспійському регіоні можуть бути виявлені додаткові прогностні ресурси нафти, що можна порівняти з нафтовими ресурсами Саудівської Аравії [298].

Після виявлення величезних родовищ нафти і газу Каспійське море стало ареною зіткнення інтересів: по-перше, п'яти прибережних держав (Азербайджанська Республіка, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Російська Федерація, Туркменістан) щодо питання визначення правового статусу моря і способів його подальшого розмежування; по-друге, прикаспійських і сусідніх держав, таких, як Грузія, Іран, РФ, Україна, Узбекистан щодо шляхів транспортування сировини; по-третє, найбільших транснаціональних енергетичних корпорацій США, Великобританії, Європи, Японії, Китаю, Росії, Саудівської Аравії, Туреччини. Тобто, Каспій перетворився в один з найважливіших регіонів, де одночасно перетинаються політичні, економічні та військово-стратегічні інтереси головних регіональних і світових держав.

Враховуючи стратегічне положення, політичні, економічні, екологічні та інші фактори, Каспійський регіон має важливе значення для Російської Федерації. Російська Федерація, враховуючи як енергетичний, так і політичний фактори намагається відігравати провідну роль в регіоні. В пострадянський період дії Росії в Каспійському регіоні зводилися або до відповіді на ініціативи інших країн СНД, або підпорядковувалися інтересам найбільших приватних вертикально-інтегрованих нафтових компаній (ВІНК), інтереси яких не завжди співпадали з державними. За останні роки енергетичні компанії Росії зміцнили свої позиції в газовому, нафтовому і

гідроенергетичному секторах. Все це входить в загальну програму російської монополізації в Центральноазіатському регіоні.

Лідуючі російські позиції в регіоні обумовлені деякими факторами. Початок контролю над регіоном було покладено ще у XVII сторіччі при царській Росії, згодом СРСР, правонаступницею якого стала сучасна Росія. Таким чином, ці передумови забезпечили створення досить міцного фундаменту для домінуючого положення РФ в регіоні.

Завдяки своєму політичному положенню Росія має вихід до морів як в східному, так і в західному напрямках, що визначає стратегічну важливість її положення як транзитної держави.

На сьогодні, Казахстан в транспортуванні своїх енергетичних ресурсів залежить від Росії. Маршрут транзиту казахської каспійської нафти здійснюється за допомогою магістрального трубопроводу, побудованого ще за часів СРСР на території сучасної Росії, що слугує додатковим важелем тиску і може впливати на політику Казахстану, а основний маршрут транзиту азербайджанської нафти, здійснюється через трубопроводи Баку-Тбілісі-Джейхан, а також Баку-Тбілісі-Супса, що не служить політичним тиском на внутрішню і зовнішню політику держави. Видобуток нафти в Туркменістані в 2018-2019 роках значно знизився, а експорт нафти в 2018 році проводився через трубопровід Баку-Тбілісі-Джейхан. Туркменістан в основному експортує природний газ до Китаю, що складає основну частину поповнення бюджету країни. Але велика частина прибутку, отриманого Туркменістаном від продажу газу йде на відшкодування китайських кредитів концерну «Туркменгаз», а також інвестицій CNPC у видобуток і переробку туркменського Метану. Єдина можливість для Ашхабада змінити положення до нормалізації ситуації в країні, забезпечити додатковий ринок збуту газу. Якщо Ашхабад в найближчі роки не знайде шляхів вирішення кризової ситуації, то Туркменістан з економічної, політичної точки зору все більше залежатиме від Китаю.

Росія зацікавлена в збереженні і нарощуванні військового потенціалу, збільшенні економічних ресурсів, необхідних для модернізації армії і вдосконалення військово-промислового комплексу, не дивлячись на те, що постійно заявляє про демілітаризацію Каспійського моря. Проте, на сучасному етапі військовий потенціал Росії є найвищим в регіоні, що порушує баланс сил на Каспії. Для РФ зміцнення своїх позицій в Каспійському регіоні є стратегічним напрямом щодо захисту своїх політичних інтересів в регіоні. Саме політичний чинник став визначальним у проведеній Росією політиці після розпаду СРСР.

На початку 1990-х рр. Російська Федерація не мала можливості розгорнути повномасштабне освоєння каспійських родовищ нафти, а новостворені держави з допомогою іноземних інвестицій змогли розробляти вуглеводневі родовища. Відтак, враховуючи політичні інтереси РФ в регіоні, можна визначити такі основні стратегічні завдання: 1) захист і нарощування позицій Росії в Каспійському регіоні; 2) збереження статусу монополіста в регіоні по транспортуванню енергетичних ресурсів; 3) недопущення третіх країн в регіон.

Варто зауважити, що Російська Федерація має свою стратегію щодо проведення енергетичної політики в Каспійському регіоні. Енергетична стратегія Російської Федерації спрямована на масштабне залучення в свій паливно-енергетичний баланс вуглеводневих ресурсів центральноазіатських країн СНД, включаючи країни Каспійського регіону, а також вирішення таких проблем, як укладання п'ятисторонньої Конвенції щодо правового статусу Каспійського моря як чинника стабільності в регіоні; посилення впливу на нові держави прикаспійського регіону, в тому числі з питань ПЕК; збереження і посилення існуючих позицій Російської Федерації як основної транзитної території для енергетичних ресурсів Каспійського моря;

Для розуміння основних інструментів, які дозволяють Росії утримати в економічній, а також політичній залежності Казахстан слід розкрити наступні аспекти.

По-перше, Казахстан після розпаду СРСР не зміг побудувати власні енергетичні маршрути в обхід Росії, в результаті йому довелося експортувати свої енергетичні ресурси через трубопровід Тенгіз-Новоросійськ. Це певною мірою примусило Казахстан піти на компроміси у військово-стратегічній сфері з Росією в рамках ОДКБ;

По-друге, з розпадом СРСР, в Казахстан активно проник російський приватний капітал, в результаті російські інвестиції зайняли важливу позицію в економіці Казахстану;

По-третє, угода Євразійського економічного союзу на базі єдиного економічного простору Білорусі, Казахстану і Росії в 2010 році інтенсивно інтегрувало економічні відносини між Казахстаном і Росією;

По-четверте, закупівля з боку Росії за фіксованою низькою ціною казахських енергетичних ресурсів і транспортування їх в ЄС як російських істотно впливає на енергетичний сектор Казахстану.

Всі вищеперелічені фактори протягом 30 років певною мірою вплинули на те, що Казахстан з економічної і політичної точки зору залежить від Росії.

Переслідуючи власні національні інтереси Росія прагне зберегти свій військово-політичний вплив в регіоні і намагається виключити доступ західних сил на територію Каспію. Це пов'язано з тим, що Росія після розпаду СРСР не може миритися з тим, що на пострадянському просторі з'явилися нові суб'єкти міжнародних відносин, які на основі принципів міжнародного права мають право вести суверенні відносини з позарегіональними гравцями як в економічній і політичній, так і військово-стратегічній сферах. [221].

Росія після розпаду СРСР хотіла зберегти контроль над експортними трубопроводами. Росія мала намір транспортувати Азербайджанської нафти через нафтопровід «Баку-Грозний-Новоросійськ», пропускна потужність якого складає близько 17 млн. т. нафти на рік. Великі іноземні інвестори США, а також ЄС одногосно хотіли поставити вуглеводні

альтернативними способами через територію Грузії і Туреччини в обхід Росії та Ірану. Альтернативними в майбутньому стали трубопроводи «Баку-Тбілісі-Супса», який запустився в 1999 році на Чорному морі і «Баку-Тбілісі-Джейхан», який запустився в 2003 році на Середземному морі.

Російська влада виступає проти співпраці позарегіональних гравців з новими прикаспійськими державами у зону Каспію, оскільки прагне зберегти вплив у регіоні, а також контролювати транзитну систему, яка з'єднує Каспій з основними експортними ринками. Однак, західні країни і закордонні нафтогазові компанії зацікавлені в диверсифікації шляхів постачання енергоносіїв з регіону, зокрема США та ЄС. Зі свого боку, вони підтримують прикаспійські держави шляхом інвестування проєктів щодо освоєння родовищ Каспію, забезпечення енергетичної безпеки в регіоні та з природоохоронною метою. Відтак, така прикаспійська країна, як Азербайджан, схиляється до пошуку і будівництва альтернативних трубопровідних систем, зокрема, що проходять територією Туреччини. Така ситуація пояснюється тим, що Азербайджан не бажає надавати Росії повний контроль над нафтогазовими потоками регіону. Російська Федерація, намагаючись зберегти контроль над маршрутами транспортування нафтогазової сировини, шукає ефективні як в політичному, так і в економічному аспекті вигідні шляхи досягнення поставленої мети. Таким чином, на сьогодні транспортна система Росії забезпечує постачання енергоресурсів Казахстану і в незначному ступені Туркменістану до європейського ринку, як основного споживача. В основному туркменські енергетичні ресурси постачаються до Китаю через трубопровід Центральна Азія – Китай.

Ураховуючи вищезазначені положення, можна стверджувати, що крім перспектив розвитку та освоєння енергетичних ресурсів, Росія зацікавлена в тому, щоб зберегти вплив на території Каспію. Відповідно, інші члени прикаспійської п'ятірки зацікавлені в тому, щоб залучити іноземні інвестиції і капіталовкладення, які необхідні для освоєння родовищ Каспійського моря.

Варто зазначити, що кліматичні, геологічні умови розвідки, видобутку, транспортування вуглеводнів в Каспії свідчать про те, що з фінансового погляду це вигідніша справа, ніж реалізація, наприклад, російських північних нафтогазових проектів. Інший стратегічний інтерес прикаспійських держав пояснюється можливістю побудови системи сухопутних комунікацій з Європи в Перську затоку, а в перспективі в Південну Азію, через території країн Каспійського регіону (проект «Північ-Південь»). За умови його реалізації Росія і країни Каспійського басейну стануть контролювати важливу транспортну систему. Це може принести їм значущі економічні вигоди і вирішити їх політичне становище на міжнародній арені [39].

Окрім Росії, значні політичні інтереси в Каспійському регіоні мають Сполучені Штати Америки. Починаючи з 1990-х років, США намагаються активно залучити свої компанії з метою інвестування енергетичного сектора нових прикаспійських держав, які прагнуть до освоєння енергетичних ресурсів Каспійського моря. З метою реалізації нової енергетичної політики в Каспійському регіоні США активно реалізували надання фінансової, політичної допомоги новим прикаспійським державам. Відтак, енергетична дипломатія США обумовила створення нової політичної ситуації в Каспійському регіоні.

У 1997-му році США офіційно оголосили Каспійський регіон зоною своїх стратегічних інтересів. Одним із чинників провадження політики США в регіоні стала необхідність захистити економічні інтереси американських нафтових компаній, які уклали в 1993-1994 рр. великі контракти з урядами Азербайджану і Казахстану. Крім того, зважаючи на більш оптимістичні експертні оцінки ресурсів Каспію США почали розглядати розробку енергоресурсів Каспію з погляду енергетичної безпеки Заходу, а також як один з можливих способів диверсифікації джерел світових поставок енергоносіїв.

На початку 1998 року Я. Каліцькі та Д. Голдвін визначили перелік основних завдань американської політики в Каспійському регіоні. До кола

цих завдань увійшли такі питання: «Забезпечення безпеки і суверенітету каспійських держав; збільшення і диверсифікація світових джерел енергії; забезпечення регіональної кооперації в цьому регіоні; підтримка нафтових компаній США. А також США чинили тиск на Іран з метою зміни агресивної політики цієї держави по відношенню до нових прикаспійських держав. Зростаюча увага США до Каспійського регіону пов'язана не лише з наявністю покладів енергетичних ресурсів і тим, що цей регіон є альтернативою постачальникам з ОПЕК, але і з тим, що тут знаходиться найважливіший перетин світових енергетичних комунікацій за напрямками Північ-Південь, Європа-Азія.

Таким чином, одним із аспектів зовнішньополітичної діяльності США в Каспійському регіоні є руйнування монополії ОПЕК на ціноутворення на нафтовому ринку і створення так званого вільного ринку цін на нафту [350]. У свою чергу США зацікавлені не стільки в перетворенні каспійських держав в значущих експортерів нафти на світовий ринок, скільки в ліквідації монополії ОПЕК на ціноутворення і встановлення свого контролю над світовим нафтовим ринком.

На думку З. Бжезінського, каспійська нафта є найкращим інструментом для того, щоб економічно вивести Середню Азію і Закавказзя на світові ринки, тим самим назавжди ліквідувати можливість пострадянської імперської реінтеграції [10].

Під час конференції з обговорення економічної і політичної ситуації в Каспійському регіоні та перспективам його розвитку, яка відбулася 27 березня 2012 року у Вашингтонському Центрі стратегічних і міжнародних досліджень (Center for Strategic and International Studies), Росс Вілсон, директор Євразійського центру Атлантичної ради США, зазначив, що основою міжнародної дипломатії в Каспійському регіоні служать його енергетичні ресурси, оскільки цей регіон важливий не лише як видобувний, але також і як транзитний канал для транспортування газу і нафти на міжнародний ринок. На думку Росса Вілсона, в останні роки значних змін

знає політика США в Каспійському регіоні, метою якої є зниження рівня бідності населення в регіоні, підтримка освіти і розвиток економічної самостійності [65].

Як зауважує С. Черніцина, підтримка США прикаспійських країн обумовлені виключно політичними і економічними інтересами [215]. По-перше, підтримка діючих урядів Азербайджану і Туркменістану призупиняє можливий вплив Росії та Ірану. По-друге, розвиток енергетичних секторів цих країн створює альтернативи енергетичної сировини Близького Сходу.

Таким чином, інтереси США в Каспійському регіоні пов'язані з їх енергетичною стратегією, яка спрямована на диверсифікацію зовнішніх джерел транспортування енергоресурсів, зниження рівня залежності від нестабільного з політичного погляду Близького Сходу, а також забезпечення умов доступу до ресурсів регіону. За таких обставин каспійські інтереси США стають питанням енергетичної безпеки. Окрім цього, враховуючи вигідне політичне становище регіону, США після розпаду СРСР прагне зменшити залежність від постачань енергоресурсів з Каспію через територію Росії і розвинути нову транспортну інфраструктуру.

Для того, щоб новим прикаспійським державам реалізувати масштабні проекти з будівництва нових енергетичних маршрутів в обхід Росії і Ірану, їм не тільки були потрібні технології і інвестиції, а також політична підтримка, яка повинна була зменшити тиск Росії в їх відношенні.

Енергетична політика США в Каспійському регіоні полягає в розширенні поставки енергетичних ресурсів на світові ринки; реалізація множинності трубопроводів в обхід Росії і Ірану; проведення такої енергетичної політики, яка сприятиме енергетичній незалежності ЄС від Росії.

На сьогодні енергетична політика США в Каспійському регіоні передбачає: розширення шляхів і напрямків транспортування енергоносіїв, використовуючи нафтогазові проекти; лобіювання транскаспійських нафто- і газопроводів; сприяння доступу країн ЄС до родовищ газу і нафти

Каспійського регіону з метою зменшення їх енергетичної залежності від Росії; перенацілювання економік і енергоресурсів країн Каспійського регіону на Захід. [221]

Варто зауважити, що одним із важливих завдань США в Каспійському регіоні є розширення міжнародного співробітництва з прикаспійськими країнами, зокрема в аспекті міжнародної безпеки (охорона кордонів, військові навчання НАТО тощо); орієнтація керівництва прикаспійських країн на європейський енергетичний ринок тощо.

Отже, на сьогодні Каспійський регіон відіграє важливу роль як регіон-експортер енергетичних ресурсів, а також як перетин важливих транспортних комунікацій. Вигідне політичне геоположення перетворює цей регіон у зону стратегічних інтересів багатьох великих світових акторів, зокрема Російської Федерації і Сполучених Штатів Америки. У зв'язку з цим Каспійський регіон залишається для Росії та США пріоритетним напрямом зовнішньої політики. Так, енергетична політика Росії в Каспійському регіоні полягає у прагненні контролювати якомога більшу кількість вуглеводнів, що експортуються з регіону; досягненні ПАТ «Газпром» позицій монополіста щодо транспортування природного газу з країн Центральної Азії; розширенні своєї участі в нафтогазовидобувних проектах у Каспійському регіоні (переважно в секторі акваторії, що належить Казахстану).

Мета і завдання енергетичної політики США в Каспійському регіоні спрямовані на розширення комерційних можливостей для американського бізнесу і ослаблення зв'язків країн регіону з Росією. Водночас енергетична політика США передбачає зниження рівня залежності від постачань енергоресурсів із Близького Сходу, зниження російського та іранського впливу на енергетичний сектор нових прибережних країн Каспію, а також недопущення появи проектів розробки каспійських родовищ за участю Росії та Ірану.

4.2. Проблема транзиту у російській та американській енергетичній дипломатії в регіоні

Після розпаду СРСР змінилася традиційна транспортна інфраструктура в Каспійському регіоні. У новостворених прикаспійських держав виникла необхідність знайти нові альтернативні шляхи транспортування енергетичних ресурсів. Проте, враховуючи політичну та суспільну нестабільність прикаспійських країн тоді, вони не могли стати впливовими акторами на енергетичному ринку, оскільки неспроможні були самостійно контролювати і розпоряджатися власними ресурсами. Тому вони проводили політику щодо залучення іноземних компаній з метою капіталовкладення в їхні національні економіки.

Енергетичний чинник політичних проблем зони Каспійського басейну обумовлений його розташуванням між азіатськими і європейськими споживачами його ресурсів, які розглядають регіон як зону своїх стратегічних інтересів. Першочергово важливе місце посідають нафтогазові родовища Азербайджану і Казахстану, а також газові – Туркменістану. Відтак, у зв'язку зі зростаючими потребами в енергоресурсах країн Європи та Азії зростає значення вуглеводнів Каспійського регіону.

Важливість визначення нових можливих шляхів транспортування пояснюється зацікавленістю не лише прикаспійських держав, а й європейських країн, які потребують диверсифікації постачань енергоносіїв. Економічний аспект означеного питання можна попередньо розділити на два рівні: підготовчий, який включає в себе проведення оцінки можливостей держав в регіоні, розробку плану з видобутку і транспортування вуглеводневої сировини, а також визначення вигідних для кожної з країн напрямків потенційних трубопроводів. На цьому рівні формування транспортної політики в Каспійському регіоні, яка пов'язана з врегулюванням партнерських і стратегічних відносин між великими міжнародними нафтогазовими компаніями, потенційними експортерами і

країнами-споживачами, завершилося на користь нових прикаспійських держав та ТНК; активно ведеться розробка політики, спрямованої на забезпечення країн-імпортерів, в обхід територій Ірану і Росії з погляду безпечного транспортування енергоресурсів.

Наступний етап передбачає розподіл сфер між країнами-транзитерами. Крім самих прибережних держав у питанні транзиту енергоресурсів зацікавлені Афганістан, Болгарія, Греція, Грузія, Пакистан, Румунія, Туреччина та Україна, Узбекистан. Всі ці країни претендують на участь в транспортуванні великих обсягів нафти і газу через свою територію. Основним конкурентом нових прикаспійських держав у сфері транспортування вуглеводневої сировини в напрямку західного вектору є Росія. Західні країни, зокрема США і Туреччина активно підтримують Азербайджан в транспортування вуглеводневих ресурсів в обхід Росії і Ірану.

На початку 1990-х років пріоритетним напрямом в політиці Росії в умовах зміни політичного балансу було зміцнення енергетичної безпеки, і лише наприкінці 1990-х років в Росії почали розглядати можливість реалізації інших взаємовигідних проектів і розвиток співробітництва з прикаспійськими країнами. Основною метою Російської Федерації стало збереження монопольного становища в сфері транспортування каспійських ресурсів на світовий ринок власною територією. Варто підкреслити, що з часів Росії не вдалось повністю контролювати транспортні маршрути по напрямку до Заходу. На відміну від Казахстану та Туркменістану, Азербайджан за допомогою ТНК зміг побудувати такі енергетичні маршрути як Баку-Тбілісі-Супса (1999), Баку-Тбілісі-Джейхан (2003 рік), Баку-Тбілісі-Ерзурум (2006 г.) і південний газопровідний коридор, який запусився в 2018 р. Відкриття таких значних енергетичних трубопроводів стимулюють зростання економіки Азербайджану, а також з того часу вуглеводні безперервно і безпечно поставляються в світові ринки.

На сьогодні Росія є однією з найбільших країн-експортерів нафти, розташовуючись між трьома світовими ринками: американським,

європейським і азійсько-тихоокеанським, і є важливою транзитною державою як в східному, так і в західному напрямках.

Серед інших прикаспійських держав, тільки Азербайджан зумів побудувати незалежні енергетичні магістральні шляхи, які поставляють азербайджанську нафту трубопроводами Баку-Тбілісі-Джейхан і Баку-Тбілісі-Супса, а також туркменська нафта експортується на світові ринки транзитом через трубопровід Баку-Тбілісі-Джейхан, побудований за часів незалежності Азербайджана.

Основний маршрут транзиту Казахстанської каспійської нафти здійснюється трубопроводом «Тенгіз-Астрахань-Новоросійськ». Казахстанські енергетичні ресурси після розпаду СРСР в основному поставляються до Китаю, Росії, а також в ЄС. Казахстан планує в майбутньому побудувати альтернативні енергетичні маршрути, які інтегруватимуться з трубопроводом Баку-Тбілісі-Джейхан. Варто відзначити, що Казахстан вже по трубопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан транспортує 2 млн. т нафти в рік.

Поступово транзитний чинник перетворює Каспій з відносно стабільної зони євразійської ресурсної периферії в мінливий політичний перетин інтересів багатьох зацікавлених сторін. Зокрема, Захід був зацікавлений у зміні транспортної інфраструктури в регіоні і пошуку нових безпечних альтернативних шляхів транспортування енергоресурсів. Вибір шляхів транспортування енергетичних ресурсів з прикаспійських країн на світові ринки став об'єктом гострої конкуренції не тільки між Росією і США, але і між регіональними і позарегіональними країнами – Грузією, Європейським Союзом, Іраном, Туреччиною, Україною, а також великими компаніями. Це пов'язано з тим, що за кожним маршрутом існуючих або проєктованих трубопроводів стоять політичні та економічні інтереси вищеперерахованих країн, а також комерційні інтереси великих ТНК.

Крім традиційного трубопроводу «Баку-Новоросійськ», у 1999 році був побудований трубопровід «Баку-Супса». Однією з основних його

особливостей, крім того, що траса трубопроводу прокладена в обхід Росії, яка до цього була монополістом з транзиту азербайджанської нафти, є те, що азербайджанська нафта марки «Azeri light» в чистому вигляді стала поступати на світові ринки. Крім того, вартість транспортування нафти в Супсу була і залишається нижче у декілька разів, ніж пропонована російським нафтопроводом «Баку-Новоросійськ». До сьогодні триває суперництво у розробці та побудові трубопроводів. Для Росії одним з важливих завдань є сприяння в реалізації найбільш вигідних для неї проектів, які передбачають розширення та будівництво Каспійського трубопровідного консорціуму (КТК), трубопроводів «Атирау-Самара», «Бургас-Александрополіс», Прикаспійського газопроводу, модернізацію газопровідної системи «Середня Азія-Центр» (САЦ), а також «Південний потік». Відтак, Росія була монополістом в сфері транспортування каспійської нафти до 1999 року, однак Азербайджанська міжнародна операційна компанія (АМОК) ввела в експлуатацію трубопровід для транспортування нафти з Баку в порт Супса на грузинському узбережжі Чорного моря, а в подальшому був побудований Баку-Тбілісі-Джейхан на узбережжі Середземного моря.

В червні 1992 року був заснований Каспійський трубопровідний консорціум. Метою урядів Казахстану, Росії і Оману було будівництво трубопроводу для транспортування нафти з родовища «Тенгіз» до берегів Чорного моря, а далі – в Європу і Сполучені Штати Америки. Однак акціонерами консорціуму стали не лише уряди держав-засновників, але і великі нафтогазові і транспортні компанії, які активно лобювали власні інтереси під час будівництва нафтопроводу і часто всупереч домовленостям з країнами-засновниками. Половина акцій КТК належить урядам Росії, Казахстану і Оману, а інша половина – восьми компаніям, серед яких «Chevron-Texasco», «Exxon-Mobil» та ін. Хід реалізації цього проекту показав, наскільки складно Росії і США приймати взаємоприйнятні рішення. Через

КТК здійснюється транспортування експортної нафти з родовища Тенгіз (Казахстан) до Новоросійська (Росія).

Варто зауважити, що КТК є важливим для Росії трубопровідним проектом. З його розширенням пов'язано подальший розвиток і розробка Тенгізького родовища в Казахстані. Крім того, Росія планувала реалізувати проект обхідного нафтопроводу «Бургас-Александруполіс», будівництво якого безпосередньо залежало від розширення КТК. Однак у 2011 році Болгарія відмовилася від участі у проекті, а у 2012 році виплатила ПАТ «Транснефть» борг за свій вихід з проекту.

Оскільки КТК укріплює і покращує більше позиції Росії, ніж інших учасників консорціуму в регіоні і на світовому енергетичному ринку, США намагались позбутися залежності від російської трубопровідної системи и Адміністрація США активно підтримала проект нафтопроводу «Баку-Тбілісі-Джейхан» (БТД). Він створювався як альтернатива не тільки російським трубопроводам, а й іранським, причому останнім навіть більшою мірою. Азербайджан за підтримки США і Туреччини розробляв цей проект, і, незважаючи на його високу вартість, у 2006 році відбулося офіційне відкриття нафтопроводу «Баку-Тбілісі-Джейхан».

Основна мета будівництва нафтопроводу полягала в створенні незалежного від Росії шляху транспортування нафти з Азербайджану на світові ринки. Лобювання і фінансування цього проекту відбувалося зі сторони США і Великобританії. Обґрунтуванням будівництва БТД стала необхідність диверсифікації маршрутів експорту енергоносіїв і стабілізації світового енергетичного ринку [221].

Реалізація проекту «Баку-Тбілісі-Джейхан» задовольняє інтереси Азербайджана, включаючи такі елементи: побудова принципово нового транспортного коридору з Центральної Азії в Європу; недопущення переходу під контроль Росії енергетичних ресурсів регіону; перспектива поставок вуглеводнів на світові ринки.

Росія вважала, що це змусило б країни регіону, які прагнуть до диверсифікації збуту, більш ретельно зважувати ризики нафтогазових інфраструктурних проєктів, а також більш лояльно ставитися до випробуваних маршрутів через територію Росії. В 2007 році між Російською Федерацією і Республікою Казахстан був підписаний договір щодо спільного будівництва трубопроводу «Бургас-Александруполіс», спрямованого в обхід Чорного моря з метою зниження транспортування нафти танкерами через протоки Босфор і Дарданелли [142]. Цей нафтопровід – альтернатива для казахстанської і російської сторони трубопроводу БТД, що проходять турецькою територією. Проте, враховуючи вихід з проєкту Болгарії в 2011 році, цей проєкт лишився нереалізованим.

Росія не просто виступала проти будівництва газопроводу «Набукко», а робила активні кроки щодо реалізації газового проєкту дном Чорного моря – «Південний потік» («South Stream»), який має перетягнути на себе ті обсяги прикаспійського газу, на який розраховували країни-підписанти угоди щодо участі у будівництві газопроводу «Набукко». І хоча в 2010 році Туреччина ратифікувала договір щодо участі в цьому проєкті, однак у 2013 році проєкт «Набукко» оголосили закритим.

Договір про будівництво газопроводу «Південний потік» підписано під час візиту президента Росії В. Путіна в Софію в січні 2008 року. Так, Росія планувала постачати газ з Центральної Азії в Європу не через Каспійське море, Іран або Туреччину, а через існуючі комунікації своєю територією, а також новим маршрутом російського узбережжя Каспійського моря. Більш того, це дозволило б постачати значні обсяги центральноазіатського і російського газу в країни ЄС в обхід держав, які лобіювали американські енергетичні ініціативи (зокрема, Туреччини). Але після анексії Криму Росією Європейський парламент у квітні 2014 року прийняв резолюцію щодо відмови від будівництва газопроводу «Південний потік». В цьому ж році було демонтовано секцію газопроводу на території Болгарії [161].

Прокладання Росією газопроводу «Південний потік», який направлений на забезпечення енергетичної потреби південних держав Європи, конкурує з газопроводом «Південний газотранспортний коридор», що включає Південнокавказький газопровід, (Баку-Тбілісі-Ерзурум), турецький Трансанатолійський газопровід, (TANAP) і Трансадриатичний газопровід, (TAP), через які азербайджанський газ поставлятиметься для забезпечення енергетичних потреб Туреччини і південних держав Європи. Щорічна поставка блакитного палива складатиме 16 млрд м³ зі збільшенням в майбутньому. Також планується будівництво Транскаспійського газопроводу, який об'єднає газові родовища Туркменістану. 29 травня 2018 року в Баку, Президент Азербайджанської республіки Ільхам Алієв дав старт роботі першого етапу Південного газового коридору, а 12 червня 2018 року за участі президентів Азербайджану, Туреччини, України відбулася церемонія відкриття Трансанатолійського газопроводу в турецькому місті Ескішехір.

Енергетична стратегія Азербайджану, яка вироблена Президентом Ільхамом Алієвим спрямована на забезпечення енергетичної безпеки не тільки Південної Європи, а також в майбутньому Східної Європи.

Натомість, щоб позбутися залежності від Росії, а також з метою постачання енергоресурсів в західному напрямку 23 грудня 2015 року Туркменістан побудував трубопровід через який зі сходу Туркменістану блакитне паливо поступає на берег Каспійського моря. Даний проект має перспективу для поставок блакитного палива на європейські ринки після будівництва Транскаспійського трубопроводу. Підписання в 2018 году Конвенції «О правовом статусе Каспийского моря» ускоряет темпы реализации будівництва Транскаспійського трубопроводу.

Ще одним проектом газопроводу був «Білий потік» («White Stream»). У травні 2007 року цей проект презентовано на газовому форумі в Брюсселі. Ідея полягала у тому, щоб газ з азербайджанського родовища «Шах-Деніз» перекачувати через Грузію дном Чорного моря на територію України, а далі

українською територією в країні ЄС. Цей проект є коротшим і надійнішим порівняно з «Набукко». Наразі проект лишається нереалізованим.

США зацікавлені у розширенні енергетичного співробітництва з європейськими країнами, зокрема і з Україною. За таких умов американо-російські відносини продовжують загострюватися. Так, 2019 долі Україна, Польща і США підписали договір про співробітництво у газовій сфері. Метою такого вектору зовнішньої політики США є економічні мотиви, результатом яких, на думку адміністрації Вашингтону, може стати витіснення російської корпорації «Газпром» з європейського ринку, місце якого займуть американські експортери енергоресурсів [198].

Окрім цього, США виступають проти будівництва газопроводу «Північний потік-2» («Nord Stream-2»), який дозволив би Росії постачати газ в Європу в обхід країн-транзитерів, зокрема і України. Станом на квітень 2018 року Єврокомісія відмовилася підтримувати будівництво газопроводу «Північний потік-2». Як зазначив генеральний директор Генерального директорату з питань енергетики Європейської комісії Домінік Рісторі, будівництво газопроводу «Північний потік-2» порушуватиме принципи прозорості, недискримінаційності та рівного доступу [204]. Однією з основних причин такого рішення євродепутатів є те, що на сучасному етапі газопровід «Північний потік-2» не відповідає правилам так званого третього енергетичного пакета ЄС, оскільки повністю належить «Газпрому».

Уряди Естонії, Латвії, Литви та Польщі виступили зі спільною заявою проти будівництва газопроводу «Північний потік-2». Однак, позитивне рішення щодо будівництва ділянки газопроводу дном Балтійського моря дала німецька влада (земля Мекленбург-Передня Померанія), Швеція і Фінляндія. Єдиною країною, яка не видала дозвіл на будівництво цього проекту залишається Данія. Однак, за умови успішного завершення цього проекту російська корпорація «Газпром» вчергове затвердить свою позицію монополіста на енергетичному ринку і досягне значного впливу в зоні ЄС. США засуджує дії вищезазначених європейських країн і тому підготувало

низку санкцій проти країн-учасниць проекту «Північний потік-2», а також компаній, залучених до його будівництва.

Слід підкреслити, що збільшення експорту російського блакитного палива в майбутньому приведе до енергетичної залежності ЄС. Автор вважає, що з метою забезпечення енергетичної безпеки Європи, США пропонують ЄС свій сланцевий газ. Так, з одного боку низькі ціни на російське блакитне паливо вигідні європейським імпортерам, а з іншого боку влади європейських держав повинні зрозуміти, що за низькими цінами може стояти більш висока ціна за енергетичну безпеку Європи.

Європейським Союзом були сформульовані пріоритети політики енергетичної безпеки, серед яких підтримання двостороннього та регіонального співробітництва, а також створення розгалуженої структури постачань енергоресурсів в Європу, зокрема з Каспійського регіону. Будівництво альтернативних шляхів транспортування енергоносіїв суттєво змінює політичну розстановку сил в Каспії. Російська Федерація несе економічні втрати від будівництва нових трубопроводів. При цьому активна діяльність США в цьому регіоні з боку нових прикаспійських держав сприймається в позитивному руслі на відміну від Росії і Ірану.

Однак, Росія прагне позбутися залежності від країн-транзитерів шляхом будівництва трубопроводів в обхід, залишаючи за собою монополію щодо транспортування енергетичних ресурсів Каспію. За умови реалізації російських проектів вплив Росії як країни-експортера та країни-транзитера в Європі зросте. На сьогодні продовжується будівництво трубопроводу «Північний потік-2», а також будівництво проекту «Турецький потік». Можна стверджувати, що враховуючи положення Енергетичної Хартії, це порушуватиме основні принципи міжнародного співробітництва в сфері енергетики і поглиблюватиме залежність європейських країн від енергетичної дипломатії Росії.

Таким чином, можна стверджувати, що ситуація в Каспійському регіоні продовжує загострюватися. По-перше, боротьбою за контроль над

потенційним джерелом енергетичних ресурсів як країн регіону, так і поза регіональних країн; по-друге, знаходженням регіону в центрі лінії політичного розлому пострадянського простору і на перетині важливих транспортних комунікацій; по-третє, великим конфліктним потенціалом як на Північному, так і на Південному Кавказі. Політика США спрямована на вигідне співробітництво з країнами Каспійського регіону щодо розробки і транспортування енергетичних ресурсів регіону до країн-споживачів. Окрім цього, на сучасному етапі відбувається активний пошук і будівництво нових шляхів транспортування енергетичної сировини. І Росія, і США є основними суперниками щодо побудови ефективних шляхів транспортування енергоносіїв з метою зменшити вплив одна одної на території Каспію.

4.3. Міждержавні відносини Росії та США із країнами регіону в сфері енергетики

У контексті нашого дослідження, вважаємо за необхідне розглянути енергетичну структуру прибережних країн Каспію, з метою розкриття міждержавних відносин Росії та США з прикаспійськими країнами в енергетичній сфері. Основні тенденції в енергетичній сфері цих країн можна визначити на основі аналізу статистичних результатів вивчення енергетичної архітектури (energy architecture), яку розглядають як систему, що містить такі компоненти: енергетичні ресурси; постачання; формування попиту на енергетичні ресурси (діяльність уряду, промисловості та суспільства) [331]. Головна мета енергетичної архітектури полягає у надійному та екологічному постачанні енергетичних ресурсів до країн-споживачів. Мета визначає низку завдань: 1) досягнення економічного зростання і розвитку (надійність постачання енергоносіїв впливає на економічний і соціальний розвиток країни); 2) збереження і розвиток навколишнього середовища (мінімальний вплив на погіршення стану навколишнього середовища, зокрема шляхом

розвитку відновлювальних джерел енергії); 3) сприяння доступу до джерел енергії та забезпечення енергетичної безпеки (доступ до джерел енергії сприяє зміцненню економічного і соціального розвитку; процесу постачання притаманні такі перешкоди, як неузгодженість відносин між країнами-експортерами, країнами-транзитерами і країнами-імпортерами).

Наразі найбільші постачальники світової енергії продовжують боротьбу за лідерські позиції в рейтингу за Індексом функціональності енергетичної архітектури (EAPI) на світовому енергетичному ринку. Світовим економічним форумом щорічно опубліковуються дослідження енергетичних систем світу на основі вирахування вищезазначеного індексу, який розраховується за трьома напрямками (18 показників), серед яких: сприяння енергетичних систем економічному зростанню та розвитку країни, екологічній стійкості, енергетичній безпеці та доступу до джерел енергії. Так, станом на 2017 рік Російська Федерація посідає 48 місце в рейтингу, а США – 52 місце. У 2009 році Росія займала 33 місце в рейтингу, а США – 54 місце (рис. 4.1).

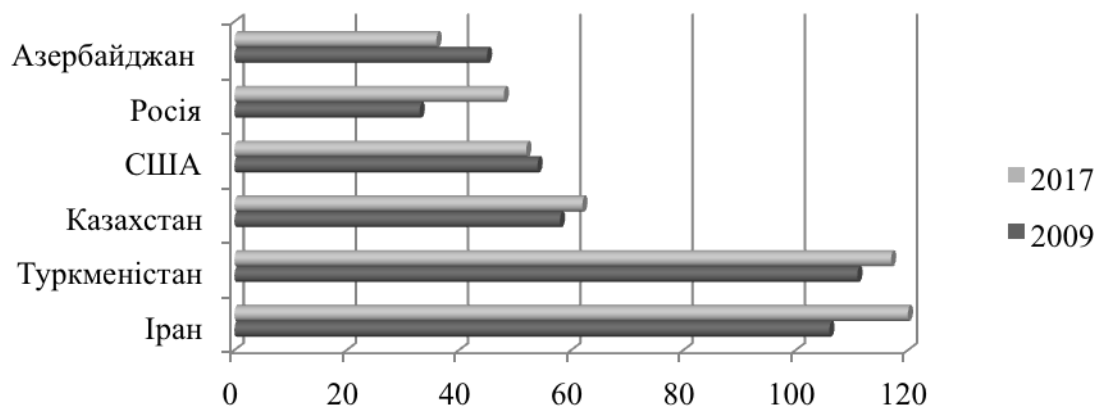

Рис. 4.1 Рейтингові позиції США та країн Каспійського регіону за Індексом функціональності енергетичної архітектури 2017 р.

Порівняно з показниками 2014 року в 2017 році РФ посіла нижчу позицію в рейтингу (за даними The Global Energy Architecture Performance Index Report 2014, 28 і 37 місця відповідно) [333]. Таким чином, можна стверджувати, що в останні роки існує негативна динаміка і втрата лідерських позицій Росії та США в рейтингу за Індексом функціональності енергетичної архітектури.

Таким чином, аналіз статистичних даних за 2017 рік показав, що порівняно з 2009 роком такі країни, як Іран, Казахстан, Росія і Туркменістан знизили свої позиції в рейтингу за Індексом функціональності енергетичної архітектури (-14, -4, -15 і -6 відповідно) [333]. Натомість спостерігаємо приріст в показниках Азербайджану (+9) і США (+2). Показники Росії значно знижує встановлена монополія на видобуток і транспортування енергетичних ресурсів, що порушує принцип доступу до джерел енергії, а також становить загрозу енергетичній безпеці. Приріст в показниках США відбувається завдяки розвитку нетрадиційних джерел енергії як основи екологічної стійкості, гарантування енергетичної безпеки і сталого економічного розвитку країни. Враховуючи більш вигідні позиції Азербайджану, Казахстану і Туркменістану в рейтингу, вони є основними країнами Каспійського регіону, з якими прагнуть розвивати співробітництво позарегіональні країни.

Ураховуючи особливості стратегічного розташування Каспійського регіону, а також те, що нові прикаспійські держави (Азербайджан, Казахстан і Туркменістан) були досить ослабленими на початку 1990-х рр. в політичному і економічному аспектах. Значення Каспійського регіону полягає в політичному та військово-стратегічному інтересі позарегіональних країн, серед яких значний інтерес до означеного регіону проявляють США, ЄС, Китай, Іран, Туреччина та Росія.

Однак, головними акторами, з одного боку, залишаються США, Туреччина та ЄС, а з іншого – Росія та Іран. Для Європейського Союзу Каспійський регіон є важливим джерелом енергоресурсів, тому ЄС має

досить споживацьку мету щодо гарантування енергетичної безпеки країнам організації. Метою політики США та Туреччини в регіоні є послаблення впливу Росії на прикаспійські країни для того, щоб їх економіки розвивалися окремо від Росії. Також така політика сприяє утвердженню США як світового лідера. Наразі для Росії характерна політизація енергетичної сфери, що знаходить підтвердження у положеннях щодо її зовнішньої політики. А також те, що керівництво Росії вважає, що здатність впливати на політику пострадянських країн поверне їй статус великої держави серед світової спільноти.

В останні роки з'явилася низка публікацій, присвячених проблемі політичного протистояння в Каспійському регіоні. Автори цих публікацій зазначають, що Каспійський регіон є стратегічним простором для таких країн, як США, ЄС, Китай, Росія та Іран, оскільки вплив в цьому регіоні посилює вплив на Євразійський континент загалом.

Незалежними експертами при Міністерстві енергетики та вугільної промисловості України В. Брушко та О. Шандро визначено сучасні тенденції в енергетичній сфері прикаспійських країн. Так, на думку дослідників, до визначених тенденцій, що впливають на енергетичну карту Євразійського континенту загалом належать:

- боротьба глобальних акторів (ЄС, США, Росія, КНР) за контроль над поставками енергоресурсів з Каспійського регіону;
- неоднозначна оцінка запасів нафти та газу в Каспійському регіоні, пов'язана з різною методологією розрахунку цих запасів (країни Каспійського регіону і експерти інших країн показники, що значно відрізняються один від іншого);
- спад цін на енергетичні ресурси примусив прикаспійські держави, а також позарегіональні держави і ТНК змінити стратегію, а зокрема плани за мегаінвестиційними проектами);
- реалізація проектів енергетичних трубопроводів на схід, та в основному в Європейському напрямі тощо [17, с. 145].

Політика таких прикаспійських країн, як Азербайджану, Казахстану і Туркменістану, після розпаду СРСР була спрямована на залучення іноземних інвестицій для розробки родовищ та розбудови нових шляхів постачання вуглеводнів з метою зменшення їхньої залежності від газотранспортної системи Росії.

Відтак, в цих країнах переважають мотиви щодо диверсифікації шляхів постачання енергетичних ресурсів до країн-споживачів в обхід Росії. Натомість Іран прагне розширювати співробітництво з Росією

Проведений теоретичний аналіз означеної проблеми дослідження показав, що на сучасному етапі серед країн Каспійського регіону існують відмінності в енергетичній політиці цих країн. Зокрема, Росія прагне не допустити переважання впливу третіх країн у регіоні, збільшити експорт нафти та газу з регіону, розширити свою участь у нафтогазових проектах Каспії. Враховуючи значні запаси вуглеводних ресурсів в Перській затоці, для Ірану освоєння ресурсів Каспію не є важливим завданням, однак ця країна більшою мірою орієнтована на співпрацю з Росією на противагу США та країнам ЄС. Азербайджан прагне переважно до формування альтернативних маршрутів експорту енергоресурсів. Туркменістан, враховуючи внутрішньоконтинентальне географічне положення, поки що обмежений у проведенні незалежної енергетичної політики. Казахстан прагне до паралельного розвитку енергетичного співробітництва одночасно з Росією, та Китаєм.

Так, значною проблемою у співробітництві Росії з країнами Каспійського басейну було неврегульованість питання щодо правового статусу Каспійського моря. Російська Федерація відіграла немалу роль у вирішенні цього питання. Це давало їй можливість розвивати енергетичне співробітництво, зокрема з такими країнами, як Іран, Казахстан і Туркменістан. Більше двадцяти років прикаспійські країни не могли дійти компромісу щодо прийняття правового статусу Каспійського моря. Це створювало певні перешкоди на шляху освоєння родовищ Каспію.

Варто зауважити, що Росія спочатку була зацікавлена в збереженні «закритого» статусу моря і спільного освоєння ресурсів, існуючого в рамках радянсько-іранських домовленостей (1921 р. і 1940 р.). Зміна політичної ситуації в регіоні, початок роботи великих західних компаній з видобутку нафти і газу вплинули на позицію Москви.

З метою закріплення позиції Росії в означеному регіоні «Газпром» в листопаді 2005 року уклав п'ятирічний контракт, що дав йому можливість контролювати всі поставки природного газу через територію Казахстану для забезпечення постійних поставок на європейські ринки. З 2007 року, коли закінчився термін контракту на поставку туркменського газу в Україну, «Газпром» став єдиним монополістом з постачання туркменського газу в Росію, згідно з укладеним в квітні 2003 року 25-річним контрактом. Успіхом дипломатії, з погляду Росії, можна вважати досягнуту в грудні 2007 року домовленість з Казахстаном і Туркменістаном про будівництво Прикаспійського газопроводу і модернізацію ще радянської системи транспортування газу з Центральної Азії через територію Росії. У березні 2008 року прийнято спільне рішення «КазМунайГаза», «Узбекнафтогазу» і «Туркменгазу» про перехід з 2009 року на європейські ціни при закупівлі газу в країнах Центральної Азії. За таких умов можуть зникнути мотиви для пошуку альтернативних шляхів постачання енергоносіїв до Європи, так само як і зменшити шанси ЄС і США на роботу з центральноазіатськими країнами-членами ЄврАзЕС за прямими контрактами. Автор вважає, що Росія цілеспрямовано монополізувала енергетичний сектор Казахстану і Туркменістану. Така політика дозволила Росії залишатися основним експортером енергетичних ресурсів в ЄС. Також потрібно відзначити, що Росія після розпаду СРСР блокувала Транскаспійський проект, який дав би можливість Казахстану і Туркменістану вільно і безпечно експортувати енергетичні ресурси на світові ринки. Такого роду енергетичні проекти постійно блокують Росія і Іран.

Багато років проблема міжнародно-правового статусу Каспійського моря була основним стримуючим чинником в питаннях реалізації масштабних міжнародних проектів розробки морських родовищ і будівництва трубопроводів його дном. Такі умови сприяли проведенню енергетичної політики як Росії, так і США, в Каспійському регіоні. Тому ці країни отримували від цього свої переваги.

Однією із загроз регіональної безпеки є анексія Криму Росією, іншою загрозою є стан відносин Росії і Грузії, що впливає на стабільність регіону та можливість реалізації великих транспортних проектів [333].

Так, підтримка і посилення Росією своїх військових сил у Вірменії, а також окупація Вірменією Нагірного Карабаху створює загрозу безпеці і стабільності в регіоні, провокуючи Азербайджан зміцнювати свої збройні сили для захисту своїх інтересів. Автор вважає, що окупація Вірменією міжнародно визнаних територій Азербайджану і політика Росії, яка спрямована на заморожування конфлікту є серйозними викликами для безпеки Каспійського регіону.

Варто зауважити, що для зміцнення позиції Росії в Центральній Азії має формування Митного союзу між Росією, Казахстаном, Киргизстаном і Білорусією. При цьому Казахстан і Білорусь отримують пільгові умови доступу до інфраструктури Росії, що дозволяє експортерам цих країн оптимально використовувати можливості транспортної та трубопровідної інфраструктури РФ. До складу Митного союзу увійшли такі країни, як Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан та Росія.

Мета США полягає в обмеженні впливу Росії на держави СНД, а також постійній протидії російському контролю над постачаннями нафти і газу з Центральної Азії. У практичній площині це положення передбачає першочергово активізацію інвестування в сферу видобутку і будівництва нових трубопроводів за межами Росії. Було запропоновано створити багатоцільовий енергетичний транспортний коридор «Схід-Захід» (East-West Energy Corridor), який би включав низку нових нафто і газопроводів, охорона

яких має бути покладена на спеціальні мобільні підрозділи НАТО і відповідні структури спеціально для цього сформованої Організації за демократію і економічний розвиток (ГУАМ) за участю Азербайджану, Грузії, Молдови і України.

Крім того, в зоні «коридору», що з'єднує Центральну Азію з Європою, було передбачено при обов'язковій безпосередній участі американського капіталу створення комерційних морських портів, комплексна модернізація всіх систем телекомунікацій, інтенсивний розвиток наземного транспорту, підприємств нафтогазової та гірничо-видобувної галузей, міжнародна координація розподілу гідроенергетичних ресурсів. Планується також будівництво ліній електропередачі (ЛЕП) з виходом на Афганістан, Пакистан та Індію. Колишній директор Центрального розвідувального управління У. Вебстер зазначив, що «американці зацікавлені в зміцненні співробітництва з Росією і Китаєм окремо, але дуже не хочуть зміцнення подібних зв'язків між Росією і Китаєм, особливо на території третіх країн, в Центральній Азії» [350]. США мають побоювання, що на території Центральної Азії, їх місце займе Китай. Тому американська дипломатія докладає зусиль, спрямованих на зміцнення позицій Вашингтону в Центральній Азії.

Поряд з Туреччиною і Грузією, Азербайджан перетворився на надійного партнера США: Азербайджан уклав з США і НАТО низку угод щодо безпеки, таких як «The Caspian Guard Program» (2004 р.) і «Партнерство заради миру» (1994 р. і 2010 р.) [364]. США вклали багато коштів в розвиток інфраструктури Азербайджану: більше 1,3 мільярда доларів було витрачено на будівництво доріг, розвиток медицини, економіки та освіти [128]. Також американські компанії залучені в розвиток енергетичного і телекомунікаційного сектора країни.

З 1998 року після підписання 15 пакетів документів про співпрацю Туркменістан також є партнером США [348]. Однак, фінансові вливання Сполучених Штатів в економіку Туркменістану незначні, адже ця країна має невдале географічне положення, що ускладнює самостійну реалізацію

сировини. Таким чином, Туркменістан залишається економічно залежним від Китаю та Росії: експорт туркменського газу здійснюється через російські газопроводи. Проте, Туркменістан поступово долає цю залежність: як приклад можна навести будівництво газопроводу між Туркменістаном і Китаєм у 2009 році.

Досить непрості відносини США з Іраном. Так, у період адміністрації Дж. Буша одним із складників національної енергетичної політики США полягала в обмеженні розширення і домінування Ірану в Каспійському регіоні. США в основному чинили тиск в економічній, енергетичній, фінансовій і оборонній сферах. З метою реалізації такого роду політики були введені санкції і розширений спектр санкцій в різних життєво важливих сферах Ірану.

Натомість попередній президент США Барак Обама намагався розробити більш гнучку політику щодо Ірану, що відкривало можливості розвитку співпраці країн ЄС з Іраном в енергетичній сфері. В липні 2015 року було підписано ядерну угоду між Іраном та п'ятьма постійними членами Ради безпеки ООН (США, Росія, Китай, Франція, Велика Британія), а також Німеччиною. На початку травня 2018 року чинний президент США Дональд Трамп оголосив про розірвання ядерної угоди з Іраном і відновлення санкцій проти Тегерану. Першочергово санкції будуть спрямовані на іранську торгівлю нафтою.

Таке політичне рішення президента США Дональда Трампа вплинуло на зростання вартості нафти на міжнародних біржах, ціна якої на початку травня 2018 року склала 76 доларів за барель. Зняття санкцій з Ірану за часів адміністрації Барака Обами сприяло зниженню цін на нафту. За короткий проміжок часу вони впали до 28 доларів за барель.

Країни ЄС, які також у 2015 році підписали ядерну угоду з Іраном, засуджують дії США. Так, від 15 травня 2018 року міністр закордонних справ Мохаммад Джавад Зариф оголосив про двотижневі переговори щодо ядерної угоди Ірану з Великою Британією, Францією та Німеччиною. Незважаючи на

дії США, країни ЄС продовжують дотримуватися умов ядерної угоди, хоча європейські дипломати мають сумніви щодо збереження угоди після введення США санкцій проти Ірану.

Зовнішньополітична діяльність США в Каспійському регіоні полягає у розширенні співробітництва у сфері енергетики з Азербайджаном, Казахстаном і Туркменістаном, зокрема шляхом будівництва трубопровідної системи постачання енергоносіїв. Причому, враховуючи переважання впливу політичних чинників в регіоні над економічними, відбувається транспортування енергоресурсів з Каспію.

Висновки до розділу

Отже, на сьогодні Каспійський регіон відіграє важливу роль. Вигідне стратегічне положення перетворює цей регіон у зону стратегічних інтересів багатьох великих світових акторів, зокрема Російської Федерації і Сполучених Штатів Америки. У зв'язку з цим Каспійський регіон залишається для Росії та США пріоритетним напрямом зовнішньої політики. Так, енергетична політика Росії в Каспійському регіоні полягає у прагненні контролювати якомога більшу кількість вуглеводнів, що експортуються з регіону; досягненні ПАТ «Газпром» позицій монополіста щодо транспортування природного газу з країн Середньої Азії; недопущенні зростання впливу третіх країн в регіоні, зокрема США; розширенні своєї участі в нафтогазовидобувних проектах у Каспійському регіоні (переважно в секторі акваторії, що належить Казахстану).

Енергетична політика США в Каспійському регіоні спрямована на розширення комерційних можливостей з новими прикаспійськими державами, а також ослаблення залежності країн регіону з Росією. Водночас енергетична політика США передбачає зниження рівня залежності від постачань енергоресурсів із Близького Сходу, зниження іранського впливу на

енергетичний сектор прибережних країн Каспію, а також недопущення появи проектів розробки каспійських родовищ за участю Росії.

Політика США спрямована на вигідне співробітництво з країнами Каспійського регіону щодо розробки і транспортування енергетичних ресурсів регіону до країн-споживачів. Окрім цього, на сучасному етапі відбувається активний пошук і будівництво нових шляхів транспортування енергетичної сировини. І Росія, і США є основними суперниками щодо побудови ефективних шляхів транспортування енергоносіїв з метою зменшити вплив одна одної на території Каспію.

З 1996 року перешкодою до повноцінного освоєння ресурсів Каспійського моря була відсутність багатосторонньої угоди щодо міжнародно-правового статусу Каспійського моря, а також політичні протиріччя між прикаспійськими країнами. Така ситуація негативно впливала на реалізації проектів будівництва трубопроводів.

Однак, на сьогодні прикаспійськими державами прийнято Конвенцію про правовий статус Каспійського моря, відповідно до положень якої водні простори поділяються на внутрішні, територіальні та риболовні зони, а також на загальний водний простір; дно та надра будуть поділені згідно із міжнародним правом, а правила судноплавства, рибальства, наукових досліджень, прокладання кабелів та трубопроводів буде вирішуватися шляхом укладання угод між державами з урахуванням норм міжнародного права, на ділянках яких відбуватиметься будівництво. Конвенція має досить умовний характер і не містить конкретних положень щодо зобов'язань і відповідальності стосовно порушень її норм.

Таким чином, завдяки підписанню Конвенції відбулося узгодження власних інтересів кожної з прибережних країн в Каспійському регіоні. Наразі відбувається ратифікація Конвенції країнами Каспію. Конвенція ратифікована такими країнами, як Туркменістан, Казахстан і Азербайджан.

Інтерес Росії до Каспійського регіону полягає у забезпеченні стабільного соціально-економічного розвитку і безпеки на півдні

Каспійського моря. Така ситуація сприяє пошуку механізмів міжнародного співробітництва.

Зовнішньополітична діяльність США в Каспійському регіоні полягає у розширенні співробітництва у сфері енергетики з Азербайджаном, Казахстаном і Туркменістаном, зокрема шляхом вкладення капіталу у розвиток цих країн, будівництва трубопровідної системи постачання енергоносіїв до європейських країн, а також гарантування енергетичної безпеки в регіоні.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження відповідно до поставленої мети та завдань автор дійшов таких висновків.

1. Каспійський регіон з XVIII сторіччя знаходився в зоні національних інтересів Росії. Після розпаду СРСР, стратегічно унікальне місцерозташування Каспійського регіону, а також вуглеводневі запаси не залишились без уваги провідних світових держав, зокрема США. США вважає політичну активність Росії в Каспійському регіоні загрозою безпеці нових прикаспійських держав. Значення Каспію залишається актуальним для безпеки та економіки Росії на сьогоднішній день. Автор визначає Каспійський регіон як регіон, що включає п'ять прибережних держав, що межують з Каспійським морем – РФ, Іран, Азербайджан, Казахстан, Туркменістан.

У процесі виконання роботи автором було вивчено та проаналізовано значний масив джерел, які можна розділити на російські, американські, турецькі, азербайджанські, іранські та інші. Їх можна розділити на декілька напрямів:

по-перше, це дослідження, присвячені політичній ситуації в Каспійському регіоні, особливостям відносин Азербайджану з Туркменістаном, Казахстаном з одного боку та з Росією і США з другого боку.

По-друге, матеріали, що розкривають методологічні аспекти системного і інституційного підходів в дослідженні політики Каспійського регіону.

По-третє, дослідження, які розкривають американську зовнішню політику та регіональну політику США, зокрема, в Каспійському регіоні.

По-четверте, дослідження, що розкривають концептуальні основи реалізації зовнішньої політики Росії та регіональні пріоритети зовнішньої політики РФ.

Політика США щодо Каспійського регіону досить детально досліджена в американській політичній науці. Вивченням історії зовнішньої політики та розробкою аналітичних матеріалів за замовленням американських міністерств і відомств у США займаються кілька великих наукових і дослідницьких центрів та аналітичних структур. У численних документах, які були підготовлені ЦРУ, РНБ, МО, розглядаються питання зовнішньої політики США щодо Каспійського регіону. Найважливіші з них оприлюднюються у вигляді програмних документів та щорічних доповідей, у яких визначаються підходи щодо глобальної безпеки в період сучасних викликів.

Аналізуючи політику Росії в Каспійському регіоні можна сказати, що вона спрямована на ослаблення позицій нових прикаспійських держав в політичній, економічній, військовій сферах з метою примушення їх до інтеграції в регіональні економічні союзи, які відповідають виключно політичним, економічним інтересам Росії. Приходимо до висновку, що Росія зацікавлена в заморожуванні конфліктів у Каспійському регіоні.

Каспійський регіон незмінно представляв для Росії особливий інтерес в політичному, економічному та військовому аспектах. З часом змінювався лише характер взаємодії Росії з її сусідами по Каспійському регіону: під час президентства Б.М. Єльцина – від курсу збереження свого впливу в регіоні, а вже за часів В.В. Путіна, Москва перейшла до більш активних дій по розповсюдженню сфер впливу в Каспійському регіоні.

Регіональна стратегія зовнішньої політики США щодо Каспійського регіону заснована на працях англійських та американських географів та геополітиків, які розробили концепцію глобальних переваг, центральним елементом якої був контроль над енергетичними ресурсами.

На протязі XX-XXI ст. в англо-американському світі були розроблені велика кількість політичних концепцій, в яких фігурує Каспійський регіон. Зміни у взаємодії США із Каспійським регіоном розпочалися з середини 90-х рр. XX ст., при чому не тільки в теоретичному, а й у практичному аспекті. В цьому питанні багато в чому сприяла робота З. Бжезінського, в якій критикувалася ідея «ідеалістичного оптимізму» адміністрації Б. Клінтона. Завдяки роботі автора «Великої шахівниці» відбулося активне наближення США до Центральної Азії, незважаючи на російську реакцію на практичну діяльність США.

Отже, більш ніж сторічна історія англо-американської політичної думки, в основі якої лежала теорія Хартленду, свідчить про те, що Каспійський регіон розглядався і продовжує розглядатися як ключове геополітичне утворення в Євразії. Увага до Каспійського регіону з боку американських міжнародних стратегів посилилася після розпаду СРСР, з початком формування нового міжнародного порядку та актуалізацією проблеми контролю над світовими енергетичними ресурсами.

2. В підрозділі першого розділу окреслено коло методів дослідження, а саме – метод політико-правового аналізу, метод політичного моделювання, метод порівняльного аналізу, спеціально-історичні методи наукового пошуку. Валідність та надійність застосовуваних в роботі наукових методів обумовлюються тим, що вони базуються на досягненнях епістемології суспільствознавства і враховують особливості динаміки політичної науки в умовах політичної інтеграції.

3. Країни Каспійського регіону не в змозі були вирішити правовий статус Каспію відразу ж після розпаду СРСР у 1991 році, коли це море почало омивати береги не двох, як раніше, а п'яти незалежних країн регіону. Правовий статус Каспійського моря раніше регулювався Договором між СРСР і Персією про дружбу від 26 лютого 1921 року і Договором про торгівлю і мореплавання між СРСР та Іраном від 25 березня 1940 р. Після розпаду СРСР дані договори не були визнані новими прикаспійськими

державами, а саме Казахстаном, Азербайджаном і Туркменістаном, що призвело до активізації постійних самітів, які не дозволили досягти домовленості сторін. В цей же час США активізували власну політику в даному регіоні і пішли на більш тісне зближення з новими незалежними державами. Можна стверджувати, що Росія і США оголосили Каспій зоною своїх стратегічних інтересів, але на відміну від Росії, США в Каспійському регіоні більш активно вели свою політику з новими прикаспійськими державами в економічній, політичній, енергетичній, військово-стратегічній сферах.

Суперечка про правовий статус Каспійського моря давно обмежувала можливості для регіональної співпраці, особливо відносно створення транскаспійських енергетичних коридорів з Центральної Азії до Європи. Невизначеність правового статусу Каспійського моря, яка тривала чверть сторіччя, ускладнювала використання природних ресурсів Каспійського моря.

Прибережні держави висували різні варіанти розподілу Каспійського моря, Іран наполягав на розподілі Каспійського моря як транскордонного озера, але такий варіант розподілу не влаштовував решту прибережних держав. Переговори із вирішення суперечки про правовий статус Каспійського моря були тривалими і непростими, і почалися з доволі різних, інколи взаємовиключних позицій прибережних держав. Таким чином, розбіжності між п'ятіркою прикаспійських країн остаточно перевели переговори учасниць з формату багатосторонніх зустрічей в русло двосторонніх відносин. Протягом 90-х років Росія, Іран та інші прикаспійські країни безрезультатно намагалися знайти консенсус з питань правового статусу Каспійського моря. Жорстка російська позиція потім була замінена на більш компромісну. Це дозволило Росії за 1998-2003 роки підписати двосторонні угоди з Казахстаном та Азербайджаном про розмежування дна Каспійського моря, залишивши в загальному користуванні поверхню та водну товщу.

Ситуація була остаточно подолана в 2018 році, і Конвенція про правовий статус Каспійського моря (CLSCS) була остаточно підписана на 5-у Президентському саміті Каспійської п'ятірки 12 серпня 2018 року в Актау, Казахстан. Підписана 12 серпня Конвенція закріпила тільки найзагальніші принципи «розподілу Каспію», не встановлюючи при цьому остаточної розмежувальної лінії.

Враховуючи позицію Ірану протягом двох десятиріч по розподілу моря, яка в цілому не була компромісною, але в результаті закінчилася тим, що іранський уряд пішов на істотні поступки і 12 серпня 2018 року підписав в Актау Конвенцію про правовий статус Каспійського моря. Даний компроміс був пов'язаний із зростаючою небезпекою навколо Ірану, після виходу США з ядерної угоди в травні 2018 року. Також потрібно відзначити, що Іран врегулював свої конфлікти з Азербайджаном і Туркменістаном по нафтових родовищах в березні 2018 року.

Безсумнівно підписання Конвенції про правовий статус Каспійського моря в 2018 році поклало край багаторічній суперечці про те, чи є Каспій морем або озером, надавши йому особливий правовий статус. Його поверхневі води в даний час відкриті для всіх п'яти прикаспійських держав, але іноземним військовим кораблям заборонено заходити в море. Тим часом морське дно і його цінні природні ресурси залишаються розділеними відповідно до двосторонніх угод. Те, як ці двосторонні угоди будуть розвиватися протягом наступних років, буде багато в чому сприяти формуванню міждержавних відносин у Каспійському регіоні.

Політичні зміни, які відбувалися в Каспійському регіоні пов'язані із зміною геополітичної обстановки в Євразії в кінці ХХ сторіччя. Заснування СНД 8 грудня 1991 року, супроводжувалося появою нових 12 незалежних суб'єктів міжнародних відносин. Якщо Росія переживала травму розпаду СРСР і ніяк не могла з цим змиритися, то незалежні держави (у тому числі Азербайджан, Казахстан, Туркменістан), які через більш як 200 років

отримали суверенність, почали в активній формі розвиватися в політичній, економічній і військовій сферах.

Одним з дієвих шляхів збереження державності нових прикаспійських держав, було залучення інвесторів в економіку країни. Азербайджан під час правління экс-президента, Гейдара Алієва перейшов на більш прагматичну політику, ніж з 1991 по 1993 роки. У 1994 році Азербайджан підписав «Контракт сторіччя», який приніс до бюджету держави багатомільярдні кошти. На азербайджанський енергетичний ринок зайшли найбільші ТНК з 8 країн, які інвестували в енергетичну галузь і розвиток технологій. За допомогою багатовекторної дипломатії Азербайджан зумів зберегти свою незалежність між Іраном і Росією.

Автор вважає, що дії Росії після розпаду СРСР доводили, що вона зацікавлена в монополізації енергетичних ресурсів Каспійського моря, а також в монопольному транспортуванні цих ресурсів виключно через свої енергетичні маршрути. Але політична підтримка Азербайджану з боку США і ЄС в даному питанні нейтралізували Росію.

5. Оцінки політичної стратегії Росії відносно Каспійського регіону виглядають достатньо однозначними, зокрема фіксується демонстрація привілейованості інтересів Росії в регіоні, що базується на трьох інструментах:

1. Захист і нарощування позицій Росії на Каспії за допомогою розширення сфер впливу в Каспійському регіоні;
2. Збереження стабільності в тих державах, які з політичної точки зору ближче до Росії.
3. Створення інтеграційних союзів або організації економічної, політичної, а також військово-стратегічній сферах.

Політична стратегія США із реалізації інтересів в Каспійському регіоні ґрунтується на наступних підходах:

- зниження (усунення) активності зовнішньополітичної ролі Ірану;

- підтримка економічного розвитку нових прикаспійських держав і економічної незалежності від Росії;
- зменшення впливу Росії по відношенню до нових прикаспійських держав;
- залучення американських компаній в інвестиційні проекти нових прикаспійських держав.

Таким чином, як показує проведений аналіз, політична ситуація в Каспійському регіоні характеризується рядом особливостей, які відображають багаторівневий характер суперництва в Каспійському регіоні, а саме між Росією з Іраном і США, у сфері політичних, стратегічних та енергетичних інтересів.

Після розпаду СРСР Росія прагнула зберегти політичний контроль над прикаспійськими державами. Був узятий курс на збереження домінуючої ролі у визначенні енергетичної ситуації в регіоні, зокрема у видобутку і транспортуванні вуглеводневих ресурсів з нових прикаспійських країн. Тим більше, що каспійська нафта знов набула виняткового значення, ставши основою економічного розвитку для країн регіону і зайнявши важливе місце на світовому ринку. Тому Росія зацікавлена в тому, щоб зберегти монопольний доступ до енергоресурсів Каспію, а також автор прийшов до висновку, що після розпаду СРСР Росія вела активну зовнішню політику, яка полягала в тому, щоб нові прикаспійські держави не залучали інвестиції в нафтогазовий сектор, щоб не допустити в майбутньому будівництва нових енергетичних маршрутів в обхід Росії.

Росія ще з 1991 року вела політику, яка полягала в тому, щоб Азербайджан і Казахстан використовували російські енергетичні маршрути. Але потрібно відзначити, що якщо Казахстану цього не вдалося уникнути, то Азербайджан виявив політичну волю і побудував у найкоротший час свій перший енергетичний маршрут Баку-Тбілісі-Супса, який був запущений у 1999 році.

Політика Москви нависає над питаннями безпеки регіону. Росія має вплив у регіонах Абхазії та Південної Осетії, які відкололися від Грузії. В останні роки рівень мілітаризації залишався в основному статичним. Російська Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ), як і раніше залишається впливовою в регіоні.

Доведено, що Каспійський регіон став для США одним з ключових напрямів зовнішньої політики. Білий дім надавав політичну підтримку країнам регіону перш за все в питаннях переорієнтації нафтогазових потоків в європейському напрямі для зменшення їх залежності від Росії. Дану зовнішню політику США в Каспійському регіоні, можна вважати однією з успішних. Вашингтон надав достатню політичну допомогу, яка була необхідна для проведення внутрішньої і зовнішньої політики новим прикаспійським державам.

6. На початку 1990-х рр. Російська Федерація не мала можливості розгорнути повномасштабне освоєння каспійських родовищ нафти, а новостворені держави з допомогою іноземних інвестицій змогли розробляти вуглеводневі родовища. Відтак, враховуючи політичні інтереси РФ в регіоні, можна визначити такі основні стратегічні завдання:

- 1) захист і нарощування позицій Росії в Каспійському регіоні;
- 2) збереження статусу монополіста в регіоні з транспортування енергетичних ресурсів;
- 3) недопущення третіх країн в регіон.

Варто зауважити, що Російська Федерація має свою стратегію щодо проведення енергетичної політики в Каспійському регіоні. Енергетична стратегія Російської Федерації спрямована на масштабне залучення в свій паливно-енергетичний баланс вуглеводневих ресурсів центральноазіатських країн СНД, включаючи країни Каспійського регіону, а також вирішення таких проблем, як:

- укладання п'ятисторонньої Конвенції щодо правового статусу Каспійського моря як чинника стабільності в регіоні;

- посилення впливу на нові держави прикаспійського регіону, в тому числі з питань ПЕК;
- збереження і посилення існуючих позицій Російської Федерації як основної транзитної території для енергетичних ресурсів Каспійського моря;
- будівництво енергетичних трубопроводів, через які здійснюються поставки вуглеводнів на світові ринки. Також важливою політикою Росії є недопущення будівництва Транскаспійського газопроводу з Туркменістану до Азербайджану по дну Каспійського моря. Транскаспійський газопровід в Азербайджані повинен з'єднатися з Південним газотранспортним коридором, через який Азербайджан поставлятиме природний газ до Туреччини і Південної Європи.

Росія використовує як традиційні, так і нові механізми забезпечення політичних, економічних та воєнно-стратегічних інтересів.

Росія після розпаду СРСР хотіла зберегти контроль над експортними трубопроводами. Росія мала намір транспортувати азербайджанську нафту через нафтопровід «Баку-Грозний-Новоросійськ», пропускна потужність якого складає близько 17 млн. т. нафти на рік. Великі іноземні інвестори США, а також ЄС одноголосно хотіли поставити вуглеводні альтернативними способами через територію Грузії і Туреччини в обхід Росії та Ірану. Альтернативними в майбутньому стали трубопроводи «Баку-Тбілісі-Супса», який запустився в 1999 році на Чорному морі і «Баку-Тбілісі-Джейхан», який запустився в 2003 році на Середземному морі. Запуск вищезгаданих трубопроводів дозволив Азербайджану піти від транспортної монополії Росії, а також безпечно поставляти енергетичні ресурси на світові ринки.

7. США – спадкоємець складної політичної стратегії і непередбачуваної ситуації щодо Каспійського регіону. Кризові цикли світової економічної і політичної кон'юнктури обмежують можливість реакції США і горизонт зовнішньополітичного планування в регіоні країн Каспійського басейну. Політика США на Каспії спрямована на зміцнення

незалежності нових прикаспійських держав, що йдуть шляхом розвитку ринкової економіки, демократії, а також вирішення регіональних конфліктів шляхом розвитку економічних зв'язків між новими державами регіону.

На сьогодні енергетична стратегія США в Каспійському регіоні передбачає: розширення напрямків і шляхів транспортування енергоносіїв з регіону, використовуючи нафтопроекти («Баку-Тбілісі-Джейхан» та інші); лобіювання транскаспійських газо і нафтопроводів, а саме будівництво Південного газового коридору, завершення якого планується у 2020 році. Це сприятиме доступу країн ЄС до родовищ газу Азербайджану з метою зменшення їх енергетичної залежності від Росії.

Варто зауважити, що одним із важливих завдань США в Каспійському регіоні є розширення міжнародного співробітництва з прикаспійськими країнами, зокрема в аспекті міжнародної безпеки (охорона кордонів, військові навчання НАТО тощо); орієнтація керівництва прикаспійських країн на західні європейський енергетичний ринок тощо.

США як геополітичний гравець зацікавлений в розвитку стратегії «множинності» трубопроводів, основною метою якої є диверсифікація джерел енергоносіїв, ігнорування інтересів і маршрутів Росії і Ірану.

США активно співпрацюють в економічній, політичній, енергетичній сферах з Азербайджаном привертаючи сторонніх політичних гравців, як національного рівня – Великобританія, так і комерційних – «British Petroleum». США, використовуючи інституційні інструменти, такі як організація регіональної співпраці в рамках ГУАМ прагнули забезпечити стійку динаміку присутності країн Південного Кавказу на західних енергетичних ринках, залучаючи численних партнерів до пріоритетних енергетичних проектів.

Політичні і економічні зміни в Каспійському регіоні призвели до принципово нового балансу сил, чому неабиякою мірою сприяла поява нових гравців як з числа країн регіону, так і країн з інших частин світу. Зменшення російського впливу в регіоні, розрив економічних зв'язків між колишніми

радянськими республіками компенсувалися західними капіталовкладеннями, переорієнтацією країн регіону на зовнішні ринки. Активну роль в цих процесах зіграли США, які були зацікавлені у відособленні країн великого Каспію і Центральної Азії від Росії. Розгляд політики США на Каспії через призму більш широкого політичного поля представляється виправданим, оскільки реалізація американської стратегії прямо або побічно зачіпала всі держави Закавказзя і Центральної Азії, а Каспій є центром зосередження різних інтересів.

Стратегія США в регіоні полягала в забезпеченні лідируючих позицій в освоєнні регіональних ресурсів і зведенню до мінімуму впливу Росії і Ірану на проведення політики нових держав і будівництва експортних трубопроводів в обхід Росії та Ірану. Одним із засобів зміцнення позицій США була опора на лідерів прикаспійських держав.

Стратегія США з реалізації національних інтересів в Каспійському регіоні ґрунтувалася на 3 підходах:

- зниження (усунення) активності зовнішньополітичної ролі Ірану та Росії;
- зміцнення економічних і політичних зв'язків між Туреччиною, як членом НАТО, і прикаспійськими державами (Азербайджан, Казахстан і Туркменістан);
- підтримка економічного розвитку прикаспійських держав і економічна незалежність від Росії. Зовнішньополітичні проекти США з транзиту енергоносіїв ґрунтуються на позиції зростання взаємостосунків між країнами, поліпшенню регіональної безпеки і розвитку форм регіональної співпраці.

8. Поряд з намаганнями США посилити свої економічні позиції на Каспії, важливе значення набуває реалізація Сполученими Штатами військово-політичних установок. Активізація військово-політичної діяльності США послаблює позицію Ірану, а також певним чином перешкоджає проникненню в регіон Індії і Китаю, які мають тут певні

інтереси. Ситуація тут така, що основні гравці на Каспії взаємодіють один з одним по-різному.

Азербайджан можна вважати єдиною державою на Каспії, яка балансує рівновагу сил на західному узбережжі Каспійського регіону. Після розпаду СРСР в Азербайджані розпочали роботу 13 великих енергетичних компаній з 8 держав світу, що в свою чергу створило рівновагу між вкладеними інвестиціями. Інвестиції прийшли із США, Великобританії, Норвегії, Японії, Туреччини, Саудівської Аравії, Росії. Інвестиції з різних країн в Азербайджані створювали сприятливу ситуацію для розвитку економіки країни, а не ставили її в залежність від конкретних держав, які вклали масштабні інвестиції.

Одним з головних напрямів політики США в регіоні стала двостороння співпраця як з державами, що безпосередньо виходять на Каспій, так і з прилеглими до них країнами, в першу чергу з такими, як Грузія. Остання, хоча і не має виходу на Каспій, але займає дуже вигідне транзитне географічне положення. Грузія як єдина кавказька країна, що має вихід до Чорного моря, має стратегічне значення у відносинах Росії і Заходу. Територією цієї країни проходять транскавказькі транспортні лінії – залізничні та автомобільні, до яких за останні роки додалися магістральні нафтогазові трубопроводи. Важливе місце в цьому приділялося обміну дипломатичними делегаціями з главами держав регіону і їх адміністраціями. В достатньо короткі терміни США вдалося підняти рівень співпраці в дипломатичній і економічній галузях.

Не будучи прикаспійською державою, США, активно беруть участь в процесах на Каспії, нівелюючи позиції Росії, щоб не допустити посилення впливу на нові прикаспійські держави в Каспійському регіоні.

9. Визначено, що на сьогодні Каспійський регіон відіграє важливу роль у світовій політиці. Каспійський регіон залишається для Росії та США пріоритетним напрямом зовнішньої політики. Вигідне стратегічне положення

перетворює регіон у зону стратегічних інтересів багатьох великих світових акторів.

Доведено, що енергетична політика США в Каспійському регіоні спрямована на ослаблення позиції Росії та розширення економічних можливостей для нових прикаспійських держав. Енергетична політика США передбачає зниження рівня залежності від постачань енергоресурсів із Близького Сходу, зниження іранського впливу на енергетичний сектор прибережних країн Каспію, а також недопущення появи проектів розробки каспійських родовищ за участю Росії та Ірану.

США розглядають Каспійський регіон як потенційний резерв вуглеводневої сировини, який можна задіяти при зміні цінової кон'юнктури на світових ринках.

У зв'язку з ситуацією, що склалася, в Європі запускають заморожені проекти з будівництва газопроводів з північних держав Європи. Одним з прикладів таких проектів є будівництво Трансбалтійського газопроводу «Baltic Pipe» з Норвегії через Данію до Польщі, який замінить частково російський газ в Польщі. Виходячи з вищезгаданих фактів, можна зробити висновок, що для США в даний момент має дуже важливе значення Південний газотранспортний коридор, який в майбутньому створить конкуренцію російському «Турецькому потоку», що у свою чергу відповідає енергетичній політиці США та ЄС.

10. З'ясовано, що політика США спрямована на взаємовигідну співпрацю з країнами Каспійського регіону щодо розробки і транспортування енергетичних ресурсів регіону до країн-споживачів. На сучасному етапі відбувається активний пошук і будівництво нових шляхів транспортування енергетичної сировини. І Росія, і США є основними суперниками щодо побудови шляхів транспортування енергоносіїв з метою зменшити вплив одна одної на території Каспію.

11. Політика США в Каспійському регіоні включала зміцнення державності і незалежності країн регіону, що йдуть шляхом розвитку

ринкової економіки, а також ослаблення їх залежності від Росії; розширення економічних можливостей для нових прикаспійських держав, сприяння вирішенню регіональних конфліктів, у тому числі шляхом налагоджування політичних, економічних і військових зв'язків між новими державами регіону. Велика увага надавалася створенню спецпідрозділів сил охорони енергетичних транспортних комунікацій, а також зниженню залежності держав регіону від Росії за рахунок забезпечення гарантованої доставки їх нафти і природного газу на світові ринки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абакаров А.Т. Геополитические интересы Российской Федерации в Каспийском регионе как фактор политического процесса на Юге России: автореферат дис...канд. полит. наук: 23.00.02. Махачкала, 2007. 22 с.
2. Абдурахманов Г.М., Монахова Г.А., Алдабаев А.А., Ахмедова Г.А. Границы на Каспийском море в соответствии с бассейновым принципом *Юг России: экология, развитие*. 2008. № 4. С. 130-133.
3. Абишев А.Е. Каспий: нефть и политика. *Второе издание*. Астана, 2004. 380 с.
4. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. Москва: Известия, 2003. 712 с.
5. Арин О.А. Каспийский регион – нарождающийся узел международных противоречий. *Сайт Олега Арина* URL: http://olegarin.com/olegarin/Kaspijskij_region.html (дата звернення: 15.11.2019).
6. Байков А.А. «Интеграционные маршруты» Западно-Центральной Европы и Восточной Азии. *Международные процессы*. 2007. №3 (15). Т. 5. С. 10.
7. Бакланов П.Я., Ганзей С.С. Трансграничные территории: проблемы устойчивого природопользования. Владивосток: Дальнаука. 2008. 216 с.
8. Батюк В. И. Российско-американский диалог по региональным проблемам в XXI веке: итоги и перспективы. *США-Канада: экономика, политика, культура*. 2009. № 8. С. 17-32.
9. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Американское превосходство и его геостратегические императивы. Москва: *Международные отношения*, 2010. 262 с.
10. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство [пер. с англ.]. Москва: *Междунар. отношения*, 2004. 288 с.

11. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посібник. Київ: Асоціація молодих українських політологів і політиків, 2000. 200 с.
12. Блэкуилл Р., Брэйтуэйт Р., Танака А. Навстречу России. Доклад Трехсторонней комиссии. Москва, 1995. 84 с.
13. Богатуров А. Три поколения внешнеполитических доктрин России. URL: <http://intertrends.ru/system/Doc/ArticlePdf/625/Bogaturov-13.pdf>.
14. Богуславский М. М. Международное право. Москва, 1999. 445 с.
15. Боришполец К.П. Методы политических исследований: учеб. пособие для студентов вузов 2-е изд., испр. и доп. Москва: Аспект Пресс, 2010. 230 с.
16. Брутенц К.Н. Закат американской гегемонии: конец однополярного мира и великая геополитическая революция. Москва: Международные отношения, 2009. 508 с.
17. Брушко В.І., Шандро О.Д. Каспійський регіон у контексті енергетичної дипломатії України. *Науковий вісник Дипломатичної академії України. Серія «Економічні науки». Частина III. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. 2016 р. Вип. 23. С. 144-155.*
18. Бурдяк Я. Ротар Н.Ю. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів. Чернівці: Рута, 2004. 328 с.
19. Буров А. А. Современная политическая интеграция в Кавказско-Каспийском регионе: автореферат дис... канд. полит. Наук: 23.00.02. Пятигорск, 2009. 321 с.
20. Бурцев С.Н. Роль Каспийского региона в мировой политике. *Вестник Российского государственного гуманитарного университета. 2014. №.7. С. 45-49.*
21. Бутаев А.М. Каспий море или озеро? URL: <http://caspiy.net/knigi/kaspij-more-ili-ozero/24-kaspij-more-ili-ozero-2-status-kaspiya-.html>.

22. Васильева О.А. Советско-иранский договор 1921 года. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право.* 2014. № 16 (187). С. 113-118.

23. В Совете Федерации обсудили с иранскими коллегами перспективы сотрудничества в области сельского хозяйства и торговли URL: http://www.iran.ru/news/economics/90943/V_Sovete_Federacii_obsudili_s_iranski_mi_kollegami_perspektivy_sotrudnichestva_v_oblasti_selskogo_hozyaystva_i_tor_govli.

24. Василенко И.А. Геополитика современного мира. Москва: Юрайт, 2010. 48 с.

25. Васильченко Е. Особенности национальных интересов. *Российская бизнес газета.* 2002. 25 сентября.(№12). С. 14-20.

26. Внешняя политика России: теория и практика: Учебное пособие /Под общ. Ред. С.В. Смульского, О.Д. Абрамовой; Отв. ред. В.С. Буянов. Москва: Книга и бизнес, 2013. 75 с.

27. Военная доктрина Республики Казахстан (Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 11 октября 2011 года №161). *Сайт Министерства обороны Республики Казахстан.* URL: https://www.mod.gov.kz/rus/dokumentv/voennava_doktrina/

28. Волынчук А.Б. Трансграничный регион: теоретические основы геополитического исследования. *Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке.* 2009. №. 4. С.49-54.

29. Гаджиев К.С. Кавказско-Каспийский регион и современная геополитика. URL: <http://orientir.milportal.ru> [дата обращения: 27.06.2019 г.]

30. Газиев В.З. Геополитические факторы российских политических процессов на Кавказе: дисс. канд. полит. наук. 23.00.02. Ростов-на-Дону, 2011. 160 с.

31. Гарнетт Ш.У. США и Каспийский бассейн. *Вестник аналитики.* 2001. № 1. С. 89-94.

32. Гасанов О.С., Рыжов И.В. Современное состояние российско-азербайджанских отношений. *Политика и общество*. 2017. 145 (6). С.32-50.
33. Гелей С. Рутар С., Кендус О. Політико-правові системи світу: Навч.посібник. Львів: Комерц. Академія, 2002. 224 с.
34. Гильмутдинова Д.А. Политика США в Каспийском регионе (Азербайджан, Казахстан и Туркменистан): автореф. дис. на соискание степени кандид. пол. наук: спец. 23.00.04 «Политические процессы международных отношений и глобального развития». Москва, 2007. 28 с.
35. Глубины Евразии *KAZENERGY*. 2015. N 2 (69). С. 24-26.
36. Гнатюк О.В. Безпековий вимір глобальних стратегій США: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 Київ, 2013. 18 с.
37. Гончар Ю.Б. Еволюція політики США щодо інтеграційних процесів у Західній Європі (кінець 80-х – 90-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 Київ, 1997. 24 с.
38. Городня Н.Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989-2013 рр.). Київ, 2014. 47 с.
39. Губайдуллин А., Кампанер Н. Газ в Европе: есть ли альтернатива. *Россия в глобальной политике*. 2006. №1. С.25-30
40. Давимука С., Колодій А., Кужелюк Ю., Харченко В. Політичні режими сучасності та перехід до демократії. Львів, 1999. 168 с.
41. Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. Москва: Весь мир, 2010. 216 с.
42. Девять пунктов Турции, Ирана и Азербайджана. Российское информационное агентство Irannews, 25 апреля 2011 г. URL: http://www.iran.ru/news/analytics/73363/Devyat_punktov_Turcii_Irana_i_Azerbajdzhana.
43. Декларация о государственном суверенитете Российской Советской Федеративной Республики: офиц. текст. URL: http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_37867.html.

44. Декларация Президентов Азербайджанской Республики, Исламской Республики Иран и Российской Федерации. 2016. 09 августа. URL: <http://ru.president.az/articles/20776>

45. Денисенко В. М. Проблема визначення предмету політології. *Вісник Львівського національного університету: Серія гуманітарних наук*. Вип. 3. Львів, 2004. С. 175-180.

46. Джуварлы Т. Азербайджанская нефть: поиски равнодействующей. *Азербайджан и Россия: общество и государство*. Москва, 2001. Вып. 4. С. 379-434.

47. Для чего Україні White Stream? URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/02/27/3382666>

48. Договор «О дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Туркменистаном». Ашхабад, 24.04.2002 г. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=4078.

49. Договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Персией подписан в г. Москве 26.02.1921 г. *Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства*. 1921. № 73. ст. 597.

50. Договор между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о добрососедстве и союзничестве в XXI веке URL: http://www.mid.ru/bdomp/spd_md.nsfZ0/7F809DDB06F6DDBC43257E270042E07D.

51. Договор между РСФСР и Персией от 26.02.1921 г. URL: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_767/doc767a558x825.htm

52. Договор о коллективной безопасности. 15.05.1992.

53. Договор о поселении, торговле и мореплавании между СССР и Ираном 1935 г. *Сб. действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами*. Вып. X. Москва, 1955.

54. Договор о торговле и мореплавании между СССР и Ираном подписан в г. Тегеране 25.03.1940 г. *Сборник торговых договоров и*

соглашений по торгово-экономическому сотрудничеству СССР с иностранными государствами на 1 января 1977 года. Т. 1. Москва: Экономика, 1977. С. 301–313.

55. Доклад Конференции ООН по торговле и развитию о мировых инвестициях за 2013 г. URL: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2013overview_ru.pdf.

56. Дональд Трамп о внешней политике США. *Иносми.ру*. 2016. 29 апреля. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160429/236365685.html>.

57. Дорофеев Д.В. Внешнеполитическая стратегия США в регионе Центральная Азия: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 Симферополь: Таврический национальный ун-т В.И. Вернадского, 2007. 259 с.

58. Дробот Г.А. Анализ внешней политики России. *Обозреватель*. 2011. №3. С. 4-12.

59. Дудко І.Д. Національні інтереси США у постбіполярному світі. Київ: КНЕУ, 2003. 208 с.

60. Дунаева Е. Иран корректирует свою позицию по Каспию. *Новое восточное обозрение*. 2012. №8. С.342-348.

61. Енергетична безпека партнерів США в Євразії залежить від стабільності Каспію – колишній посол США. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/caspian-becoming-new-center-144935245/918539.html>

62. Елишев С.О. Основы национальной политики. Москва: Канон+, 2012. 352 с.

63. Ермекбаев Н. Многосторонняя дипломатия на Каспии: вопросы правового статуса и безопасность. *Каспийский диалог–3*: материалы Международной конференции. Алматы, 3-4 октября 2008. Алматы, 2008. С. 8-14.

64. Желєзняк І.С. Трансформація військово-політичного напрямку зовнішньої політики США у 1991-2000 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Донецьк: Донец. нац. ун-т., 2013. 20 с.

65. Жильцов С. С., Пархомчик Л. А. Роль углеводородных ресурсов в развитии Каспийского региона. *PolitBook*. 2017. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-uglevodorodnyh-resursov-v-razvitiikaspiyskogo-regiona>
66. Жильцов С.С. Политика России в Каспийском регионе. Москва: Аспект Пресс; 2016. 240 с.
67. Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А. М. Геополитика Каспийского региона. Москва, 2003. 277 с.
68. Жихорь Ю. ЕС и США в Центральной Азии: кто останется? Москва, 2002. 15 с.
69. Закон Азербайджанской Республики «О недрах» №439-IQ от 13 февраля 1998 года. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30589601
70. Закон Исламской республики Иран «О поощрении и защите иностранных инвестиций», 2002. URL: <http://www.ved.gov.ru/files/images/country/Iran/Law%20and%20the%20instructions%20for%20use%20of%20the%20law%20on%20the%20promotion%20and%20protection%20of%20foreign%20investment.pdf>.
71. Закон Исламской республики Иран «О регистрации коммерческих предприятий» от 1 июня 1931 года. URL: http://www.azerbaijan.az/portal/StatePower/Ministers/ministersCabinet_r.html?ministersCabinet_03.
72. Закон Республики Казахстан «О недрах и недропользовании» от 24 июня 2010 года № 291-IV URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30770874.
73. Закон Республики Казахстан от 20 июля 2011 года № 463-IV «О государственном регулировании производства и оборота отдельных видов нефтепродуктов». URL: <https://www.zakon.kz/226680-zakon-respubliki-kazahstan-ot-20-iyulya.html>.
74. Закон Российской Федерации «О недрах» от 21.02.1992 N 2395-1. Дата обновления: 03.07.2016. URL: <https://www.zakonrf.info/zakon-o-nedrah>.

75. Закон Туркменистана «О внешнеэкономической деятельности» от 19 мая 1992 г. <http://www.turkmenbusiness.org/content/zakon-turkmenistana-o-vneshneekonomicheskoi-deyatelnosti-v-turkmenistane>.

76. Закон Туркменистана «Об углеводородных ресурсах» от 20 августа 2008 г. URL: <https://customs.gov.tm/ru/info/dlya-inostrannykh-investorov/ob-uglevodorodnykh-resursakh>.

77. Заявление для прессы по итогам работы Третьего каспийского сам мита. Сайт Президента России, 18 ноября 2010 года. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/9547>

78. Заявление президентов Азербайджанской Республики, Исламской Республики Иран, Республики Казахстан, Российской Федерации и Туркменистана. Сайт Президента России, 29 сентября 2014 года. URL: <http://kremlin.ru/supplement/4754>

79. Заявления глав государств – участников IV Каспийского саммита для прессы. 2014. 29 сентября. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/46689>

80. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Київ: Основи, 1996. 420 с.

81. Зонн И. С. Каспийское море: Энциклопедия / авторы и составители И. С. Зонн, А. Г. Костяной, А. Н. Косарев, С. С. Жильцов. *Негосударственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Московский университет имени С.Ю. Витте»*. 2-е издание, дополненное и переработанное. Москва: Международные отношения, 2015. 542 с.

82. Зульхарнеев А.Ф. Энергетические интересы Ирана в Каспийском регионе. *Индекс безопасности*. 2010. №16 (2).С 45-72.

83. Зюзин Ю.А. Государственная политика России по обеспечению стратегических интересов в Прикаспийском регионе на рубеже XX – XXI вв.: автореферат дис... канд. ист. наук: 07.00.02. Астрахань, 2007 217 с.

84. Иванов И.С. Россия в современном мире. Ответы на вызовы XXI века: статьи и выступления. Москва.: ОЛМА, 2004. 636 с.
85. Икаев Д.Г. Проблемы определения международно-правового статуса Каспийского моря: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 Москва, 2006. 26 с.
86. Интервью заместителя Министра иностранных дел Российской Федерации В.И. Калюжного «Энергетика должна иметь политическую составляющую». *Известия*. 2004. 8 апреля. URL: <http://mfa.gov.by/press/smi/a16f3c4c0850acbc.html>
87. Исаев Б.А. Современная российская политика. Спб. 2012. 448 с.
88. Казанцев А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия Москва, 2008. С. 103.
89. Как делить Каспийское море. URL: http://polit.ru/article/2014/09/30/kasp_sea.
90. Калитчак Р. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. Київ: Знання, 2007. 303 с.
91. Калюжный В. Медлить с определением статуса Каспия опасно. *Независимая газета*. 2001. вып. 10-02. С.8-13.
92. Карабущенко П.Л. Геополитические особенности Каспийского региона и современное состояние мировых политических «элит». *Современная научная мысль*. 2014. №5. С. 141-152.
93. Кармазіна М., Могилевець О. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях. *Політичний менеджмент*. 2006. № 5. С.3-17.
94. Каспий: политика для новой эры. Выступление В. Калюжного. *Дипломатический вестник*. 2002. №4. С.45
95. Каспийская дипломатия Москвы (к вопросу об изменении позиции России по вопросу правового статуса Каспийского моря). URL: <http://farsiiran.narod.ru/analitics/irmassmedia/caspiydiplomacy.htm>

96. Кириченко І.О. Політико-інформаційна парадигма безпекової стратегії США: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 Київ: Б.в., 2012 . 20 с.
97. Клепиков С.С Развитие российско-иранских отношений в контексте проблемы разграничения пространства Каспийского моря. *Общество: философия, история, культура*. 2013. №3. С. 49.
98. Коваль І.М. Концептуальне оформлення східноєвропейської політики США на початку процесу глобальних трансформвань: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04. Київ, 2000. 35 с.
99. Колумбос Д. Международное морское право /Под ред. и с вступ. статьей канд. юрид. наук А. К. Жудро и д-ра юрид. наук проф. М. И. Лазарева . Москва: Прогресс, 1975. 782 с
100. Кольчугин Н. Каспийское море: Россия и Иран обречены на союзные отношения / Н. Кольчугин. URL: http://www.iran.ru/news/analytics/80544/Kaspiyskoe_more_Rossiya_i_Iran_obrec_heny_na_soyuznye_otnosheniya.
101. Конвенция о правовом статусе Каспийского моря. 12 августа 2018 г. URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/5328>
102. Конвенция ООН по морскому праву 1982 г. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/lawsea.shtml
103. Константинов В.Ю. Регіоналізм та регіоналізація в міжнародних відносинах. Монографія. Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 200 с.
104. Концепция внешней политики России. Утверждена Президентом РФ В.В. Путиным 12.02.2013 URL: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/6D84DDEDEDBF7DA644257B160051BF7F
105. Концепция внешней политики Российской Федерации от 28 июня 2000 года. URL: http://www.ng.ru/world/2000-07-11/1_concept.html
106. Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні відносини ХХ століття Текст: навч. посібник для студ. вузів. Київ: Школяр, 1999. 256 с.

107. Корнеевец В.С. Международные транснациональные и трансграничные регионы: признаки, особенности, иерархия. *Вестник Балтийского федерального университета и М. И. Канта*. 2010. Вып. 1. С. 27-34.

108. Картунов С.В. Россия в мировой политике после кризиса. Москва: Красная звезда, 2011. 476 с.

109. Косов Г. В., Литвишко О. М. Каспийский регион в системе международных регионов. *Вестник волгоградского государственного университета*. 2015. №. 6. с. 112-117

110. Косов Г.В., Косова Е.В. Каспийско-кавказский регион: проблемы политической стабильности в контексте современных геополитических трансформаций. *Каспийский регион: политика, экономика, культура*. 2011. № 4. С. 377-382.

111. Косов Г.В., Панин В.Н. Индикаторы геополитической составляющей политического процесса. *Вестник Института стратегических исследований*. Ставрополь: Ставролит, 2012. С. 4-10.

112. Котипко В. Россия и Каспий: геополитические интересы. *Обозреватель-Observer*. 2000. № 7. С.27-31.

113. Кочетов Э. Геоэкономические войны: миру нужен Геоэкономический трибунал («новая» ответственность и ее институциональные формы). URL: <http://www.hse.ru/data/125/322/1238/gas3.doc>. .

114. Кузьмина И.В. Позиционирование России в Каспийском регионе: современное состояние и перспективы. *Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование*. 2011. № 4 (6). С. 63.

115. Лавров С.В. Определение правового статуса Каспийского моря. URL: <http://www.lawtek.ru/analysis/international/22720.html>

116. Ланда К.Г. Каспийская модель регионального сотрудничества: автореферат дис... д-ра полит. наук: 23.00.04. Москва, 2010. 425с.

117. Лебедева М.М. Внешняя политика: исчезновение или перезагрузка? *Внешняя политика: вопросы теории и практики*. Москва: МГУ, 2009. №9. С. 32-42

118. Литвишко О.М. Трансграничное сотрудничество как механизм обеспечения национальных интересов современной России в Каспийском регионе: автореферат дис. ... кандидата политических наук: 23.00.04. Пятигорск, 2015. 31 с.

119. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов. Москва: Волтерс Клувер, 2008. 415 с.

120. Лукьянов С., Перфилов М. Война маршрутов. URL: <http://www.nefte.ru/oilworld/kaspiy23.htm>

121. Лунев С.И. Центральная Азия и Южный Кавказ как геополитические регионы и их значение для России. *Центральная Азия и Кавказ*. 2006. №3 (45). С.14-27.

122. Магомедов А., Никеров Р. От Большого Каспия до Сахалина. Характер и рубежи борьбы за энергоресурсы Северной Евразии на этапах посткоммунизма. Ульяновск: УлГУ, 2011. 45 с.

123. Максименко В. Центральная Азия и Кавказ: основание геополитического единства. URL: <http://www.ca-c.org/iournal/cac-09-2000/08.Maksimien.shtml>

124. Малышева Д. Российская карта в каспийском пасьянсе. *Мировая Экономика и Международные отношения*. 2002. №7. С.38-45.

125. Мамедов Р. Международно-правовой статус Каспийского моря: вчера, сегодня, завтра (вопросы теории и практики). *Конфликты на Кавказе: история, современность и перспективы урегулирования*: материалы международной конференции. Баку, 2012. URL: <https://www.ca-c.org/journal/cac-09-2000/19.Mamedov.shtml>

126. Мангейм Дж.Б., Рич Р.К. Политология: Методы исследования. Москва: Издательство “Весь Мир”, 1997. 544 с.

127. Медведев Д. Вступительное слово на Совещании по вопросам прикаспийского сотрудничества. Астрахань. 17 августа 2009 г. URL: <http://www.kremlin.ru/transcripts/5209>.

128. Международные концерны жаждут получить доступ к энергетическим запасам Туркмении. URL: <http://www.wprrr.ru/archives/category/atr/page/69>

129. Мельников К., Габуев А. В Европу прорубить трубу. ЗАО «Коммерсантъ. Издательский дом». URL: <http://www.kommersant.ru/doc-rss/2034910>

130. Меморандум о гарантиях безопасности в связи присоединением Республики Казахстан к Договору о нераспространении ядерного оружия от 05.12.1994. URL: http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemi/dok_pegmzz.htm

131. Мехтиев А., Крышталёв Е., Чеботарёв А., Михеев С., Власов А. «Консолидация потенциала «прикаспийской пятерки»: проблемы и перспективы». Москва. 2009. 67с.

132. Миллер Н.Н. Каспийская региональная система политических отношений и перспективы политики России: дис. ... канд. полит. наук: 20.00.04. Пятигорск, 2004. 204 с.

133. Моргентау Г. Политические отношения между нациями: борьба за власть и мир. Теория международных отношений: Хрестоматия / сост., науч. ред. П.А. Цыганкова. Москва: Гардарики, 2002. 88 с.

134. Морозов С.И., Савченко И.А. Социально-политическая безопасность Черноморско-Каспийского региона в контексте реализации национальных интересов современной России. *Социально-политические и историко-культурные аспекты современной геополитической ситуации: Материалы Международной научнопрактической конференции X Научно-образовательного форума*. Москва, 2017. С. 311–314.

135. Морнингстар Р. Речь посла США в Азербайджане в связи с 4 июля. Радио Азадлыг. 4 июля 2014. URL: <https://www.radioazadlyg.org/a/25445228.html>

136. Морская доктрина Российской Федерации на период до 2020 года, 31.07.2001 г. URL: www.iss.niit.ru/doktrins/doktr03.htm

137. Мотяшов В.П. Газ и геополитика. Шанс России. Москва: ЛЕНАНД, 2014. 352 с

138. Мурсалиев А.О. Охрана окружающей среды на Каспии (международно-правовой аспект). *Евразийский юридический журнал*. 2017. № 10 (113). С. 58-61.

139. Мухаррямов Р.Р. Борьба за энергоресурсы как фактор каспийских политических процессов на современном этапе: дис. . канд. полит. наук:20.00.04. Астрахань, 2013. 175 с.

140. Мэр П. Сравнительная политология: общие проблемы (глава 12). *Политическая наука: новые направления*: под ред. Р. Гудина и Х.Д. Клингеманна. Москва: Вече, 1999. С. 309–329.

141. На саммите в Астрахани не решили главную проблему Каспия. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2014/09/140929_caspian_sea_summit

142. Назарбаев Н.: Досягнута домовленість про участь Казахстану в проєкті «Бургас-Александруполіс». URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/n_nazarbaev_dostignuta_dogovorennost_ob_uchastii_kazahstana_v_proekte_burgas_aleksandrupolis__1198153148.

143. Най Дж. Про російську загрозу: Або Чому ніхто не виграє в новій холодній війні? *День*. 2015. 21 квіт. (№ 69). С. 8.

144. Немич Б. Каспийские источники как основа международно-правового значения Юго-восточной Европы для европейской энергетической безопасности. *Вестник РУДН. Серия Юридические науки*. 2013. № 4. С. 239

145. Об утверждении Стратегического курса Российской Федерации с государствами – участниками СНГ. Указ Президента Российской Федерации от 14 сентября 1995 г. № 940. *Собрание законодательства Российской Федерации*. 1995. № 38. С. 36-67.

146. Османов Г.Д. Азербайджано-российские отношения в конце XX – начале XXI веков в контексте мировой политики: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 20.00.04. СПб., 2006. 43с.
147. Офіційний сайт державного комітету із статистики Азербайджану. URL: <http://www.stat.gov.az>
148. Офіційний сайт незалежного статистичного та аналітичного агентства. Режим доступу: <http://eia.doe.gov/emeu/cabs/Caspian/Oil.html>.
149. Офіційний сайт Служби енергетичної інформації США. URL: <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=12911>
150. Парамонов В., Строков А. Этапы внешней политики России в Центральной Азии. *Advanced Research and Assessment Group, Central Asian Series*. 2008. №8/21. С. 2.
151. Песковец И.Д. Основные направления современной внешней политики России по укреплению стратегической стабильности в мире. *Научные труды Северо-Западного Института управления*. 2010. №1. С. 256-259.
152. План реализации Стратегии развития российских морских портов в Каспийском бассейне URL: <http://government.ru/docs/37192/>
153. Пляйс Я. Теория и практика внешней политики современной России. URL: http://www.observer.materik.ru/observer/N10_97/10_05.htm
154. Погорська І.І. Міжнародно-політична дія американського глобалізму: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04. Київ: Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАН України, 2010. 32 с.
155. Погорська І.І. США: місія здійснима? Праксеологія творення глобального світу: монографія / І. І. Погорська; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. Київ: Грамота, 2009. 502 с.
156. Политика США в Азиатско-Тихоокеанском регионе: сборник научных трудов / редкол.: Ю.В. Щербинина (ред.-сост.) и др. Москва: ИНИОН РАН, 2014. 192 с.

157. Пономарева Е.Г., Рудов Г.А. «Принцип домино»: мировая политика на рубеже веков: монография. Москва: Издательство «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2016. С. 237-282.

158. Портнягина И.И. Энергетическая геополитика Российской Федерации: роль Каспийского региона: дис...канд. полит. наук: 20.00.04 Москва, 2007. 341 с.

159. Постановление Правительства РФ «Об утверждении Правил вылова (добычи) водных биологических ресурсов в научно-исследовательских, контрольных и рыбоводных целях» № 566 от 31 июля 2001 г. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901793984>

160. Примаков Е. Мир без России? К чему ведет политическая близорукость. *ИИК «Российская Газета»*. Москва, 2009. С. 8.

161. Притчин С. Каспийское море в центре всеобщего внимания. 15 января 2016 г. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Problemy-krupnogo-kalibra-17944>

162. Проблемы лидерства во внешнеполитической деятельности США. Итоги первого срока администрации Буша. Москва: ИСКРАН, 2005 (МОСКВА: РИО ИСКРАН). 141 с.

163. Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір: монографія. Київ: Центр вільної преси, 2016. – 527 с.

164. Рижков М.М. Аналітичні дослідження доктрини нового світового порядку Дж. Буша-старшого та стратегії «задіяності та розширення» Б. Клінтона. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. пр. Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка Ін-т міжнар. відносин. Київ, 2008. Вип. 77. С. 6-15.

165. Рижков М.М. Доктринальний вимір стратегій зовнішньої політики США: від стримування до глобальної демократизації: дис... д-ра політ. наук: 23.00.04. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 401 с.

166. Рогов С. М. США на рубеже веков. Москва: Наука, 2000. 495 с.

167. Романюк А. Становлення порівняльної політології та головні особливості методу порівняльних досліджень. *Збірник наукових праць «Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку»*. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка». Вип.16. 2005. С.15-21.

168. Российско-иранские отношения. *Министерство иностранных дел Российской Федерации*. URL: <http://www.mid.ru/nsrasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/432569d80021985f43256b92002d1fac70?openDocument>

169. Россия и Казахстан: перспективы сотрудничества. URL: <http://www.allrussia.ru/country/110916154302.html>

170. Рудсари Р.Х. Российско-иранские отношения в регионе Каспийского моря. *ПОЛИТЭКС*. 2013. Том 9. №2. С. 152.

171. Рустамбеков Б. Доказанные запасы нефти в Каспийском регионе составляет 3,5% мировых запасов. URL: 1news.az/economy/oil_n_gas/20121015115529501.html

172. Рустемова-Демиржи С. Стратегические игры вокруг Каспия. *Кавказ и глобализация*. 2012. №4. С.92-97

173. Рыжов И.В., Рогожина Е.М., Иващенко М. Шанхайская организация сотрудничества и угрозы региональной безопасности в Центральной Азии. *Россия и новые государства Евразии*. 2016. 33 (4). С. 61-70.

174. Савин И.С., Рахмонов Ф.Х. Проблема разграничения акватории Каспийского моря в условиях неопределенности его международно-правового статуса: историческая ретроспектива и современное состояние. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология*. 2017. №22 (271). С.173-180 .

175. Самуйлов С.М. Внешнеполитический механизм США: эволюция, реформирование, проблемы: 1947-2008 гг.: диссертация ... доктора исторических наук: 07.00.03.Москва, 2010. 508 с.

176. Сафонов М. Современные подходы к изучению международных отношений. *Журнал теории международных отношений и мировой политики*. 2003. Т. 1. № 1 (1). URL: <http://www.intertrends.ru/one/006.htm>

177. Светлов А.А. Континентальна інтеграційна стратегія США в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.0.02.»Світове господарство і міжнародні екон. відносини». Київ, 2014. 20 с.

178. Семенов В.С. Значение «Контракта века» 1994 г. для политики западных держав в Каспийском регионе. *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки*. 2013. 3 (1). С.114-121.

179. Сео Д.Ч. Внешняя политика Российской Федерации на Южном Кавказе в конце XX – начале XXI вв.: дисс. ... канд. полит. наук: 20.00.04 Казань, 2006. 229 с.

180. Серикова А. Международно-правовые аспекты разграничения Каспия и добрососедство прикаспийских государств. URL: <http://www.dobrososedstvo.org/dobrososedstvo-mezhdu-stranami-i-narodami-2010/mezhdunarodno-pravovye-aspekty-razgranicheniya-kaspiya-i-dobrososedstvo-prikaspijskix-gosudarstv.html>

181. Сморгунов Л.В. Современная сравнительная политология. Учебник. «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). Москва, 2002. 472 с.

182. Соглашение между Республикой Казахстан и Азербайджанской Республикой о разграничении дна Каспийского моря между Республикой Казахстан и Азербайджанской Республикой, совершенное в г. Москве 29.11.2001 г. *Ведомости Парламента Республики Казахстан*. 2003. № 14, ст. 115.

183. Соглашение между Республикой Казахстан и Туркменистаном о разграничении дна Каспийского моря между Республикой Казахстан и Туркменистаном, совершенное в г. Ашхабаде 02.12.2014 г. *Бюллетень международных договоров Республики Казахстан*. 2015. № 5, ст. 44.

184. Соглашение между Республикой Казахстан, Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией о точке стыка линий разграничения сопредельных участков дна Каспийского моря, совершенное в г. Алматы 14.05.2003 г. Ведомости Парламента Республики Казахстан. 2003. № 23, ст. 166.

185. Соглашение между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой о разграничении сопредельных участков дна Каспийского моря заключено в г. Москве 23.09.2002 г. // Собрание законодательства РФ. 2004. № 21, ст. 1978.

186. Соглашение между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о разграничении дна северной части Каспийского моря в целях осуществления суверенных прав на недропользование заключено в г. Москве 06.07.1998 г. // Собрание законодательства РФ. 2003. № 47, ст. 4510.

187. Соглашение о сотрудничестве в сфере безопасности на Каспийском море. URL: <http://www.rusmission.org/4/1/1426>.

188. Соглашение о сотрудничестве в сфере безопасности на Каспийском море. Президент России. 2010. 18 ноября. URL: <http://kremlin.ru/supplement/785>.

189. Социально-политические и экономические проблемы стран Востока. *Институт Востоковедения Российской Академии Наук*. URL: <http://www.ivran.ru/publications/228>.

190. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / Ред. В.Бакиров, Н.Сазонов. Харьков: ХНУ им. В.Н.Каразина, 2005. 591 с.

191. Статус Каспия: море или озеро? URL: <http://www.caspiy.net/dir3/sol/sol3.html>.

192. Стокгольмский международный институт изучения проблем мира URL: <https://www.sipri.org>.

193. США готовят санкції проти компаній-учасниць «Північного потоку-2». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29268295.html>.

194. США і світ XXI століття / Ю.М. Пахомов, та ін.. Київ: Центр вільної преси, 2013. 620 с.
195. США почали регулярно постачати зріджений газ в Європу. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/ssha-pochali-reguljarno-postachati-zridzhenij-gaz-v-jevropu-1298861.html>
196. Таран М.А., Гончар Б. М. США, КНР і Тайвань: трикутник взаємодії і суперечностей в 90-і роки ХХ ст. *Наукові записки Академії наук вищої школи України*. Вип. 2. Київ, 1999. С. 22-31.
197. Трамп написав письмо Ильхаму Алиеву. Москва-Баку.RU. 2017. 26 мая. URL: http://moscowbaku.ru/news/novosti_azerbaydzhana/tramp_napisal_pismo_ilkhamu_alievu/
198. Трансграничный диагностический анализ Каспийского моря. Техническое описание и целевые показатели качества окружающей среды. *Каспийская экологическая программа*. Т. 1. Баку, сентябрь 2002 г. С.6. URL: Режим доступа: http://www.undp.kz/library_of_publications/files/976-26553.pdf.
199. Тренин Д. Post-Imperium: евразийская история. Москва: РОССПЭН, 2012. 236 с.
200. Троицкий М, Чарап С. Дилемма интеграции на постсоветском пространстве (как не зайти в тупик после Вильнюса). *Россия в глобальной политике*. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Dilemma-integracii-napostsovetskom-prostranstve-16177>; Charap, Samuel. «Beyond the Russian Reset // National Interest, no. 126 (July-August 2013): pp. 39-48
201. Тупота О.М. Зовнішньополітична стратегія США у Чорноморському регіоні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Дніпропетровськ, 2013 . 20 с.
202. Туркманчайский мирный договор между Россией и Ираном от 10 февраля 1828 г. URL: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1122174>
203. Тюлин И.Г., Кожемяков А.С. Некоторые вопросы методологии научного прогнозирования внешней политики и международных отношений. *Аналитические методы в исследовании международных отношений: сборник*

научных трудов / под ред. И.Г. Тюлина, А.С. Кожемякова, М.А. Хрусталева. Москва, 1982. 427 с.

204. У Єврокомісії відмовилися підтримувати «Північний потік-2». URL: https://dt.ua/ECONOMICS/u-yevrokomisiyi-vidmovilisya-pidtrimuvati-pivnichniy-potik-2-274449_.html

205. Усманов Р.Х. Международное взаимодействие и перспективы Каспийского региона – предварительный анализ итогов астраханского саммита. *Каспийский регион: политика, экономика, культура*. 2014. № 4. С. 93-102.

206. Уткин А.И. Американская стратегия для XXI века.- Москва: Логос, 2000. 216 с.

207. Федоров Г. М. О сущности и соотношении понятий «регион», «международный», «транснациональный» и «трансграничный» регион. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта*. 2010. Вып. 3. С. 8-15.

208. Федулова Н. Правовой статус Каспийского моря: позиции прибрежных государств. *Мировая экономика и международные отношения*. 2008. № 8. С. 68

209. Фісун О. Типології політичних систем: основні підходи. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 39-50.

210. Ханна П. Второй мир. Москва: Европа, 2010. 572 с.

211. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

212. Хоссейнзаде В., Корнилов А. А., Боев Э. Б. Внешняя политика и геополитическая стратегия России на примере Ирана на примере ситуации вокруг Каспийского моря. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2015. № 11 (61): в 3-х ч. Ч. II. С. 55-56.

213. Хоссейнзаде В. Политика Ирана в Каспийском регионе на современном этапе: итоги и перспективы. *Проблемы постсоветского пространства*. 2017. №4(3). С.221- 228.

214. Цыганков А.П. Внешняя политика России от Горбачева до Путина. Москва: Научная книга, 2008. 272 с.

215. Черницына С.Ю. Роль энергетической дипломатии в формировании внешней политики России на современном этапе (2000-2014) [Текст]: дисс. ...канд. истор. наук: 07.00.15. Москва, 2015. 175 с.

216. Чернявский С.И. Политика США по укреплению своего влияния в Азербайджане. Независимый Азербайджан: новые ориентиры. Москва, 2000. Т. 2. 322 с.

217. Шаклеина Т.А. Россия и США в мировой политике: Учебное пособие для студентов вузов. Москва: Аспект Пресс, 2012. 272 с.

218. Шевчук О. В. Зовнішньополітична стратегія США та РФ щодо КНР: дис. ... д-ра політ. наук: 24.00.04. О. В.Шевчук. Київ, 2009;

219. Шихелілі Д. Стратегії Росії та США у Каспійському регіоні. Серія «Міжнародні відносини і політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». № 2. (2018). URL: http://politicus.od.ua/2_2018/24.pdf.

220. Шихелілі Д. До проблеми правового статусу Каспійського регіону. Серія «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку», № 4 (2018). URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/6253>.

221. Шихелілі Д. До питання співвідношення регіональної енергетичної політики Росії та США у Каспійському регіоні. Серія «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку», № 1 (2019), URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/6437>.

222. Эйвазов Д. Интересы безопасности и геополитическая активность Ирана в Центральной Азии. Кавказ и глобализация. 2009. 3 (4).С. 23-37.

223. Юрченко С.В. Геостратегія США в процесі становлення глобальної держави: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04. Київ, 2001. 36 с.

224. A National Security Strategy for a New Century. Washington, DC: The White House, Oct. 1998. P. 41.

225. Acharya A. Global International Relations (IR) and Regional Worlds: A New Agenda for International Studies // *International Studies Quarterly*. 2014. Vol. 58. No. 4. P. 647-659.

226. Acharya A., Buzan B. Why is There No Non-Western International Relations Theory? // Acharya A., Buzan B. (eds.) *Non-Western International Relations Theory: Perspectives from Asia*. New York: Routledge, 2009. 256 p.

227. Akbarzadeh S. *Uzbekistan and the United States. Authoritarianism, Islamism & Washington's Security Agenda* / S.Akbarzadeh. London: Zed Books, 2005. p. 65.

228. Amineh P. M. *Globalisation, geopolitics and energy security in central Eurasia and the Caspian region*. 2003.

229. Aydin M. *Oil, Pipelines and Security: the Geopolitics of the Caspian Region* / Gammer, M. (ed.), *The Caspian Region: a Re-Emerging Region [Text]* / M. Aydin. – N.Y.: Routledge, 2004. V. 1. P.3-31.

230. Baban I., Shiriyev Z. *The US South Caucasus Strategy and Azerbaijan* // *Turkish Policy Quarterly*. 2009. № 9.2. P. 93-103.

231. Bahgat G. *Splitting Water: The Geopolitics of Water Resources in the Caspian Sea*. *SAIS Review*. 2002. № 22 (2). P. 273–292.

232. Berniker M. *China's Hunger for Central Asia Energy*. *Asia Times Online* (11 June 2003). URL: http://www.atimes.com/atimes/Central_Asia/EF11Ag01.html

233. Bjola C., Kornprobst, M. *Understanding International Diplomacy: Theory, Practice and Ethics* / C. Bjola, M. Kornprobst. Abingdon: Routledge, 2013. 256 p.

234. Blank S. *American Grand Strategy and the Transcaucasian Region*. *World Affairs*. 2000. № 163/2.

235. Blank S. *Is a U. S. strategy for Central Asia emerging?* *Central Asia – Caucasus Analyst*. 2010. № 5. P. 3–5.

236. Blank S. U. S. interests in Central Asia and their challenges. *Demokratizatsiya*. 2007. № 3. P. 312–334.
237. Bogaturov A. Russia And The Usa: Equilibrium Of Distrust. *International Trends*. Volume 7. № 3 (21). September-December 2009. URL: <http://intertrends.ru/twenty-first/025.htm>;
238. Bowles, S., Gintis, H. *A Cooperative Species: Human Reciprocity and Its Evolution*. Princeton: Princeton University Press, 2013. 280 p.
239. Bremmer I. *Oil Politics. America and the Riches of the Caspian Basin*. *World Policy Journal*. 1998.
240. Breslauer G. W. Introduction. *Geopolitics of Oil, Gas and Ecology in the Caucasus and Caspian Basin*. Berkeley: Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper Series. Conference Report, 1998. 89 p.
241. Buzan B., Waever O. *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 564 p.
242. Cheney R. A Speech to Oil Industrialists in Washington, D.C R. *The Guardian*. 2001. October 23.
243. Coe C. Russia-Kazak deal to divide north Caspian gains US approval *News and Trends: Central Asia*. volume 7, issue № 12.
244. Cohen A. Advancing American Interest in Central Asia. The Heritage Foundation (17 January 2007). URL: <http://www.heritage.org/europe/commentary/advancing-american-interest-central->
245. Cohen A. The New Great Game: Pipeline Politics in Eurasia. Heritage Foundation Backgrounder. No. 1065, 25 January 1996. URL: <http://www.heritage.org/research/reports/1996/01/bg1065nbsp-the-new-great-game>.
246. Cornell S.E., Starr S.F., Tsereteli M. *A Western Strategy for the South Caucasus*. Washington: Johns Hopkins University, 2015.
247. Croissant M. P. U.S. Interests in the Caspian Sea Basin. *Comparative Strategy*. 1997. №2. P.33-38.

248. Dan Morgan and David Ottaway. Azerbaijan's Riches Alter the Chessboard. *Washington Post*. 1998. Oct. 14. P. 2-3
249. Derriennic J.P. Esquisse de Problematique Pour Une Sociologie des Relations Internationales. Paris, 1977. 351 p.
250. Diamond L., McDonald, J.W., Jr. Multi-Track Diplomacy: A Systems Approach to Peace. Washington, DC: Kumarian Press, 1996. 182 p.
251. Duchacek I. Perforated Sovereignities: Towards a Typology of New Actors in International Relations. Michelmann, H., Soldatos, P. (eds.) *Federalism and International Relations: the Role of Subnational Units*. – Oxford: Oxford University Press, 1990. P. 33
252. Ebel R. The Geopolitics of Oil in the Caucasus. *Geopolitics of Oil, Gas and Ecology in the Caucasus and Caspian Basin*. Berkeley: program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper Series, Conference Report, 1998. P. 15-28.
253. Fairgrieve J. *Geography and World Power*. London: University of London Press, 1927. p. 330.
254. Featherstone K., Radaelli C. (eds.) *The Politics of Europeanization*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 351 p.
255. Gammer M. (ed.) *The Caspian Region: a Re-Emerging Region*. N.Y.: Routledge, 2004. 280 p.
256. Garibov A., Frappi C. The Caspian sea chessboard: geopolitical, geo-strategic and geoeconomic analysis. SAM: ISPI/Egea, 2016. 244 p.
257. Goble A.P. Russia and Its Neighbors. *Foreign Policy*. Spring 1993. № 90. P. 79-88.
258. Goltz Th. Letter from Eurasia: The Hidden Russian Hand. *Foreign Policy*. Fall 1993. No. 92. P. 92-116.
259. Grant A., Süderbaum, F. (eds.) *The New Regionalism in Africa*. Ashgate Pub. Ltd., 2004. 268 p.
260. Gregg H. S. Divided The Conquer: The Success of Armenian Ethnic Lobbies in the US // The Rosemary Rogers Working Paper Series. 2002. P. 1-45.

261. Guy Peters B. *Comparative Politics: Theory and Methods: Theory and Methods*. (Basingstoke: Macmillan and N.Y: New York University Press). 1998.
262. Haas E.B. *Beyond the Nation-State. Functionalism and International Organization*. Stanford: Stanford University Press, 1964. 595 p.
263. Hekimoglu L. “Whither “Heartland”? *Central Asia, Geography and Globalization*. URL: <http://www.ca-c.org/journal/2005-04-eng/09.hekprimen.shtml>
264. Herzig E. *The New Caucasus*. Royal Institute of International Affairs. London, 1999.
265. Heslin Sheila. *The New Pipeline Politics*. *The New York Times*. November 10, 2000.
266. Hettne B., S uderbaum, F. *Theorising the Rise of Regionness*. *New Political Economy*. 2000. №. 3. Vol. 5. P. 457-474.
267. <http://www.globalsecurityv.org/military/ops/caspian-guard.htm>
268. Imas E. *The New Silk Road to Nowhere*. URL: <http://thediplomat.com/2013/12/the-new-silk-road-to-nowhere/>
269. Islam I. *The U.S. Role and Policy in Central Asia: Energy and Beyond*. *The Arts Faculty Journal*. July 2010. June 2011. P. 33-51.
270. Jose K. *Russia's energy security policy in the Caspian region: 1991-2004*. 2014.
271. Kaplan M.A. *System and Process in International Politics*. Colchester: ECPR Press, 2005. 252 p.
272. Karimov Reshad, Makili-Aliyev Kamal and Tabak H srev, “Is Time Running Out for Iran?”, in *Caucasus International*, Spring 2012. Vol. 2, №.1. P. 111-128.
273. Katzenstein P. *Regionalism and Asia*. *New Political Economy*. 2000. No. 3. Vol. 5. P. 353-368.
274. Kazantsev A. *Russian policy in Central Asia in 1991-2010: a disappearing power?* European University Institute, Florence Robert Schuman Centre for advanced studies. EUI Working paper RSCAS 2010/59. 2010.

275. Keating M. Regions and International Affairs: Motives, Opportunities and Strategies. *Regional and Federal Studies*. 1999. №. 1. Vol.9. P.1-16.
276. Kemp G. and Harkavy R. Strategic Geography and the Changing Middle East Washington. D.C.: Carnegie Endowment for International Peace in Cooperation with Brookings Institution Press, 1997. 113 p.
277. Keohane R. After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy. Princeton: Princeton University Press, 1984. 290 p.
278. Koremenos B., Lipson C., Snidal D. The Rational Design of International Institutions. *International Organization*. Autumn 1998. Vol. 55, № 4. P. 761–801.
279. Kubicek P. 2013. Energy politics and geopolitical competition in the Caspian Basin. *Journal of Eurasian Studies*, 4 (2): 171-180. Available at: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/>.
280. Lebow R. Classical Realism. *International Relations: Discipline and Diversity*. Oxford University Press. 2007. P. 52-70
281. Letter before 19 the World Petroleum Congress in Spain 2008. *World Petroleum Council*. URL: <http://www.world-petroleum.org/index.php?/Congresses/19th-wpc.html>
282. MacDougal James (1997). A New Stage in US-Caspian Sea Basin Relations. *Central Asia*, №5 (11).
283. Mackinder H. Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction (With a New Introduction by S. Mladineo). Washington, D.C.: National Defense University Press, 1942. P. 106.
284. Mankoff J. Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics. Lanham: Rowman & Littlefield, second edition 2011. 359 p.
285. Mann S., Ambassador, Senior Advisor Caspian Basin Energy Diplomacy, Department of State. Update on Caspian Basin Energy Policy. *Foreign Press Center Briefing*. Washington, DC. October 18, 2002.
286. Manning R., Jaffe A. The myth of the Caspian 'great game': the real geopolitics of energy. *Survival*. 1998. T. 40. №. 4. P. 112-129.

287. Mearsheimer J.J. The false promise of international institutions // *International Security*. 1994/95. Vol. 19, № 3. P. 5–49;
288. Meena Singh Roy. Russia and Central Asia: problems and prospects [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.idsa-india.org/an-jun-8.htm>.
289. Megoran N., Sharapova S., Faizullaev A. Conference Report “Halford Mackinder’s “Heartland” – a Help or Hindrance? *The Geographical Journal*. Vol. 171. №. 2. June 2005. P. 178.
290. Meissner Hannes. The Resource Curse and Rentier States in the Caspian Region: A Need for Context Analysis. GIGA Research programme. № 133, May 2010.
291. Melissen J., Lee, D., Sharp, P. *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*. N.Y.: Palgrave Macmillan, 2007. 240 p.
292. Menon R. In the Shadow of the Bear: Security in Post-Soviet Central Asia. *International Security*. Summer 1995. №. 1. Vol. 20. P.14-26.
293. Michelmann H., Soldatos, P. (eds.) *European Integration: Theories and Approaches*. Lanham, MD: University Press of America, 1994. 112 p.
294. Mishra M. K., Anand S. US Policy and Interest in the Post-Soviet Caspian Region. Available at SSRN 2379434. 2014.
295. Mitrany D. *A Working Peace System*. Chicago: Quadrangle Books, 1966. 221 p.
296. Momayezi N., Rosenberg R. B. Oil, the Middle East and US National Security. *International Journal of Humanities and Social Science*. 2011. № 1.10. P. 1-7.
297. Monbiot G. A discreet deal in the pipeline. *The Guardian*. 2001. URL: <https://www.theguardian.com/business/2001/feb/15/oil.georgemonbiot>.
298. Montville, J. *Track Two Diplomacy: The Arrow and the Olive Branch: A Case for Track Two Diplomacy*. Massachusetts: Lexington Books, 1991. 161 p.
299. Morgenthau H.J. *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*. Hans Joachim Morgenthau. New York: Knopf, 1956. 600 p.

300. Mousavi M. Some Notes on the Caspian Energy and Ethnic Conflicts in the Caucasus // *Iran and the Caucasus*. Vol. 14. Issue: 1. P. 159-168.
301. Myers D.J. Threat Perception and Strategic Response of the Regional Hegemons: A Conceptual Overview. *Regional Hegemons: Threat Perception and Strategic Response*. Ed. by David Meyers. Boulder: Westview Press, 1991. 30 p.
302. Morgan G. *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810 – 1895*. London: Frank Cass & Co Ltd, 1981. P.15.
303. National Security Strategy of the United States of America, 2002 / White House – September 2002 – 35 p. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.state.gov/documents/organization/63562.pdf>.
304. National Security Strategy of the United States of America, 2006. *White House*. March 2006. P. 49. URL: <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006/>
305. Nourzhanov K. Caspian oil: geopolitical dreams and real issues. *Australian Journal of International Affairs*. 2006. T. 60. №. 1. P.65-69.
306. Nye J.S. *Soft Power: the Means to Success in World Politics*. N.Y.: Public Affairs, 2004. 191 p.
307. Overview of Oil and Natural Gas in the Caspian Sea Region. URL: <http://www.eia.gov/countries/regions-topics.cfm?fips=CSR>.
308. Ozkan G. Economic and Security Values of Caspian Energy for Azerbaijan. *The Journal of Turkish Weekly (JTW)*. URL: <http://www.turkishweekly.net/article/147/>
309. Page S. The Creation of a Sphere of Influence: Russia and Central Asia. S. Page. *International Journal*. Autumn 1994. № 4. Vol. 49. P. 78-88.
310. Paul A. Bruce R. Kuniholm. The Geopolitics of the Caspian Basin. *Middle East Journal* . Vol. 54 №. 4, Autumn, 2000. P. 546-571.
311. Pinar Ipek. Azerbaijan's Foreign Policy and Challenges for Energy Security. // *Middle East Journal*. Vol. 63, № 2, Spring 2009. P. 227-239.
312. Qagri E. The US's Central Asia Politics and post-September 11 Openings. Aydin M. (ed.), *Central Asia in Global Politics*. Ankara: Nobel, 2005. P. 25-26.

313. Quadrennial Defense Review Report, 2014. URL: http://www.defense.gov/pubs/2014_Quadrennial_Defense_Review.pdf.

314. Rasizade A. The Bush Administration and the Caspian Oil Pipeline. *Contemporary Review*. 2001. № 279 (1626). P. 21-25.

315. Ricq Ch. Handbook of Transfrontier Co-Operation. Geneva: University of Geneva, 2006. Part III. 201 p.

316. Rosecrance R. Action and Reaction in World Politics: International Systems in Perspective. Boston: Little, Brown, 1963. 314 p.

317. Rosenau J. Many Damn Things Simultaneously: Complexity Theory and World Affairs. *Global Politics and National Security*. Washington, DC, 1997. P. 34-39.

318. James A. Russia and the Caspian States in the Global Energy Balance. Baker III Institute for Public Policy of Rice University. May 2009. № 39.

319. Russian Social and Economic Impact Evaluation for Large-Scale Oil and Gas Investments Under Six Production Sharing Agreements. Committee for Productive Forces and Natural Resources, Russian Academy of Sciences, and Petroleum Advisory Forum, September 1999.

320. Sainz Gsell N. Asia Central en un mundo en cambio: de región periférica a área generadora y de aplicación de políticas. *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*. 2013. № 70–71. P. 115–141.

321. Sengupta A. 9/11 and the Heartland Debate in Central Asia. *Central Asia and the Caucasus*. №. 4 (34). 2005. P. 37-41.

322. Shaffer B. Energy Politics. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011. 200 p.

323. Silk Road Strategy Act of 1999. 106th Congress USA 1st Session. H. R. 1152. August 3, 1999. URL: <http://www.govtrack.us/congress/bill.xpd>.

324. Soldatos P., Michelmann, H. "Subnational Units". Paradiplomacy in the Context of European Integration. *Journal of European Integration*. 1992. №. 2-3. Vol. 15. P. 129-134.

325. Solingen E. *Regional Orders at Century's Dawn: Global and Domestic Influences on Grand Strategy*. Princeton: Princeton University Press, 1998. 334 p.

326. Steiner B.H. *Collective Preventive Diplomacy: A Study in International Conflict Management*. – SUNY Press, 2012.

327. Strategic Plan, Fiscal Years 2007-2012. *U.S. Department of State, U.S. Agency of International Development*. 7 May 2007. 64 p. URL: <http://www.state.gov/s/d/rm/rls/dosstrat/2007/>.

328. Strategic Plan, Fiscal Years 2014-2017. U.S. Department of State, U.S. Agency of International Development. 2 April, 2014. 44 p. URL: <http://www.state.gov/s/d/rm/rls/dosstrat/2014/>.

329. Szychelili Dzawid Interesy Rosyjskey Federacji w krajach Nadkaspiskich po rozpadzie ZSSR // Fundacja Osrodek rozwoju kompetencji akademickich. – 2019. – Vol.1. – iss.1. – P.93-102; ISSN 2544-1035.

330. Telo M. (ed.) *European Union and New Regionalism: Regional Actors and Global Governance in a Post-Hegemonic Era*. M. Telo. Aldershot: Ashgate Publishing, 2013. 428 p.

331. The Brookings Institution. Conference Report. *The Caspian Basin and Asian Energy Markets*. Washington, DC, № 8, September 2001.

332. *The Global Energy Architecture Performance Index Report 2017*. The World Economic Forum. Geneva, 2017. 32 pp. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Energy_Architecture_Performance_Index_2017.pdf.

333. *The US Grand Strategy and the Eurasian Heartland in the Twenty-First Century*. *Geopolitics*. 2009. Vol. 14, № 1. P. 26-46.

334. Tomberg I. Impact of Five-Day War on Global Energy [Electronic source]. *GlobalResearch. Centre for Research on Globalization* [website]. URL: <http://www.globalresearch.ca/impact-of-five-day-war-on-global-energy/10042>.

335. Turker A.T. Geopolitics of Caspian Oil and Gas. *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*. Volume 4. №1. 2012. p. 33 42.

336. U.S. Interests in Central Asia: Policy Priorities and Military Roles. RAND. Project Air Force. Prepared for the United States Air Force. 2005. P. 81-88.

337. U.S. National Security Strategy, January 2001–2009. URL: <http://2001-2009.state.gov/r/pa/ei/wh/c7889.htm>.

338. U.S. Policy Toward Central Asia and the Caspian Sea Basin Region. *American Foreign Policy Interests*. 2010. № 32. P. 114-115.

339. US Intruding in Caspian. *Oil and Gas Journal*. 1999. №. 39. URL: <http://www.ogj.com/articles/print/volume-97/issue-39/in-this-issue/editorial/us-intruding-in-caspian.html>.

340. US National Security Strategy, February 2015. URL: https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf.

341. Van Langenhove, L., Costea, A.-N. The EU as a Global Actor and the Emergence of “Third Generation” Regionalism. *UNU-CRIS Occasional Papers 0-2005/14*. URL: http://www.cris.unu.edu/UNU-CRIS-Working-Papers.19.0.html?&tx_ttnews%5Btt_news%5D=95&cHash=9a75460fda3efe1a0c5d15b98950da32.

342. Vinokurov E., Libman A. Eurasian Integration: Challenges of Transcontinental Regionalism. N.Y.: Palgrave Macmillan, 2012. 9 p.

343. Vlad G., Craig R. Geopolitical Interests in the Black Sea. *Caspian Region. Department of National Security and Strategy. U.S. Army War College*. 2011. P. 53-57.

344. Wallerstein I. *The Capitalist World-Economy: Essays*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. 305 p.

345. Waltz K.N. *Theory of International Politics*. New York: Random House, 1979. 251 p.

346. Wendt A. *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 429 p.

347. William Clinton. A National Security Strategy for a New Century. *The White House*. Oct. 1998. P. 32.

348. Williams and Ali Tekin. The Iraq War, Turkey, and Renewed Caspian Energy Prospects. *Middle East Journal*. Vol. 62, № 3, Summer 2008.

349. With few options, Iran and Europe try to save nuclear deal. URL: <https://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-europe/with-few-options-iran-europe-try-to-save-nuclear-deal-idUSKCN1IG1H1?il=0>.

350. Woolcock S. European Union Economic Diplomacy: The Role of the EU in External Economic Relations. Ashgate Publishing, 2013.

351. Zimnitskaya H., (von) Geldern J. 2011. Is the Caspian Sea a sea; and why does it matter?. *Journal of Eurasian Studies*, 2 (1): 1-14. Available at: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/>

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Шихелілі Д. Стратегії Росії та США у Каспійському регіоні. *Серія «Міжнародні відносини і політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»*. № 2. (2018). URL: http://politicus.od.ua/2_2018/24.pdf.
2. Шихелілі Д. До проблеми правового статусу Каспійського регіону. *Серія «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»*, № 4 (2018). URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/6253>.
3. Шихелілі Д. До питання співвідношення регіональної енергетичної політики Росії та США у Каспійському регіоні. *Серія «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»*, № 1 (2019), URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/6437>.

Статті в зарубіжних виданнях:

4. Szychelili Dzawid Interesy Rosyjskey Federacji w krajach Nadkaspiskich po rozpadzie ZSSR // Fundacja Osrodek rozwoju kompetencji akademickich. – 2019. – Vol.1. – iss.1. – P.93-102; ISSN 2544-1035.

Праці, що додатково відображають результати дослідження:

5. Шихелілі Д.С. Роль Російської Федерації у формуванні Каспійського регіону на сучасному етапі. Матеріали науково-практичної конференції «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії». К: 2018, С. 99–105.

6. Шихелілі Д.С. Проблема правового статусу Каспійського моря в міжнародних відносинах після розпаду СРСР. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті». К: 2019. С. 106-109.

7. Шихелілі Д.С. Каспійський регіон в міжнародно-політичній науці. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, «Пріоритети напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук». К: 2019. С. 117-121.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Міжнародна науково-практична конференція «Стратегія Інноваційні напрями в дослідження сучасної Міжнародної політичної ситуації». «Молодий Вчений». 25-26 травня 2018 року, м. Чернівці, Україна, наукова доповідь та публікація матеріалів.

2. Міжнародна науково-практична конференція «Популізм як гальмо демократії VIII Національного конвенту міжнародної асоціації студентів політичної науки України» 3-4 травня 2018 року, м.Острог, Україна, наукова доповідь та публікація матеріалів.

3. Міжнародна науково-практична конференція «Основні складові концепцій демократичного транзиту та Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI Столітті». 13-14 квітня 2018 року, м. Одеса, Україна.

4. Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки сьогодні». 2-3 листопада 2018 року, м. Дніпро, Україна, наукова доповідь та публікація матеріалів.